

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

*Schets van een
beschavingsoffensief*

OVER NORMEN, NORMALITEIT EN NORMALISATIE IN NEDERLAND

G. van den Brink

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Schets van een beschavingsoffensief

*Over normen, normaliteit en
normalisatie in Nederland*

G. van den Brink

Afbeelding voorkant omslag: spreeuwenwolk in de buurt van Heerenveen, gefotografeerd door Teun Veldman op 15 maart 1994. Een dergelijke wolk illustreert bepaalde vormen van collectief gedrag die in hoofdstuk 2 van dit boek beschreven worden.

TEN GELEIDE

In het kader van de voorbereiding van zijn rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* heeft G. van den Brink in opdracht van de raad een studie uitgevoerd naar de mate van overeenstemming over normen in de Nederlandse samenleving. Uit het materiaal concludeert de auteur dat die overeenstemming groter is dan vaak wordt gedacht. Tegelijk blijken de normen hogere eisen te stellen dan vroeger. Problematisch is dat een deel van de bevolking niet aan die eisen kan voldoen. De auteur pleit in dit verband voor een grotere mate van betrokkenheid en verantwoordelijkheid van onder meer publieke organisaties, overheden en professionals bij de overdracht en handhaving van normen in concrete situaties. Hij gaat uitgebreid in op de bronnen van het onbehagen in de Nederlandse samenleving, waarbij hij ook een historische schets geeft van maatschappelijke ontwikkelingen. Daarnaast gebruikt de auteur statistisch materiaal om tot zijn conclusies te komen.

De thema's die Van den Brink behandelt, zijn in de sociale geschiedenis niet onbekend en worden daar behandeld onder de noemer van het beschavingsoffensief, zoals de auteur ook aangeeft. Vooral in het begin van de vorige eeuw is in politiek-maatschappelijke kringen veel over dit thema gedebatteerd, bijvoorbeeld over de noodzaak en de uitvoerbaarheid ervan. Persoonlijke inschattingen speelden hierbij een belangrijke rol. Van den Brink heeft gezocht naar een eigentijdse invulling van een hernieuwd beschavingsoffensief. Ook hij neemt daarbij bewust persoonlijke standpunten in.

Het heeft naar de mening van de raad geleid tot een originele bijdrage aan het debat over normen en waarden. De raad acht de voorliggende studie van een zodanige kwaliteit en relevantie, dat besloten is deze via de reeks 'Verkenningen' voor een brede kring van belangstellenden in wetenschap en politiek toegankelijk te maken.

Prof. mr. M. Scheltema
voorzitter WRR

VOORWOORD

Hoewel dit boek tal van cijfers, grafieken en tabellen telt, is het in wezen een filosofisch werk. Ik zoek naar een eigentijds antwoord op vragen die in de geschiedenis van het moderne denken telkens terugkeren. Wat is de verhouding tussen individu en maatschappij? Welke eisen mag een overheid aan haar burgers stellen? En omgekeerd? Hoe te denken over de spanning tussen ideaal en realiteit? Welke deugden moeten we vooropstellen? Hoe te reageren op een overtreding van de wet? Waar ligt het onderscheid tussen de private en de publieke sfeer? Dit zijn even klassieke als complexe vraagstukken waarover vele filosofen zich reeds geuit hebben. Zij doen dat meestal in een tamelijk abstracte taal. Het is niet gemakkelijk om deze taal te verbinden met problemen uit de bestuurlijke praktijk, het empirisch onderzoek of het alledaagse leven van burgers. Op die manier dreigt er een weinig productieve arbeidsdeling te ontstaan waarbij de denkers zich bekommeren om grote maar abstracte vraagstukken, terwijl de doeners zich beperken tot bescheiden maar praktische oplossingen. Zelf zou ik graag op een andere manier te werk gaan. Daarom houd ik me vooral bezig met verschijnselen waarbij fundamentele vragen zich in een meer alledaagse vorm aandienen. Dat gaat onder meer op voor normen en normatieve processen. Zij bieden bij uitstek een gelegenheid om na te denken over de grote vragen van het moderne bestaan. Maar dan wel op een empirische manier. Het is dan ook geen toeval dat ik deze studie afsluit met een aantal praktische voorstellen die men als een nieuw beschavingsoffensief kan opvatten.

Voordat we daaraan toekomen, moeten we nogal wat omwegen bewandelen. Laat ik daarom in een paar woorden aangeven wat de grote lijn van mijn betoog zal zijn. Ik begin met de vraag wat we onder normen moeten verstaan. Hoewel de uitdrukking ‘normen en waarden’ in ieders mond bestorven ligt, mag men deze twee begrippen zeker niet vereenzelvigen. Waarden zijn algemeen van aard, normen altijd specifiek. Waarden gelden voor verschillende omgevingen, normen horen in een bepaalde context thuis. Waarden roepen snel verschil van mening op, over normen wordt men het eerder eens. Terwijl waarden – extreem gezegd – voer voor theologen zijn, gaat de belangstelling voor normen vooral van sociologen uit. Een en ander heeft gevolgen voor de methode van het onderzoek naar normen en de technische problemen die daarbij een rol spelen. Dit alles komt in hoofdstuk 1 aan bod. Vervolgens ga ik in op de vraag of het inderdaad klopt dat we in Nederland een aantal normen gemeen hebben. In het openbare debat spreekt men vaak over normvervaging en verloedering. Men denkt dat Nederland een geïndividualiseerde samenleving is waarin op normatief gebied een grote diversiteit bestaat. Maar dat laatste blijkt bepaald niet het geval te zijn. De door mij gebruikte gegevens wijzen veeleer op het tegendeel: over tal van normen stemmen wij in grote mate overeen. Bovendien is het niet zo dat het normatief bezien steeds slechter gaat. Voor sommige onderwerpen geldt inderdaad dat de normen verlaagd werden, maar voor andere gingen zij juist omhoog. Dit alles vormt het onderwerp van hoofdstuk 2.

Dit betekent niet dat de huidige zorgen over ‘normen en waarden’ uit de lucht gegrepen zijn. Er is wel degelijk iets aan de hand. Maar waar ligt het eigenlijke probleem? Welke processen komen in die zorgen tot uitdrukking? Om deze vragen te beantwoorden, ga ik na op welke wijze de normen en het normatieve gedrag de afgelopen dertig jaar in Nederland veranderd zijn. Daarbij maak ik onderscheid naar acht normatieve domeinen. Deze behandel ik in hoofdstuk 3. Mijn voornaamste conclusie luidt dat er twee belangrijke verschuivingen optraden. De eerste bestaat uit een proces van normatieve ophoging. Dit betekent dat in verschillende domeinen de verwachtingen steeds omhooggingen met als gevolg dat de gangbare praktijk tot ongenoegen leidt. Het tweede proces is te omschrijven als een privatisering van het normbesef. Dit betekent dat normen in toenemende mate worden ervaren als een private aangelegenheid. Het onbehagen over normen dat de laatste jaren hoorbaar is, komt mijns inziens uit het samengaan van deze twee tendensen voort. In het vierde en laatste hoofdstuk geef ik een mogelijke oplossing voor dat onbehagen aan. Ik schets de contouren van een beschavingsoffensief en noem enkele normatieve bekwaamheden die voor stimulering in aanmerking zouden moeten komen. Ik zeg ook iets over de rol die burgers, professionals en overheden in dat verband spelen én over de werkwijze die men daarbij het beste kan volgen.

Het is duidelijk dat ik met dit laatste de grenzen van het wetenschappelijk onderzoek te buiten ga. Ik lever graag een bijdrage aan het maatschappelijk debat over normen en waarden en daar is méér voor nodig dan een strikt analytische benadering. Vandaar dat vragen over de doeleinden, actoren en middelen van dit offensief uitdrukkelijk aan bod komen. Toch moet ik één opmerking maken over de strekking van mijn schets. Het gaat niet zozeer om een ontwikkeling die ik op persoonlijke, morele of politieke gronden in de toekomst wenselijk of nodig acht. Het gaat in de eerste plaats om een doordenking van tendensen die reeds nu in de samenleving aan het werk zijn. Volgens mij zijn we de laatste jaren in Nederland getuige van een kentering – met verstrekkende gevolgen. We plaatsen vraagtekens bij diverse denkbeelden, waarden en verworvenheden die vanaf de jaren zestig evident leken. In vele sectoren van het maatschappelijk leven en in brede lagen van de bevolking zoeken we naar een antwoord op de vraag hoe het nu verder moet. Daarom moeten we niet alleen terugblikken op de afgelopen decennia, maar ook een hypothese opstellen over de toekomst die zich aan het vormen is. De onderhavige studie is bedoeld als een bijdrage aan dit even moeilijke als noodzakelijke proces.

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide		3
Voorwoord		5
1	Inleiding	9
1.1	Normaliteit en pathologie	10
1.2	Realiteit en ideaal	12
1.3	Acht normatieve domeinen	17
1.4	Methodologische verantwoording	22
2	Normaliteit in Nederland; een morfologisch perspectief	31
2.1	Opinievorming als proces	31
2.2	Acht normatieve patronen	36
2.3	Meerderheid en minderheid	43
2.4	Expansie en erosie	46
2.5	Substitutie van normen	51
2.6	Normatieve transformaties	56
2.7	Conclusies	60
3	Groei van het onbehagen; een historisch perspectief	65
3.1	Ideële en sociale druk	65
3.2	Relatievorming en huishouden	67
3.3	Arbeid en onderwijs	71
3.4	Publieke moraal en politiek	76
3.5	Rechtsregels en fatsoen	82
3.6	Vormen van onbehagen	88
3.7	Conclusies	93
4	Beginselen van burgerschap; een sociologisch perspectief	97
4.1	Bekwaamheden van burgers	98
4.2	Hogere middenklasse dominant	105
4.3	Migranten en moderniteit	110
4.4	Uitdagingen van deze tijd	116
4.5	Herschikking van het rollenspel	121
4.6	Een moderne werkwijze	126
4.7	Conclusies	133
5	Een kanteling die kansen biedt	139
5.1	Normalisatie als opgave	140
5.2	Haalbaarheid van het offensief	143
5.3	Cultivering van de middelmaat	146

Epiloog: de moraal van het verhaal	153
Literatuur	157
Bijlagen	161
1. Morfologische kenmerken	161
2. Normatieve meerderheden	168
3. Normatieve mutaties	175
4. Temporele verschuivingen	186
5. Sociologische kenmerken	195
6. Staafdiagrammen	201

1 INLEIDING

Het debat over normatieve standpunten of verschijnselen neemt vaak de vorm aan van een dilemma. Men stelt vast dat er een verschil bestaat tussen het leven en de leer om vervolgens een antwoord te zoeken op de vraag hoe dat verschil te overbruggen is. Of men constateert dat de theorie niet overeenkomt met de praktijk, dat er een spanning heerst tussen de wereld van de geest en die van het geld, dat mensen weliswaar hoge waarden aanhangen maar daar niet naar handelen en dat men – specifiek Nederlandse variant – moet kiezen tussen de koopman en de dominee. De gedachtegang volgt steeds hetzelfde patroon: er bestaat een discrepantie tussen het niveau van de beginselen, morele waarden of goede bedoelingen aan de ene kant en het niveau van de feitelijke handelingen of gedragingen aan de andere. De relevantie van dit onderscheid is duidelijk. Toch zal ik mij in dit boek vooral bezighouden met het gebied waar deze twee niveaus juist vermengd raken en met elkaar verbonden zijn. Ik zal dat aanduiden als het normatieve gebied of het normatieve niveau. De hiernavolgende hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de morfologische, de historische en de sociologische kenmerken van dit gebied. In deze inleiding wil ik me tot enkele filosofische facetten beperken.

Laat ik eerst duidelijk maken om welk type verschijnselen het hier gaat. Velen zullen bij het begrip ‘norm’ in de eerste plaats denken aan ethische of morele voorschriften. Hoewel niet helemaal onjuist, is dit te beperkt voor een goed begrip van de moderne tijd. Zelf sta ik een veel ruimere opvatting van normen voor. Behalve naar morele voorschriften verwijst die naar technische limieten, sociale conventies en artistieke criteria. Een paar voorbeelden mogen volstaan. Woningen moeten in Nederland aan vele regels voldoen. Er zijn normen voor de indeling van de verschillende ruimten, voor de toepassing van materialen en voor het gebruik van energie. In de muziek en in de beeldende kunst wordt gestreden over de vraag wat men onder kwaliteit verstaat. Hoewel iedereen beseft dat dit iets willekeurig heeft, kan men het kwaliteitscriterium niet opgeven. In het bedrijfsleven beoordelen managers hun werknemers op inzet, productiviteit en loyaliteit. Wie onvoldoende presteert, verliest zijn baan. In het gezin sturen de ouders een kind naar zijn kamer als zij vinden dat het zich te brutaal gedraagt. Onder het publiek ontstaat onrust wanneer de rechter een zware crimineel wegens vormfouten vrijuit laat gaan. De geschiedenis van Schiphol leert dat normen inzake geluidsoverlast erg rekbaar zijn. Maar zonder die normen kan men geen debat voeren, laat staan beleid maken. In de gezondheidszorg staat men niet toe dat toekomstige ouders bij IVF het geslacht van hun kind bepalen, hoewel dat technisch gesproken mogelijk is. Leerlingen moeten bij de Cito-toets een zeker aantal punten verzamelen om in aanmerking te komen voor een bepaalde vorm van voortgezet onderwijs. En vele Nederlanders laten de chirurg iets aan hun lichaam veranderen omdat ze menen dat er op bepaalde plaatsen te veel (of juist te weinig) vet aanwezig is.

Deze voorbeelden zijn met opzet zeer divers. Wat ze gemeen hebben, is het al dan niet overschrijden van een limiet. Het gaat steeds om een praktische aangelegenheid. Er wordt gehandeld met het oog op een bepaalde grenswaarde. Men gaat over tot actie omdat men een positieve ('te veel') dan wel een negatieve ('te weinig') afstand tot die grenswaarde constateert. Maar wie bepaalt wanneer die grenswaarde overschreden wordt? Waar komt die grens zelf vandaan? En wat gebeurt er wanneer die grenswaarde als zodanig ter discussie staat? Deze vragen verwijzen naar normatieve processen en verschijnselen. Ze kunnen niet gereduceerd worden tot een puur feitelijk niveau omdat er voortdurend een element van appreciatie of waardering meespeelt. Maar ze kunnen evenmin gereduceerd worden tot een puur ideëel niveau, want er is steeds een element van praktisch handelen. In mijn opvatting vormt het normatieve dan ook een gebied waar de leer en het leven met elkaar verknoopt raken. Het vormt een mengsel van datgene wat is en datgene wat zou moeten zijn: een gebied waar feiten en waarden elkaars voorwaarden vormen terwijl ze toch met elkaar op gespannen voet staan. Hieronder zal ik een zestal kenmerken van dit gebied uiteenzetten. Maar ik zal beginnen met een korte terugblik op het werk van Georges Canguilhem (1904-1995), een Franse filosoof die zich uitvoerig in de geschiedenis van het medisch denken heeft verdiept.¹ Daaruit zal blijken dat het begrip 'norm' andere implicaties heeft dan men veelal denkt.

1.1 NORMALITEIT EN PATHOLOGIE

In het midden van de negentiende eeuw ondergaat het onderzoek naar ziekte en gezondheid een belangrijke verandering. Tot die tijd worden ziekteverschijnselen in verband gebracht met een lichaamsvreemde entiteit. Men meent dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen het zieke en het gezonde lichaam. Maar geleidelijk maken steeds meer onderzoekers zich los van deze opvatting. Zij komen tot het inzicht dat in het gezonde en in het zieke lichaam dezelfde processen optreden, hoewel bepaalde onderdelen in het geval van ziekte extra sterk zijn. Bijgevolg bestaat er geen wezenlijk verschil tussen normale en pathologische verschijnselen: de laatste komen neer op een overdrijving van de eerste. Een arts als Claude Bernard beschouwt ziekte en gezondheid dan ook als kwantitatieve variaties van hetzelfde interne milieu. Wie begrijpt hoe de glucosestofwisseling in haar werk gaat, weet ook wat suikerziekte is. Het normale en het pathologische kunnen op grond van dezelfde wetenschap verklaard worden, namelijk de fysiologie. De gedachte dat het onderscheid tussen gezond en ziek niet wezenlijk is maar gradueel, krijgt in de loop van de negentiende eeuw grote invloed op de geneeskunde (Hertogh 1986: 165-168). En die invloed strekt zich ook daarbuiten uit. Augustus Comte past haar bijvoorbeeld toe op sociale verschijnselen. Hij ziet revolutionaire perioden als een vorm van maatschappelijke pathologie en meent dat zij een bijzondere waarde hebben voor het inzicht in de normale maatschappij. Zoals ziekte een overdrijving van het normale levensproces is, zo laten revolutionaire gebeurtenissen een uitvergroting zien van normale maatschappelijke processen. Deze gedachte keert eveneens terug in het werk van Sigmund Freud.

Hij verdiept zich in vormen van pathologie om van daaruit de gewone mechanismen van het zielenleven te kenschetsen. Ook voor hem komt de pathologie neer op een uitvergroting van het normale (Ritter en Gründer 1984: 922-925).

Nu zou ik het werk van Canguilhem niet aanhalen als hij zich beperkt had tot een historisch onderzoek van de medische wetenschap. Maar hij doet veel meer en wel door na te gaan welke implicaties deze geschiedenis voor het denken over normen heeft. Hij wijst er bijvoorbeeld op dat het normale in de levenswetenschappen altijd twee aspecten heeft: een individueel en een collectief aspect. Uiteindelijk kan het onderscheid tussen gezond (= normaal) en ziek (= abnormaal) alleen op individueel niveau gemaakt worden. Gezondheid is echter niet hetzelfde als stabiliteit. De fundamentele tendens van levende wezens is niet dat ze gelijk blijven maar dat ze de ontplooiing van hun mogelijkheden nastreven. Gezondheid houdt in dat men zich in deze activiteit verliest en vergeet welke lichamelijke processen aan het werk zijn. Juist dat maakt het normale uit. Bij ziekte is de normaliteit verstoord en wordt men zich die processen weer bewust. Daarbij doen zich van persoon tot persoon aanzienlijke verschillen voor. In die zin moet het onderscheid tussen ziek en gezond altijd op een individueel niveau bepaald worden. Tegelijkertijd stelt Canguilhem dat dit onderscheid een sociaal aspect vertoont, omdat de persoonlijke verschillen niet volkomen willekeurig zijn. Behalve de vitale normativiteit (het individuele organisme in relatie tot zijn milieu) bestaat er een sociale normativiteit (individuele organismen in relatie tot elkaar). Het normale wordt dus eveneens op een collectief niveau bepaald: datgene wat ondanks alle individuele verschillen toch het vaakst gebeurt. In die zin kunnen begrippen als 'pathologisch' of 'normaal' nooit helemaal geïndividueeliseerd worden. Ze verwijzen naar datgene wat op het niveau van de gehele verzameling uitzonderlijk of juist gangbaar is (Hertogh 1986: 177-184).

Gegeven deze dubbelzinnigheid valt – volgens Canguilhem nog steeds – het primaat aan de individuele norm toe. Wat dat betreft neemt hij een vitalistisch standpunt in. In laatste instantie komt de norm uit het leven zelf voort en wel omdat elk leven een vorm van normerende of waarderende activiteit behelst. Levende wezens zijn voortdurend bezig met prefereren en uitsluiten. Canguilhem omschrijft leven als het tegendeel van een onverschillige of neutrale verhouding tot het milieu. In dat opzicht kan er geen leven zonder normen zijn. Afwezigheid van normen betekent afwezigheid van voorkeuren en dat komt neer op afwezigheid van leven als zodanig. Daarom beschouwt hij het idee van de norm als het biologische idee par excellence (Hertogh 1986: 175-176).

Doorgaans wordt het normale met de sociale dimensie in verband gebracht: normaal is datgene wat voor de meeste individuen geldt of het vaakst gebeurt. Canguilhem keert deze verhouding om: als iets het vaakst gebeurt, dan is dat omdat het met de normen van het leven strookt (Ritter en Gründer 1984: 922). Aangezien er tussen individuen altijd verschillen bestaan, zal de norm niet rigide zijn. Ze neemt nooit de vorm aan van een wet of strikte leefregel. Er is altijd een zekere spreiding of variatie, een mogelijkheid om af te wijken van het gemiddelde

en voorrang te geven aan datgene wat de voorkeur heeft gezien vanuit het individuele organisme. Daarmee loopt deze opvatting uit op een pleidooi voor pluralisme (Hertogh 1986: 178-183). Dat neemt niet weg dat er historisch gezien wel degelijk bepaalde normen worden ingesteld en zelfs opgelegd. Canguilhem wijst onder meer op het proces van normalisatie dat vanaf de Franse Revolutie in politiek, onderwijs en opvoeding zijn beslag gekregen heeft (Hertogh 1986: 166, 186).

Een en ander leidt tot de conclusie dat de epistemologische status van het begrip 'norm' dubbelzinnig is. Termen als 'norm' en 'normaal' hebben zowel een descriptieve als een prescriptieve betekenis. Zij verwijzen niet alleen naar datgene wat meestal gebeurt maar ook naar datgene wat de voorkeur heeft. Volgens Canguilhem gaan de meeste wetenschappers deze kwestie uit de weg. Zij klampen zich vast aan het ideaal van de natuurwetenschappen en laten zich in louter objectieve zin over normen uit. Zij erkennen weliswaar dat begrippen als 'gezondheid' of 'normaliteit' geen absolute betekenis hebben en slechts door een gradueel verschil van ziekte of abnormaliteit te onderscheiden zijn. Maar vervolgens brengen ze uitsluitend de empirische of descriptieve kant van dit verschil in kaart. Ze beschrijven op een statistische manier de variatie in individuele voorkeuren, stellen vast welke voorkeuren het vaakst voorkomen en maken daar vervolgens een objectieve norm van. Aldus worden de kwalitatieve en prescriptieve aspecten van de norm miskend, aldus Canguilhem. Daarom mag men de norm en het normale niet zonder meer vereenzelvigen. Wat normaal is, kan men wetenschappelijk vaststellen. Maar om te weten wat de norm is, moet men niet zozeer de wetenschap als wel het leven zelf raadplegen (Hertogh 1986: 169, 180, 184). In zoverre kan men van de norm nooit een puur wetenschappelijk begrip maken: het verenigt altijd de spanning in zich tussen het leven en de leer.

1.2 REALITEIT EN IDEEAAL

Na deze korte omweg over het normbegrip in de levenswetenschappen en in de geneeskunde kan ik tot mijn eigenlijke onderwerp overgaan. Ik zal me in dit boek vooral bezighouden met de ontwikkeling van normen, normatief besef en normatief gedrag in Nederland. Daarbij gelden drie beperkingen. Om te beginnen zal ik me uitsluitend over normen in sociaal-culturele zin buigen. Het gaat om normen die in het *alledaagse leven* een rol spelen. Ik verdiep mij niet in de manier waarop specialisten normen hanteren. Het gaat dus niet om de regels die ten grondslag liggen aan de medische, wetenschappelijke, literaire, theologische of juridische beroepspraktijk. Verder zal ik me concentreren op *hedendaagse verschijnselen*. Ik spreek weliswaar over de manier waarop normen de afgelopen decennia veranderd zijn, maar ga niet al te ver terug in de tijd. De historische horizon beperkt zich tot datgene wat vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw voorgevallen is. Ten slotte zal ik me bezighouden met verschijnselen die een *empirisch onderzoek* toelaten. Ik gebruik cijfers die voor het overgrote deel van het Sociaal en Cultureel Planbureau afkomstig zijn. Dat heeft onderzoekstechnisch grote voordelen. Een nadeel is wel dat de meer kwalitatieve aspecten van

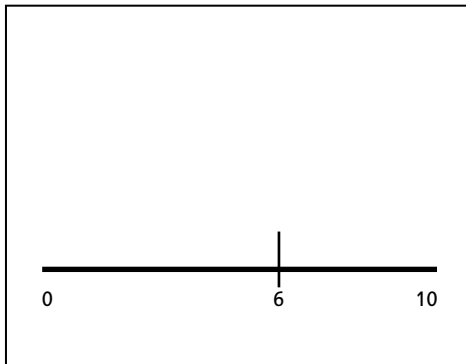
normatief gedrag zo buiten beeld blijven. Al met al kies ik voor een specifieke benadering: ik zal me bezighouden met een bepaald soort normen, die afkomstig zijn uit een bepaalde periode van de Nederlandse geschiedenis en die aan de hand van een bepaald soort data onderzocht worden. Helaas lost deze drievoudige inperking van het materiaal niet alle problemen op. Om door te dringen tot de dynamiek van het normatieve proces moeten we allereerst een aantal theoretische, methodische en technische vragen beantwoorden. Ik begin daarom met zes elementen die bij het onderzoek naar normatief gedrag voortdurend meespelen.

Het eerste element houdt in dat de ontologische status van normen een gemengde is. Zoals gezegd kunnen normen niet gereduceerd worden óf tot het niveau van de realiteit óf tot dat van de idealiteit. Ze belichamen altijd een specifieke verbintenis van deze twee niveaus. Men kan daaruit zelfs een definitie afleiden door te zeggen dat de norm uit een compromis tussen realiteit en ideaal bestaat. Dit sluit aan bij de zojuist geschetste gedachtegang van Canguilhem. In de norm komen twee verschillende krachten bij elkaar: een interne kracht die op de vitale strevingen van het individu berust en een externe kracht die de sociale omgeving op dat individu uitoefent. We moeten daarbij wel beseffen dat die interne kracht in het geval van mensen méér omvat dan louter lichamelijke strevingen. Ze omvat eveneens verlangens, doelen, beginselen, ambities, waarden of verwachtingen die – vergeleken met de vitaliteit van andere diersoorten – veeleer ideëel te noemen zijn. Het geestelijk leven van mensen behoort tot de kern van hun vitaliteit. Maar dat doet niets af aan het dubbele karakter van de norm. Ook voor mensen geldt dat de norm als limiet of als grenswaarde door twee elkaar weerstrevenende factoren wordt bepaald: enerzijds factoren van sociale aard, die veelal een inperking van het subjectieve streven met zich meebrengen; anderzijds factoren van ideële aard, die vaak tot het overschrijden van een objectieve grens leiden. Daarom is de norm – in tegenstelling tot waarden, idealen of beginselen – altijd specifiek van aard.

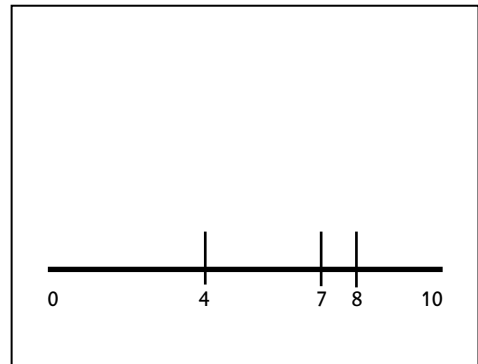
Het tweede element in het onderzoek naar normatief gedrag betreft de sterk conventionele component van sociale en culturele normen. We hebben in de sociale wetenschappen niet met constanten of natuurlijke grootheden van doen. Dit in tegenstelling tot de exacte wetenschappen en ook wel de geneeskunde. De lichaamstemperatuur van 37 graden doet dienst als een natuurlijke norm. Bij een temperatuur van 39 graden of hoger is er zonder meer iets loos. Op sociaal gebied komen dergelijke zekerheden zelden voor. De vraag is hier steeds welke grenzen men hanteert. Hoeveel moorden moeten er gepleegd worden om het niveau van de criminaliteit 'hoog' te noemen? Hoe slecht moet een leerling presteren om zijn niveau 'laag' te noemen? Veel normen zijn conventioneel van aard. Ze markeren een punt op het continuüm tussen twee extreme waarden. Toch ligt dat punt bepaald niet vast. We kunnen dat illustreren met een lijn die op een bepaald punt wordt doorsneden met een tweede lijn. In figuur 1.1 is gekozen voor een waardecontinuüm van 0 tot 10 dat bij de waarde 6 doorsneden is. Maar we kunnen evengoed een lijn trekken bij 4 of 7, en het is eveneens mogelijk dat de oorspronkelijke lijn in de loop der tijd van 6 naar 8 verschuift. Niettemin brengt

die lijn – als ze eenmaal getrokken is – wel een bepaalde orde aan. Zij fungeert als norm of als grenswaarde in die zin dat bepaalde waarden boven en andere onder deze norm liggen. Dat herinnert aan de klassieke betekenis van het begrip. ‘Norm’ stamt namelijk uit het Latijn; ‘norma’ verwijst naar regel, richtsnoer, maatstaf of winkelhaak. Het is een instrument dat aan het ruwe materiaal een bepaalde ordening oplegt. Met de winkelhaak brengt men een rechte verhouding aan (Hertogh 1986: 175; Ritter en Gründer 1984: 906). Op dezelfde wijze helpen normen ons om maat en orde aan te brengen in een baaierd van gedragingen. We trekken ergens een grens en maken daarmee onderscheid tussen gedragingen die wel en die niet aan de gestelde norm voldoen. Vaak is het belangrijkste niet eens wáár die grens getrokken wordt als wel het feit dát er een grens getrokken wordt.

Figuur 1.1

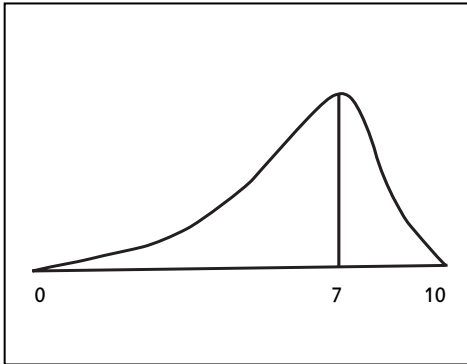
Figuur 1.2

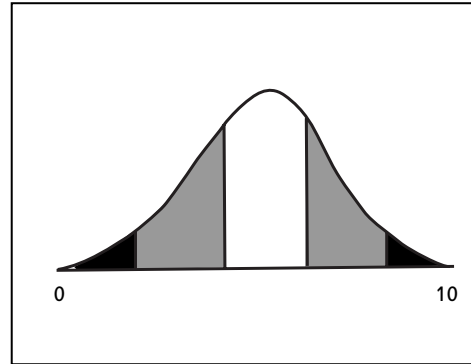
Het derde element houdt in dat normen altijd een collectief verschijnsel zijn. Om dat in te zien, moeten we ons afvragen wat er gebeurt wanneer het trekken van de grens een zaak van verscheidene personen is. Juist omdat het kiezen van de grens op individueel niveau een arbitrair karakter heeft, zal er op collectief niveau een bepaalde spreiding optreden. Om ons tot het genoemde voorbeeld te beperken: de één zal een grens trekken bij waarde 4, de volgende bij waarde 7 en weer een volgende bij waarde 8 (zie figuur 1.2). Een belangrijk punt is dat de betrokken individuen elkaars gedrag beïnvloeden. Als sociaal wezen is de mens gevoelig voor datgene wat zijn medemensen doen. Deelnemers aan een collectief proces hebben doorgaans een scherp oog voor het gedrag van anderen. Wanneer iedereen een voorkeur heeft voor waarde 4 dan moet degene met een voorkeur voor waarde 8 vrij sterk in zijn schoenen staan. Als gevolg hiervan zal de spreiding op collectief niveau al snel de vorm van een normaalverdeling aannemen. Dit betekent dat er één bepaalde waarde is die het vaakst gekozen wordt terwijl de frequentie van afwijkende waarden steeds afneemt. Figuur 1.3 brengt de uitkomst hiervan op een schematische manier in beeld. Daarmee wordt ook meteen de betekenis van normaliteit in sociale zin duidelijk. In ons voorbeeld gaat de voorkeur van de meeste deelnemers uit naar waarde 7. Het is de modale waarde die bepaalt wat in de betrokken groep voor ‘normaal’ doorgaat. Sommigen volgen weliswaar een eigen koers maar weten in de regel erg goed waar de grens van het normale ligt. Bij maatschappelijke processen kunnen we de norm in sociale zin

en het normale in statistische zin inderdaad vereenzelvigen. Vandaar dat ik in het vervolg het modale gedrag binnen een collectief als de gangbare norm zal opvatten.²

Figuur 1.3

Figuur 1.4

Hieruit volgt meteen het vierde element: norm en afwijking horen stevast bij elkaar. Het beeld van de normaalverdeling heeft immers twee gevolgen. Enerzijds kan men vaststellen welke waarde of welk gedrag het vaakst gekozen wordt, dat wil zeggen waar de norm ligt. Anderzijds kan men vaststellen dat er ook personen zijn die in hun gedrag of waarde van die norm afwijken. Met andere woorden: er doet zich variatie voor en deze is geordend volgens het patroon van norm en afwijking. Door deze verdeling valt de groep onvermijdelijk uiteen. Er ontstaat een al dan niet absolute meerderheid die kiest voor een bepaalde norm met daarnaast minderheden die kiezen voor de afwijking. Men mag die afwijkingen niet meteen als pathologisch betitelen. Afwijken is – om het paradoxaal te zeggen – bij dit soort processen heel normaal.³ De afwijking van het modale gedrag kan uiteraard meer en minder groot zijn. Wordt de afstand erg groot dan kan men van pathologie spreken, maar ook dan in het besef dat het om graduele en niet om wezenlijke verschillen gaat (Ritter en Gründer 1984: 921). Een en ander wordt uitgebeeld in figuur 1.4. Het witte deel van de verdeling staat voor het normale, het grijze deel voor de afwijking en het zwarte deel voor datgene wat men als pathologie kan opvatten. Wellicht ten overvloede wijs ik erop dat het door Canguilhem verdedigde pluralisme in dit patroon van norm en afwijking gehandhaafd is. De norm zorgt voor een vloeiende, en niet voor een rigide tweedeling. Mede om deze reden kan de norm niet naar het model van de wet gedacht worden.

Maar dit betekent niet dat alles vloeiend is. In feite worden er – en daarmee komen we bij het vijfde element in het onderzoek naar normatief gedrag – van tijd tot tijd meer rigide normen ingesteld of opgelegd. Tot nu toe hebben we het ontstaan van normen of grenswaarden als de uitkomst van een spontaan proces beschouwd. Overal waar grote groepen mensen met elkaar optrekken, kristalliseren zich bepaalde normen uit. In die zin is het normale – om nogmaals van een paradox gebruik te maken – het natuurlijke product van een sociaal proces (Marx en McAdam 1994: 26-30). Het punt is evenwel dat er de afgelopen twee eeuwen

talrijke initiatieven zijn geweest om menselijk gedrag op grond van normen te beïnvloeden. Niet voor niets duikt de term ‘normaal’ vanaf het begin van de negentiende eeuw op in verschillende maatschappelijke sectoren, zoals in de gezondheidszorg en in het onderwijs. Er doet zich een proces van ‘normalisering’ voor waarbij specifieke actoren specifieke standaarden aan de bevolking opleggen (Ritter en Gründer 1984: 926). Men introduceert voor tal van gebieden nieuwe normen, variërend van grammaticale richtlijnen en een stelsel voor maten en gewichten tot maatstaven voor de arbeidstijd en punten voor het onderwijs. In *Surveiller et punir* (in Nederland verschenen als *Toezicht en straf*) heeft Michel Foucault deze hele onderneming op een fascinerende manier te boek gesteld (Foucault 1975). Daarbij speelde op de achtergrond het proces van industrialisering mee. Deze nieuwe productiewijze kon zich alleen ontwikkelen door de aanwezigheid van gedisciplineerde werknemers en voorspelbare gedragingen (Van den Brink 1996: 513-519). In feite zet dit proces zich tot op heden voort. Er bestaat zelfs een internationale organisatie die over industriële normen waakt.⁴ Deze normen mogen niet op één lijn gesteld worden met de vormen van normaliteit die uit gewone sociale processen voortvloeien. Het gaat om standaarden die in het kader van de modernisering worden opgelegd. Pas als er genoeg tijd passeert, zullen die als een tweede normaliteit aanvaard worden.

Het zesde en laatste element houdt in dat de moderne norm door dit alles een eigen dynamiek vertoont. Wat gebeurt er eigenlijk wanneer professionals of instituties bepaalde normen opleggen, bijvoorbeeld op het gebied van de gezondheidszorg, veiligheid, leerprestaties, arbeidsproductiviteit, rechtspraak, geluidshinder of opvoeding? En wat gebeurt er wanneer een deel van de bevolking deze normen overneemt en als normaal beschouwt? In feite wordt daardoor het dubbele karakter van de norm productief gemaakt. Er ontstaat een even nieuwe als innoverende verbintenis tussen het sociale en het vitale aspect van de normstelling. Het eerste aspect houdt in dat een groot deel (zo niet een meerderheid) van de betrokkenen in staat is om aan die norm te voldoen. Het tweede aspect houdt in dat het door professionals of instituties vastgestelde doel voorbij het reeds bestaande ligt. Neem bijvoorbeeld de medische norm dat een volwassene ongeveer een halfuur per dag in beweging dient te zijn. Dit vormt enerzijds een ambitie die verdergaat dan de gangbare praktijk (de meeste mensen bewegen minder dan een halfuur per dag); in zoverre belichaamt zij een streven of een doel. Anderzijds vormt zij een opgave die voor een grote groep realiseerbaar is. In zoverre behoort deze norm tot de realiteit (de meeste mensen zijn best in staat om zich een halfuur per dag te bewegen). Meer negatief uitgedrukt: een dergelijke norm is geen afspiegeling van de gangbare praktijk (ze stijgt erboven uit) maar ze berust evenmin op een onhaalbaar ideaal (ze is pragmatisch van aard). In die zin kunnen we normen zien als een vorm van pragmatisch idealisme.

Dit dubbele karakter komt ook tot uitdrukking in het denken over normen. Reeds aan het einde van de negentiende eeuw wees George Simmel op het feit dat dit begrip twee betekenissen heeft. De norm verwijst zowel naar datgene wat in het algemeen gebeurt als naar datgene wat zou moeten gebeuren maar feitelijk (nog)

niet gebeurt. Dit thema duikt eveneens op in het werk van Max Weber. Bij hem heeft de normaliteit een feitelijk en een normatief aspect. De socioloog houdt zich alleen met het eerste aspect bezig door te beschrijven hoe normen de facto door bepaalde groepen gehanteerd worden. Hij weet dat betrokkenen de normen als een verplichting opvatten maar laat zich als wetenschapper niet uit over de vraag in hoeverre die opvatting terecht is. Talcot Parsons denkt in dezelfde lijn. Volgens hem doen normen hun werk in elk veld van maatschappelijk handelen. Er bestaat geen handelen zonder normen, zoals er evenmin beweging kan zijn zonder verandering van plaats. Normen zijn feitelijk aanwezige verwachtingspatronen die per domein een bepaald type handelen vastleggen (Ritter en Gründer 1984: 918-919). Zo zien we dat het dubbelkarakter van de norm in de sociologie wordt onderkend. Het lijkt mij dan ook verstandig om normen en normatief gedrag als een realiteit sui generis te zien. Ik zal deze realiteit niet opsplitsen in een ideële en een sociale component maar uitgaan van de manier waarop die twee binnen de eenheid van een bepaalde norm met elkaar verbonden zijn.

1.3 ACHT NORMATIEVE DOMEINEN

Het is nu tijd om aan te geven welke normen hier worden onderzocht en op welke wijze dat gebeurt. In beginsel kunnen we de werking van normen op twee manieren vaststellen. Ten eerste kunnen we kijken naar feitelijke gedragingen en de grenswaarden die mensen in de praktijk aanhouden. Daarbij moeten we onderscheid maken naar maatschappelijk domein, want de normen van – bijvoorbeeld – het bedrijfsleven zijn niet dezelfde als de normen die gelden in de buurt, in de media of in het uitgaansleven. Ten tweede kunnen mensen een vragenlijst invullen waarop zij aangeven welk gedrag hun voorkeur heeft. Die voorkeur zal echter niet altijd overeenkomen met datgene wat ze daadwerkelijk doen. Helaas is het eerste type onderzoek zeer arbeidsintensief. Het betekent dat men voor langere tijd het gedrag van een aantal mensen onder specifieke omstandigheden observeert. Dit impliceert een antropologische benadering die even waardevol als kostbaar is. Mede om deze reden is dit soort onderzoek zeldzaam in Nederland. De meeste onderzoekers stellen zich tevreden met representatieve steekproeven. Daarom zal ik hieronder gebruikmaken van gegevens die het Sociaal en Cultureel Planbureau voor zijn periodieke enquête naar Culturele Veranderingen verzameld heeft.

Nu kunnen we uit een dergelijk bestand niet zomaar normen afleiden. Men heeft de respondenten weliswaar honderden vragen voorgelegd maar niet de vraag wat hun normen zijn. Bijgevolg zal ik de in Nederland vigerende grenswaarden zelf afleiden uit de vragen die wél gesteld werden. Daartoe moeten deze vragen en de daaraan gerelateerde variabelen aan vier kenmerken voldoen. Ten eerste moeten zij een ideële component hebben. Gezien het dubbelkarakter van normen kunnen we ons niet baseren op antwoorden die uitsluitend verwijzen naar datgene wat men doet. Ze moeten ook verwijzen naar de voorkeur, de waardering of het oordeel van de respondent. Ten tweede moeten de antwoorden een zekere spre-

ding laten zien. Als de respondenten slechts kunnen kiezen tussen ja of nee zal er geen normaalverdeling optreden. Veel geschikter is het hanteren van een schaal van zeven of meer punten, zodat we het verloop van relatief frequente naar relatief zeldzame scores kunnen vaststellen.⁵ Ten derde moet het gaan om vragen die over een langere periode in ongeveer dezelfde vorm gesteld worden. Een van de voornaamste punten die ik hier wil behandelen is namelijk de vraag in welke richting normen de afgelopen decennia veranderd zijn. Vandaar dat ik gekozen heb voor variabelen die sinds het begin van de jaren zeventig aan Nederlanders werden voorgelegd. Ten slotte moeten de vragen uiteenlopende aspecten van het leven betreffen. Dit is onvermijdelijk omdat normen altijd betrekking hebben op een specifiek domein en – anders dan waarden of idealen – niet in algemene zin te formuleren zijn. Een en ander leidde tot de selectie van ruim veertig variabelen waarmee ik het normatieve landschap van Nederland in kaart breng. Hoewel dit al een bescheiden aantal is, heb ik het nog eens gereduceerd. Het bleek namelijk dat bepaalde antwoorden zo dichtbij elkaar liggen dat ik items kon samenvoegen en daaruit een nieuwe variabele afleiden. Al met al bestaat de dataverzameling uit negentien oorspronkelijke en negen door mij samengestelde variabelen.⁶ Omdat ze in het volgende nog vele malen genoemd zullen worden, zal ik hier in kort bestek aangeven om welke normen het gaat.⁷ Omwille van het overzicht houd ik daarbij een indeling in acht domeinen aan.

Het eerste domein omvat normen die met de *emancipatie* van de vrouw verband houden. Respondenten kregen bijvoorbeeld de stelling voorgelegd dat vrouwen beter in staat zijn om kleine kinderen op te voeden dan mannen.⁸ Op een 5-puntschaal konden de respondenten aangeven in hoeverre zij deze stelling onderschrijven dan wel van de hand wijzen. Een sterke afwijzing vat ik op als een hoge score op de schaal van emancipatie. Verder vroeg men een reactie op twee stellingen over de manier waarop jongens en meisjes worden opgevoed. De ene kwam erop neer dat een goede opleiding voor meisjes minder belangrijk is dan voor jongens, de andere dat men jongens doorgaans wat vrijer dan meisjes kan opvoeden.⁹ Het sterk onderschrijven van beide stellingen vat ik op als een lage score op de schaal van emancipatie. Vervolgens is er de klassieke vraag of men het bezwaarlijk vindt dat moeders met schoolgaande kinderen buitenshuis gaan werken.¹⁰ Respondenten die positief staan tegenover werkende moeders scoren hoog op de schaal van emancipatie, mensen met bezwaren juist laag. Ten slotte kregen de respondenten drie uitspraken voorgelegd over de verdeling tussen man en vrouw van huishoudelijke taken en de zorg voor de kinderen. Hieruit kon een nieuwe maat voor emancipatie worden afgeleid: respondenten scoorden hoger naarmate ze zich sterker uitspraken voor een gelijke verdeling van huishoudelijke en zorgtaken.¹¹

Het tweede domein omvat normen die betrekking hebben op *huwelijk* en *gezinsleven*. Daartoe reken ik onder meer de wijze waarop men tegen seksuele trouw aankijkt.¹² Sommige respondenten zijn van mening dat een enkel avontuurtje geen kwaad kan in een goed huwelijk, andere wijzen die gedachte ondubbelzinnig van de hand. Dat mag gelden als een aanwijzing voor de normen op seksueel gebied en wel in die zin dat een sterke afwijzing met een relatief hoge norm

correspondeert. Een andere vraag is hoe respondenten tegen echtscheiding aankijken. Daartoe legde men de situatie voor van een gezin met kinderen waarin man en vrouw niet met elkaar kunnen opschieten.¹³ Vindt men echtscheiding ontoelaatbaar? Of vindt men het in bepaalde gevallen begrijpelijk, misschien zelfs de beste oplossing? Wie de eerste mening deelt, hanteert op dit punt relatief strenge normen terwijl het derde standpunt op meer souplesse wijst. Dit onderscheid doet zich ook voor bij de vraag hoe laat een twintigjarige dochter 's avonds thuis moet zijn. Zijn het de ouders die dat tijdstip bepalen of laten zij hun dochter daarin vrij? Respondenten met relatief strikte normen kiezen voor de eerste oplossing.¹⁴ Ten slotte zijn er twee vragen over de bewegingsvrijheid van meisjes op seksueel gebied. Respondenten konden aangeven of ze het goedkeuren dat een meisje geslachtsgemeenschap heeft met een jongen voor wie ze veel voelt respectievelijk met een jongen voor wie ze weinig voelt.¹⁵ Hieruit kon ik een nieuwe schaal voor seksuele vrijheid afleiden. Wie beide vragen sterk positief beantwoordde, scoorde relatief hoog op deze schaal.

Ten derde zijn er uitspraken die verband houden met ontwikkelingen op het gebied van de *moraliteit*. Daartoe behoren in elk geval twee stellingen over het onderscheid tussen goed en kwaad. De eerste impliceert dat er zoveel verschillende opvattingen over goed en kwaad bestaan dat dit voor verwarring zorgt. De tweede stelling houdt in dat de veranderingen tegenwoordig zo hard gaan dat het onderscheid tussen goed en kwaad niet meer te maken valt. Daaraan kunnen we nog een derde stelling toevoegen, namelijk dat je maar het beste van dag tot dag kunt leven omdat de toekomst zo onzeker is. Aangezien er een duidelijk verband bestaat tussen deze uitspraken vormde ik daaruit een nieuwe schaal voor morele zekerheid.¹⁶ Wie de drie stellingen in hoge mate onderschrijft, geeft blijk van weinig morele zekerheid. Ik beschouw deze schaal als een belangrijk instrument voor het in kaart brengen van morele normen. Zij geeft aan in hoeverre respondenten in staat zijn om althans voor zichzelf te bepalen hoe ze denken over goed en kwaad. Tot dit domein reken ik ook enkele uitspraken over het gedrag van anderen. Bijvoorbeeld de bewering dat gedrag en zeden in Nederland geleidelijk achteruitgaan.¹⁷ En de uitspraak dat je tegenwoordig niet meer weet wie je werkelijk vertrouwen kunt.¹⁸ Tot slot de zeer algemene, maar daarom niet minder normatieve vraag naar het oordeel over de huidige maatschappij.¹⁹ Voor elk van deze vragen kon men kiezen uit vijf antwoorden, variërend van zeer positief tot zeer negatief. Overigens kan men twisten over de manier waarop de laatste drie antwoorden met bepaalde normen verbonden zijn. Men kan bijvoorbeeld stellen dat een negatief oordeel over het gedrag van anderen op een betrekkelijk strenge norm wijst. Mensen met lage sociale normen zullen minder snel een negatief oordeel over het maatschappelijk verkeer hebben. Maar het is evengoed mogelijk dat de onderlinge omgang daadwerkelijk verslechterd is, zodat het negatieve oordeel iets over de realiteit en niet over de norm zegt. Ik zal hier later nog op terugkomen.

Een vierde domein omvat uitspraken over de *politiek*. Daartoe behoren in elk geval twee stellingen die verwijzen naar politieke belangstelling. De eerste vraagt

expliciet of de respondent een sterke, een gewone, een matige of helemaal geen politieke interesse aan de dag legt. De tweede betreft het volgen van de politieke berichtgeving in de krant. Uit de antwoorden valt een nieuwe schaal voor politieke belangstelling af te leiden.²⁰ Eerder onderzoek heeft laten zien dat deze schaal ook normatieve componenten heeft. Mensen met grote belangstelling voor de publieke zaak houden er op politiek gebied veelal hoge normen op na, terwijl mensen met een geringe politieke belangstelling eerder een sceptische of zelfs een cynische houding aannemen (Van den Brink 2002a: 57-79). Een aanverwante kwestie is het oordeel over maatschappelijke actie en politieke strijd. De respondenten kregen de situatie voorgelegd waarin de regering een onrechtvaardige beslissing neemt die tot demonstraties en protesten leidt. De vraag was of zij dit soort acties goed- dan wel afkeuren.²¹ Het antwoord vormt een aanwijzing voor het democratisch en maatschappelijk engagement. Burgers die er in democratisch opzicht hoge normen op na houden, keuren dit soort acties doorgaans goed. Tot slot was er de weinig specifieke vraag of men van mening is dat de Nederlandse overheid naar behoren functioneert.²² De relatie tussen dit oordeel en de eigen normen is opnieuw dubbelzinnig. Het aanleggen van een hoge norm kan ertoe leiden dat men eerder ontevreden is. Maar diezelfde ontevredenheid kan ook voortvloeien uit daadwerkelijk slechte prestaties van de overheid.

Een vijfde domein betreft voorkeuren op *repressief* gebied en daaraan gerelateerde standpunten. Zo kon men aangeven of misdaden in Nederland in het algemeen te zwaar, te licht of juist goed bestraft worden.²³ Dit is bij uitstek een normatieve aangelegenheid omdat het gaat over maatvoering. Een aanverwant onderwerp is de houding die men tegenover misdadigers moet aannemen. De betrokken stelling komt erop neer dat men sociale problemen het beste kan oplossen door criminele, onmaatschappelijke en zwakzinnige elementen uit de samenleving te verwijderen.²⁴ Ook hierbij zijn onmiskenbaar normen in het geding, al was het maar omdat degenen die zich met deze stelling verenigen weinig voelen voor een meer humanitaire benadering. Hetzelfde geldt voor de roep om een sterke man. Het gaat dan om de stelling dat er behoefte is aan moedige en toegewijde leiders die het vertrouwen van het volk genieten.²⁵ Eerder onderzoek heeft laten zien dat mensen die deze uitspraak sterk aanhangen er in moreel en in democratisch opzicht vaak lage normen op na houden. Vervolgens zijn er twee stellingen die expliciet ingaan op de bejegening van misdadigers. De eerste luidt dat men criminelen niet zozeer moet straffen als wel zou moeten veranderen, de tweede impliceert hetzelfde maar dan voor plegers van seksuele delicten. Op grond hiervan vormde ik een nieuwe schaal die aangeeft in hoeverre mensen voor een repressieve benadering kiezen.²⁶ Ten slotte noem ik hier de politieke voorkeur in termen van links of rechts.²⁷ Men kan deze voorkeur ook als een norm behandelen omdat het politieke spectrum – van uiterst links tot uiterst rechts – bestaat uit een continuüm waarop de respondent zichzelf plaatst. Ik reken iemands politieke kleur tot dit domein van repressieve normen omdat de keuze voor een harde aanpak van criminelen lange tijd als typisch rechts gold.

Het zesde domein omvat normen die verband houden met de *nationale cultuur* in Nederland. De respondenten werd onder meer gevraagd of Nederland naar hun mening een beter land is dan de meeste andere landen.²⁸ Er werden ook drie vragen gesteld over de nationale traditie of symboliek. De eerste houdt in dat men leerlingen in het onderwijs de nodige vaderlandsliefde moet bijbrengen; de tweede dat men nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied, moet eerbiedigen; en de derde dat men bij internationale samenwerking het behoud van typisch Nederlandse levenswijzen moet nastreven. Dit zijn uitgesproken normatieve oordelen want ze geven aan hoe men tegenover het nationale erfgoed staat. Uit deze drie vragen is dan ook een nieuwe schaal voor nationale oriëntatie af te leiden.²⁹ Respondenten met een hoge score op die schaal kennen het nationale erfgoed doorgaans een grote waarde toe. Een hiermee samenhangend thema is het standpunt over allochtonen. Zo kregen de respondenten de stelling voorgelegd dat de komst van immigranten niet alleen problemen geeft maar ook een verrijking betekent voor Nederland.³⁰ Verder konden zij zich over de inburgering van migranten uitlaten. Een van de stellingen luidde dat buitenlanders meer hun best moeten doen om Nederlands te leren. Een andere stelling hield in dat buitenlanders minder sterk aan hun eigen cultuur of gewoonten moeten vasthouden. En ten slotte kon men zijn verwachtingen voor de nabije toekomst aangeven. Zal de inburgering binnenkort voltooid worden of is hier nog een lange weg te gaan? Op grond van deze drie laatste uitspraken vormde ik een nieuwe schaal die aangeeft hoe men tegenover allochtonen staat.³¹ Dat standpunt is normatief aangezien personen met hoge eisen op het vlak van de nationale cultuur doorgaans kritisch oordelen over de inburgering van immigranten.

Ik besluit met twee domeinen die elk een afzonderlijke plaats innemen. Een aantal uitspraken heeft vooral betrekking op het *geloofsleven*. Daartoe behoort onder meer de vraag hoe vaak men naar de kerk gaat.³² Deze vraag verwijst weliswaar naar feitelijk gedrag maar heeft tevens een normatieve component. Het ligt voor de hand dat mensen die veelvuldig naar de kerk gaan ook in andere opzichten de kerkelijke normen serieus zullen nemen. Verder konden de respondenten aangeven of zij geloof hechtten aan een leven na de dood en zo ja, of dat op de hemel of op de hel betrekking heeft. Ik voegde de antwoorden op deze vragen bij elkaar en leidde daaruit een nieuwe schaal af voor geloofsleven.³³ Respondenten met een hoge score op die schaal richten zich het meest naar de kerkelijke normen. Ten slotte was er de vraag hoe men tegen euthanasie aankijkt. De voorgelegde situatie kwam erop neer dat een terminale patiënt de dokter verzoekt om hem uit zijn lijden te verlossen. Moet die dokter hier nu wel of niet toe overgaan? Mensen met strikt christelijke normen zullen dit afwijzen terwijl ongelovigen over het algemeen meer souplesse aan de dag leggen.³⁴

Als laatste een domein waarin het vooral om *sociale status* gaat. Zo legde men de zeer algemene uitspraak voor dat de standsverschillen in ons land moeten verminderen. Een meer specifieke stelling hield in dat de overheid via ingrijpende maatregelen ervoor moet zorgen dat iedereen in de maatschappij daadwerkelijk gelijke kansen krijgt. En een nóg specifiekere gedachte was dat de overheid

moet overgaan tot ingrijpende maatregelen om de inkomensverschillen te verminderen. Omdat er tussen deze drie vragen een duidelijke samenhang bestaat, maakte ik een nieuwe schaal die verwijst naar een egalitaire habitus.³⁵ Respondenten met een hoge score op die schaal zijn tegen al te grote verschillen naar stand of inkomen en vóór een maatschappij waarin de kansen gelijkelijk verdeeld worden.

1.4 METHODOLOGISCHE VERANTWOORDING

Ter afsluiting enkele opmerkingen over de methode van mijn onderzoek en de status van mijn bevindingen. Het denken over normatieve vraagstukken is vanouds sterk kwalitatief van aard. Filosofen, juristen, ethici en denkers over politieke theorie proberen weliswaar een stringente argumentatie te ontwikkelen, maar zetten daarbij zelden cijfers of een kwantitatieve analyse in. Ze maken bij voorkeur gebruik van talige procedures, zoals het opstellen van definities, logische deductie, stijlfiguren uit de retorica, casuïstiek, het formuleren van dilemma's, beeldspraken et cetera. Ze gebruiken geen numerieke procedures maar zijn doorgaans wel in staat om onderscheid te maken tussen meer of minder aannemelijke beweringen. Daarnaast kwamen er in de sociale wetenschappen methoden tot ontwikkeling waarbij men – ook voor normatieve zaken – in hoge mate op een kwantitatieve manier te werk gaat. Sociologen, psychologen en economen proberen hun uitspraken van een harde bewijsvoering te voorzien. Daarbij maken zij gebruik van representatieve steekproeven, clusteranalyse, kruistabellen, correlatiematen, modellen, regressieanalyse et cetera. Het gaat veelal om geavanceerde vormen van statistiek die weliswaar in exacte resultaten uitmonden maar niet altijd in een overtuigende gedachtegang. Aldus kan men twee wetenschappelijke methoden tegenover elkaar stellen. De klassieke methode, waarbij cijfers nauwelijks een rol spelen en het vooral gaat om de betekenis der dingen; en een moderne, waarbij cijfers juist een cruciale rol spelen en de bewijsbaarheid van uitspraken vooropstaat.

Zelf sta ik een combinatie van deze twee methoden voor. Daarom zal de lezer de nodige cijfers, percentages en correlaties aantreffen. Ik stoor me altijd aan auteurs die suggereren dat er tussen twee verschijnselen een sterke samenhang bestaat zonder dat ze kunnen aangeven hóé sterk die samenhang dan is. Dat geldt ook voor auteurs die stellen dat bepaalde gedragingen steeds meer voorkomen zonder dat dit uit de cijfers blijkt. Wie dat soort denkbeelden naar voren brengt, moet op zijn minst door middel van tijdreeksen of correlaties aangeven wat de empirische basis daarvan is. In zoverre vind ik een kwantitatieve analyse van belang. Maar tegelijkertijd moet men een dergelijke analyse niet zó ver doordrijven dat de band met een meer algemene argumentatie verloren gaat. Daarom stoor ik me evenzeer aan onderzoekers die de samenhang tussen een stel variabelen tot ver achter de komma uitrekenen maar niet meer kunnen aangeven waar dat voor staat. Ik acht de statistiek van groot belang, maar vooral om greep te krijgen op de samenhangen die er in de realiteit toe doen.³⁶ In mijn eigen onderzoek pendel ik dan ook

voortdurend op en neer tussen een kwalitatieve benadering (gericht op beeldvorming) en een kwantitatieve (gericht op toetsing). Men zou dat kunnen omschrijven als een experimentele werkwijze waarbij theoretische noties en empirische gegevens voortdurend met elkaar vermengd worden. De cijfers worden ingezet om min of meer speculatieve denkbeelden van een empirische toetsing te voorzien. Terwijl diezelfde denkbeelden worden ingezet om in het cijfermateriaal te zoeken naar een relevante samenhang.

Een en ander heeft gevolgen voor de manier waarop ik mijn bevindingen presenteer. Ze zijn – zoals gezegd – gebaseerd op de statistische analyse van een databestand dat het Sociaal en Cultureel Planbureau ter beschikking heeft gesteld. Daarbij gaat mijn belangstelling vooral uit naar frequentieverdelingen en de wijze waarop ze per tijdperiode of per sociale klasse veranderden. Dergelijke frequenties kunnen we echter op diverse wijzen weergeven. De meest exacte weergave is vanzelfsprekend een tabel. Daarin verwijzen de rijen naar posities op een schaal terwijl de kolommen verwijzen naar de sociale klasse of naar het jaar waarin de meting werd verricht. Vervolgens kan men aan de cijfers in de cellen aflezen hoe groot de frequentie voor die positie en voor dat jaar (of klasse) was. Ter illustratie verwijs ik naar tabel 1.1, die de score toont voor egalitarisme in de jaren 1975, 1985 en 1996. Daarbij verwijst kolom 7 naar een sterk egalitaire habitus terwijl kolom 1 juist op een geringe mate van egalitarisme wijst. We zien dat de hoogste frequenties elk peiljaar in de zesde kolom behaald worden, zij het dat het aandeel in de loop der jaren daalt. Aanvankelijk maakten personen met een score van 6 onmiskenbaar de grootste groep van alle respondenten uit (36%), maar tegen het midden van de jaren negentig is dat enigszins afgenomen (32%). Daartegenover nam het aandeel van degenen die zich minder egalitair opstellen (score 3) in dezelfde periode toe van 9 tot 14 procent. Ook het aandeel van degenen met tussenliggende voorkeuren (scores 4 en 5) ging geleidelijk omhoog. Aanvankelijk omvatten zij 26 procent van alle respondenten terwijl dat midden jaren negentig reeds 40 procent bedraagt. En ten slotte daalt het aandeel van personen met de meest egalitaire voorkeuren (kolom 7) van 24 procent in 1975 tot 9 procent in 1996. Deze tabel laat twee tendensen zien. Ten eerste komt de hoogste score

Tabel 1.1 Aandeel (procenten) van de score op egalitarisme in 1975, 1985 en 1996

	1	2	3	4	5	6	7
1975	1	4	9	7	19	36	24
1985	1	4	11	10	26	35	13
1996	1	4	14	12	28	32	9

Toelichting: De mate van egalitarisme wordt op een 7-puntsschaal uitgezet. Daarbij duidt de score van 1 op een lage en de score van 7 op een hoge mate van egalitarisme. De cijfers in de cellen geven aan hoeveel procent van alle respondenten in het desbetreffende jaar voor een bepaalde score koos.

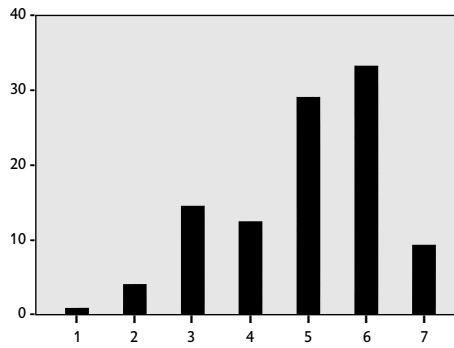
steeds bij een redelijk sterk egalitarisme voor (kolom 6). Daaruit kan men afleiden dat egalitaire voorkeuren onder de Nederlandse bevolking redelijk constant blijven. Ten tweede vindt er óók een verschuiving plaats waarbij de aanhang van het meest egalitaire standpunt daalt (kolom 7), terwijl die van minder egalitaire standpunten (kolom 3/5) juist groeit. Daaruit kan men afleiden dat het egalitarisme onder de Nederlandse bevolking aan erosie onderhevig is.

Deze dubbelzinnige conclusie geeft al aan dat het interpreteren van een tabel niet altijd eenvoudig is. De cijfers zijn weliswaar exact, maar onduidelijk blijft welk beeld zij oproepen. In dat opzicht is een grafische voorstelling vaak behulpzaam. Ter illustratie daarvan zal ik de frequentieverdeling voor egalitarisme in het jaar 1996 op drie andere manieren weergeven. Om te beginnen kan men de cijfers uit tabel 1.1 in een staafdiagram omzetten (figuur 1.5). Ook deze weergave is exact omdat de hoogte van elke staaf door de verschillende aandelen wordt bepaald.

Maar tegelijkertijd is er een element van beeldvorming, omdat deze aandelen langs de horizontale as volgens een schaal van 1 tot 7 worden afgebeeld. Daardoor wordt duidelijk dat Nederland eigenlijk twee groepen kent. Een aanzienlijk deel van de bevolking stelt zich op aan de egalitaire zijde van het spectrum (scores 5-7), een ander deel kiest voor een minder egalitaire houding (scores 2-4). Aldus brengt het staafdiagram een zekere tweedeling in beeld die uit de cijfers in tabel 1.1 niet zo gemakkelijk naar voren komt. Men kan dat beeld versterken door niet van afzonderlijke scores uit te gaan maar aan te nemen dat de overgang van 1 naar 7 meer geleidelijk verloopt. Dat gebeurt als we het staafdiagram door een lijndiagram vervangen (figuur 1.6). De verschillende aandelen per score worden dan met elkaar verbonden door één lijn. Hoewel dit een even simpele als legitieme ingreep lijkt, kan men het niet helemaal vanuit de empirie rechtvaardigen. De getrokken lijn suggereert immers dat 20 procent van de Nederlandse bevolking voor een score van 4,5 op de schaal voor egalitarisme kiest. Maar strikt genomen is die score nooit bepaald en komt het genoemde percentage op een vorm van interpolatie neer. Dit laatste wordt nog sterker wanneer men de getrokken lijn in een vloeiende curve omzet (figuur 1.7). Met behulp van statistische programma's zoals SPSS of EXCEL kan men die omzetting heel eenvoudig doorvoeren, zodat er een verdere verfijning van het beeld ontstaat. Voor deze verfijning betaalt men ook een prijs en wel in die zin dat de curve nóg fictiever wordt. Een vloeiende curve betekent namelijk dat de interpolatie niet alleen wordt toegepast op waarden langs de x-as maar ook op waarden langs de y-as. Toch is duidelijk dat de waarheid door dit fictieve element nauwelijks wordt aangetast. Tussen het exacte staafdiagram (figuur 1.5) en het vloeiende beeld (figuur 1.7) bestaat zo'n sterke gelijkens dat ze beide ter illustratie van een gedachtegang te gebruiken zijn.

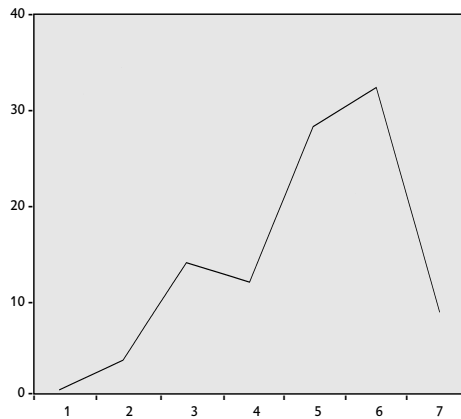
Voor het nu volgende betoog zijn vooral de meest verfijnde figuren van belang. Niettemin geef ik voor de specialisten in bijlage 6 óók de betrokken cijfers en staafdiagrammen weer. In de hoofdtekst volsta ik met een serie afbeeldingen waarin vloeiende curven gebruikt worden. Zij lijken mij het meest geschikt voor een werkwijze die het midden zoekt tussen theoretische bespiegeling en kwanti-

Figuur 1.5 Score op egalitarisme
(procenten in 1996)

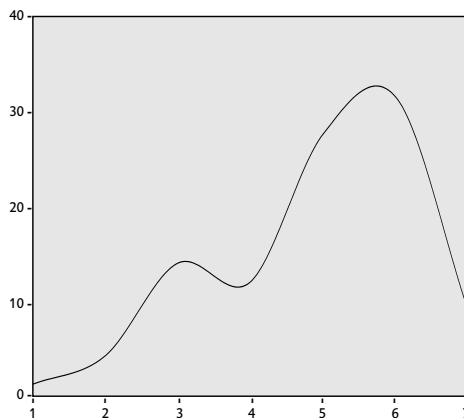
1 = weinig egalitair, 2 = zeer egalitair

Figuur 1.6 Score op egalitarisme:
(procenten in 1996)

1 = weinig egalitair, 7 = zeer egalitair

Figuur 1.7 Score op egalitarisme:
(procenten in 1996)

1 = weinig egalitair, 7 = zeer egalitair

tatieve analyse. Ik heb deze werkwijze overigens ook bij eerdere publicaties gevolgd. Onder meer in de typologie van het gezinsleven die ik opstelde in *Hoge eisen, ware liefde*. Daar bracht ik kwalitatieve verschillen op het gebied van opvoeding in verband met kwantitatieve gegevens over opleidingspeil of sociale klasse (Van den Brink 1997: 90-122). Het gebeurde eveneens in *Geweld als uitdaging*, waarin ik trachtte na te gaan hoe verschillende vormen van agressief gedrag met risicofactoren in het leven van hedendaagse jongeren verbonden zijn (Van den Brink 2001: 129-193). En opnieuw in *Mondiger of moeilijker?*, waar ik een onderscheid maakte tussen verschillende soorten burgers. Daarbij ging het om de vraag hoe kwalitatief onderscheiden houdingen tegenover moderniteit verband houden met kwantificeerbare verschillen tussen burgers (Van den Brink 2002a: 57-86). In elk van deze publicaties maakte ik gebruik van een experimentele werkwijze waarbij cijfermatige analyse en speculatieve denkbeelden met elkaar gecombineerd werden. Deze methode bleek niet zonder risico's. Ik kreeg namelijk van twee kanten kritiek. Aan de ene kant van de echte statistici, die mij ongefundeerde interpolaties of interpretaties voor de voeten wierpen. Zij ergerden zich aan uitspraken die niet volledig te bewijzen waren. Aan de andere kant van de echte denkers, die meestal weinig op hebben met empirie, laat staan met cijfers. Zij ergerden zich aan onheldere begrippen of aan niet consequent door-dachte redeneringen. Bezien vanuit de zuivere rede respectievelijk een zuiver statistische werkwijze waren beide vormen van kritiek doorgaans terecht. Ik troost me evenwel met de gedachte dat overtuigende inzichten eerder uit de onzuiverheid van nieuwe combinaties voortkomen dan uit de zuiverheid van één methode. Ook in de wetenschap gaat het dogma van de onbevleete ontvangenis niet op.

Het bovenstaande geeft de lezer een eerste indruk van de normen die in dit boek onderzocht worden. Het is duidelijk dat ze niet volledig aansluiten bij de vragen die in het huidige debat over normen en waarden aan de orde zijn. Dat kan ook nauwelijks, omdat ik met opzet heb gezocht naar variabelen waarvan de ontwikkeling over een periode van dertig jaar te volgen is. Het staat buiten kijf dat er in deze periode op normatief gebied enorm veel veranderde. Een van mijn voornaamste doelen is dan ook het vaststellen van de aard en richting van die veranderingen. Daarbij wil ik ook iets zeggen over de veelgehoorde klacht dat we in Nederland met verloedering van doen hebben (hoofdstuk 3). Omdat die klacht niet uit de lucht gegrepen is, kom ik vervolgens op de vraag in hoeverre deze verloedering aanleiding geeft tot een beschavingsoffensief (hoofdstuk 4). Maar voordat ik daartoe kan overgaan, moet ik een typologie van normatief gedrag uitwerken. Want één ding is de filosofische gedachte dat normatieve gedragingen of voorkeuren vaak een normaalverdeling volgen. Iets heel anders is het toetsen van die gedachte aan de empirie. Daarom houd ik me in hoofdstuk 2 uitvoerig bezig met de spreiding van genoemde normen en met de patronen die daarbij te onderscheiden zijn. Dat sluit voor een deel aan bij de door Canguilhem en anderen ontwikkelde zienswijze dat het onderscheid tussen normaal en abnormaal niet wezenlijk maar gradueel is. Maar daarbij treden ook nieuwe elementen aan het licht, met ingrijpende gevolgen voor de behandeling van mijn onderwerp.

NOTEN

- 1 Voor de hiernavolgende paragraaf heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de studie die Cees Hertogh in 1986 over het filosofisch werk van Gaston Bachelard en Georges Canguilhem geschreven heeft.
- 2 Hoewel dit uitgangspunt theoretisch wel plausibel is, kan men het in de praktijk niet altijd volhouden. Het vooronderstelt namelijk dat de modale voorkeur tevens een aanzienlijk deel van alle voorkeuren omvat. De ervaring leert dat dit niet altijd het geval is. Bij een brede spreiding van de voorkeuren kan het voorkomen dat er weliswaar een modale waarde is, maar dat de meerderheid voor andere waarden kiest. Deze situatie doet zich met name voor wanneer normen sterk veranderen. Aan het begin en aan het einde van een dergelijk veranderingsproces kan men vaak een duidelijke modus vaststellen (die tevens een meerderheid of althans een aanzienlijk deel van alle waarden dekt). Maar in de overgangsfase tekent zich een minder duidelijke verdeling af. In dat geval mag men de modale waarde niet als norm opvatten. In plaats daarvan kan men beter zeggen dat de norm of de normaliteit tijdelijk afwezig is (met dank aan Paul de Beer, die op deze moeilijkheid gewezen heeft).
- 3 Hoewel er altijd afwijkingen naar boven en naar beneden voorkomen, hebben die niet dezelfde betekenis. Een overschrijding van de norm in positieve richting wordt meestal gewaardeerd, maar dat geldt zeker niet voor iemand die achterblijft bij de norm. Een extra moeilijkheid is nog dat er verschil van mening kan bestaan over de vraag wat de positieve richting is. Neem bijvoorbeeld een moeder die niet gaat werken omdat ze thuis voor haar kinderen wil zorgen. Anno 2004 wijkt zij duidelijk van de norm af. Voor aanhangers van het moederschapsideaal is dit een afwijking in positieve zin, maar feministen zullen dit als een afwijking in negatieve zin opvatten, ofwel als een tekortkoming. Op dit probleem kom ik in paragraaf 2.5 nog uitdrukkelijk terug.
- 4 Kort na de Eerste Wereldoorlog deed zich een nieuwe golf van normalisatie voor die onder meer de oprichting van de International Standardization Association tot gevolg had. Hierbij sloten zich 22 landen aan. In 1947 zette een nieuwe organisatie de werkzaamheden voort: de International Organization for Standardization (Frontard 1985: 106-107).
- 5 Dit neemt niet weg dat ik in enkele gevallen gebruik heb gemaakt van vragen waarop men slechts met ja of nee kon antwoorden. Men kan dit probleem oplossen door een nieuwe schaal te vormen die een groter aantal waarden telt. Daarbij moet wel aan de eisen van betrouwbaarheid voldaan worden.
- 6 Hoewel men normatief gedrag en normatieve uitspraken niet zonder meer mag vereenzelvigen (zie boven), lopen ze in de hier gebruikte vragenlijsten wel eens door elkaar. Zo zijn vragen over de frequentie van het kerkbezoek of de mate waarin men een politieke belangstelling heeft nogal feitelijk van aard. Ze verwijzen eerder naar een gedrag dan naar een opvatting. Toch hebben deze gedragingen een sterk normatieve component. We kunnen ze opvatten – analoog aan mijn definitie van normen – als een compromis tussen idealen (bijvoorbeeld politieke of religieuze waarden) en realiteit (bijvoorbeeld sociale dwang). Daarom zal ik

- ook bij dit soort gedragingen een normaalverdeling vaststellen.
- 7 Een belangrijk punt is uiteraard welke uitspraken werden voorgelegd. Daarom zal ik in de noten aangeven welke vragen aan de respondenten zijn gesteld. Ik geef ook het nummer van de variabele die in het databestand bij deze vragen hoort.
- 8 ‘Een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man’ (VAR-357).
- 9 ‘Voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen’ (VAR-359) en: ‘Jongens kun je nu eenmaal in het algemeen wat vrijer opvoeden dan meisjes’ (VAR-360).
- 10 ‘Vindt u het wel of niet bezwaarlijk als in een gezin met schoolgaande kinderen de vrouw naast haar huishouding een werkkring heeft of vindt u dit juist aan te bevelen?’ (VAR-515)
- 11 ‘Man en vrouw moeten huishoudelijk werk gelijkelijk onder elkaar verdelen’ (VAR-844); ‘Het huishouden is evengoed de verantwoordelijkheid van de man als van de vrouw’ (VAR-845) en: ‘De kinderverzorging is evengoed de verantwoordelijkheid van de man als van de vrouw’ (VAR-847). Op grond van deze items vormde ik een 7-puntsschaal voor *Emancipatoire habitus* (alfa = 0,78).
- 12 ‘Een enkel avontuurtje kan voor een goed huwelijk geen kwaad’ (VAR-542).
- 13 ‘Als man en vrouw niet goed met elkaar kunnen opschieten, en er zijn kinderen thuis, vindt u echtscheiding dan in alle opzichten ontoelaatbaar, vindt u dit ongewenst maar in bepaalde gevallen begrijpelijk, of vindt u het beter als man en vrouw scheiden?’ (VAR-517)
- 14 ‘Vindt u het normaal dat ouders van bijvoorbeeld een twintigjarige dochter haar van tevoren zeggen hoe laat ze ’s avonds thuis moet zijn of is het volgens u beter als ze dit aan de dochter overlaten?’ (VAR-530)
- 15 ‘Ik vind dat een meisje volledige geslachtsgemeenschap met een jongen mag hebben als ze veel voor hem voelt’ (VAR-539) en: ‘Ik vind dat een meisje volledige geslachtsgemeenschap met een jongen mag hebben, ook al voelt ze weinig voor hem’ (VAR-540). Uit deze items vormde ik een 7-puntsschaal voor *Seksuele habitus* (alfa = 0,74).
- 16 ‘Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent’ (VAR-446); ‘Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is’ (VAR-447) en: ‘De toekomst is zo onzeker dat het maar het beste is van de ene dag in de andere te leven’ (VAR-448). Op grond van deze items vormde ik een 7-puntsschaal voor *Morele habitus* (alfa = 0,73).
- 17 ‘Sommige mensen zijn van mening dat de opvattingen over gedrag en zeden in ons land steeds meer achteruit gaan, andere vinden juist dat het er beter op wordt. Wat is uw mening hierover?’ (VAR-092)
- 18 ‘Tegenwoordig weet je bijna niet meer wie je werkelijk kunt vertrouwen’ (VAR-436).
- 19 ‘Wat is uw oordeel over de bestaande maatschappij?’ (VAR-363)
- 20 ‘Zou u van uzelf zeggen dat u sterk bent geïnteresseerd in politiek? Bent u u gewoon geïnteresseerd, matig geïnteresseerd, weinig of praktisch helemaal niet geïnteresseerd?’ (VAR-491) En: ‘Leest u wel eens iets over de politiek in ons land, bijvoorbeeld krantenverslagen? Zo ja, doet u dit regelmatig, af en toe of een

- enkele keer?’ (VAR-040). Op grond van de antwoorden vormde ik een 7-puntsschaal voor *Politieke habitus* (alfa = 0,77).
- 21 ‘Er zijn verschillende manieren waarop mensen hun verontwaardiging of afkeuring over beslissingen en maatregelen, bijvoorbeeld van de regering, kunnen uiten. Stel dat iemand een wet zo onrechtvaardig vindt dat hij besluit de regering bij zijn werk te hinderen door zitdemonstraties, massabijeenkomsten of protestoptochten. Keurt u dat goed of keurt u dat af?’ (VAR-409)
- 22 ‘De Nederlandse overheid functioneert goed. Bent u het met deze uitspraak eens of oneens? Of zeer eens of zeer oneens?’ (VAR-1163)
- 23 ‘Worden misdaden in Nederland over het algemeen te zwaar, te licht of juist goed bestraft?’ (VAR-953)
- 24 ‘Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost als we op de een of andere manier de misdadige, onmaatschappelijke en zwakzinnige elementen uit de samenleving zouden kunnen verwijderen’ (VAR-437).
- 25 ‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’ (VAR-439).
- 26 ‘Men moet misdadigers niet in de eerste plaats straffen maar men moet vooral proberen ze te veranderen’ (VAR-433) en: ‘Seksuele misdadigers moet men niet in de eerste plaats straffen maar proberen te genezen’ (VAR-445). Uit deze items vormde ik een 7-puntsschaal voor *Repressieve habitus* (alfa = 0,71).
- 27 ‘Beschouwt u zichzelf als “links” of als “rechts”?’ (VAR-461)
- 28 ‘In het algemeen gesproken is Nederland een beter land dan de meeste andere landen’ (VAR-441).
- 29 ‘Een belangrijke taak voor het onderwijs is het bijbrengen van vaderlandsliefde aan de leerlingen’ (VAR-442); ‘Iedere Nederlander dient de nodige eerbied in acht te nemen tegenover onze nationale symbolen, zoals de vlag en het volkslied’ (VAR-443) en: ‘Bij het streven naar internationale samenwerking moeten wij ervoor oppassen dat er geen typisch Nederlandse levenswijzen verloren gaan’ (VAR-444). Op grond van deze items vormde ik een 7-puntsschaal voor *Nationale habitus* (alfa = 0,76).
- 30 ‘De vestiging van immigranten in Nederland is niet alleen een probleem, maar betekent ook een verrijking van onze samenleving’ (VAR-1161).
- 31 ‘Buitenlanders moeten meer hun best doen om de Nederlandse taal te leren’ (VAR-1141); ‘Buitenlanders moeten niet zo sterk vasthouden aan hun eigen cultuur en gewoonten’ (VAR-1142) en: ‘Welke van de uitspraken op deze kaart komt het meest overeen met uw mening? De meeste buitenlanders in Nederland zijn aardig ingeburgerd (1), zullen in de nabije toekomst ingeburgerd raken (2), hebben nog een lange weg te gaan voordat zij hier ingeburgerd zullen zijn (3), zullen hier nooit ingeburgerd raken (4)’ (VAR-1143). Hoewel de hieruit gevormde schaal niet al te betrouwbaar is (alfa = 0,42) stelde ik toch een 7-puntsschaal op voor *Houding tegenover allochtonen*.
- 32 ‘Hoe vaak gaat u de laatste tijd (bijvoorbeeld het afgelopen halfjaar) naar de kerk?’ (VAR-204)
- 33 ‘Gelooft u in een leven na de dood?’ (VAR-205); ‘Gelooft u in het bestaan van de hemel?’ (VAR-206) en: ‘Gelooft u in een hel?’ (VAR-208). Hieruit vormde ik een

- 7-puntsschaal voor *Religieuze habitus* (alfa = 0,73).
- 34 ‘Stel dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden kan helpen door het geven van een spuitje, wat moet hij dan volgens u doen?’ (VAR-544)
- 35 ‘De standsverschillen zouden kleiner moeten zijn dan nu’ (VAR-342); ‘Bent u ervoor of ertegen dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt, zodat iedereen werkelijk gelijke kansen krijgt om iets in de maatschappij te bereiken?’ (VAR-097) en: ‘Bent u ervoor of ertegen dat de overheid ingrijpende maatregelen neemt om de verschillen in inkomens te verkleinen?’ (VAR-098). Hieruit leidde ik een 7-puntsschaal af voor *Egalitaire habitus* (alfa = 0,70).
- 36 Vergelijk de wijze waarop Richard Sennet (Sennet 1974: 43-44) zijn opvatting van historische sociologie verdedigde (met dank aan Anton Hemerijck, die hierop wees).

2 NORMALITEIT IN NEDERLAND; EEN MORFOLOGISCH PERSPECTIEF

Na de algemene beschouwingen uit hoofdstuk 1 ga ik nu over tot een beschrijving van de normen die we onder de Nederlandse bevolking aantreffen. Daarbij zal mijn aanpak in eerste instantie morfologisch zijn. Het gaat om de vraag welke patronen zich op normatief gebied aftekenen en hoe die (kunnen) veranderen. Ik zal beginnen met een korte samenvatting van de theorie die Cees Mouwen enkele jaren geleden over het proces van opinievorming heeft geformuleerd (par. 2.1). In het verlengde hiervan schets ik een aantal grondpatronen dat bij het onderzoek naar normen aan de orde is (par. 2.2). Vervolgens wil ik laten zien dat verschillende van deze patronen in de Nederlandse situatie voorkomen. Ik ga onder meer in op de vraag welke meerderheden respectievelijk minderheden zich aftekenen op normatief gebied (par. 2.3). Een andere vraag heeft betrekking op de veelgehoorde klacht dat onze normen aan erosie onderhevig zijn (par. 2.4 en 2.5). En ten slotte bespreek ik het intrigerende verschijnsel dat onze normen soms op een onverwachte wijze veranderen (par. 2.6).

Om misverstanden te voorkomen nog het volgende. Het is nagenoeg onmogelijk om een compleet overzicht te bieden van alles wat in Nederland normaal gevonden wordt. Het normale dringt nu eenmaal door in elk aspect van het alledaagse leven. We beseffen vaak niet eens welke normen we aanleggen, juist omdat ze op een onzichtbare wijze aan het werk zijn.¹ Vandaar dat er pas discussie over normen ontstaat op het moment dat de normaliteit in het ongerede raakt.² Ik pretendeer derhalve niet de voornaamste normen te behandelen. Ik houd me in dit hoofdstuk evenmin bezig met de vraag waarom bepaalde normen controversieel geworden zijn. Daarom is enig voorbehoud ten opzichte van de empirische conclusies op zijn plaats. Hoewel de uitkomsten soms verrassend zijn (zeker tegen de achtergrond van het huidige pessimisme op moreel gebied) mogen ze niet als een compleet onderzoek naar de Nederlandse normen worden opgevat. Ze zijn vooral bedoeld als een illustratie van de processen die op normatief gebied een rol spelen en die – wellicht nog sterker dan de uitkomsten als zodanig – op het huidige debat van invloed zijn.

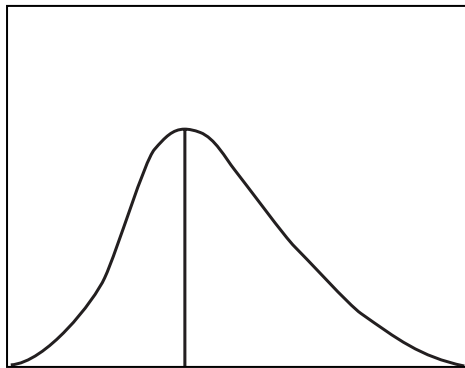
2.1 OPINIEVORMING ALS PROCES

In 1998 publiceerde de Tilburgse hoogleraar Cees Mouwen een theorie waarin hij het proces van opinievorming beschreef met behulp van een mathematisch model. Zijn uitgangspunt was dat er een analogie bestaat tussen de interactie van deeltjes die in de plasmafysica onderzocht worden en de manier waarop de wisselwerking tussen leden van een sociale groep zich voltrekt. In beide gevallen moet verklaard worden hoe het kan dat er op individueel niveau een grote diversiteit bestaat, terwijl de totale groep een specifieke tendens vertoont. Op basis van partiële differentiaalvergelijkingen formuleert Mouwen een kwantitatief model dat diverse

vormen van interactie op abstracte wijze verklaart. Dat wil zeggen: onafhankelijk van de groepen of de vraagstukken waar het over gaat (Mouwen 1998: 1-2, 17).

Bij deze werkwijze is het gebruik van formele definities onvermijdelijk. Mouwen gaat derhalve voorbij aan de psychologische of sociale kenmerken van degenen die binnen een bepaalde groep met elkaar van gedachten wisselen. Hij wil geen onderscheid naar het soort groep maken. Onder 'groep' verstaat hij eenvoudigweg alle individuen die over een bepaald onderwerp met elkaar van gedachten wisselen en elkaar beïnvloeden. Ook de inhoud van hun opinies speelt in dit verband geen rol. De onderzochte 'opinie' wordt slechts gedefinieerd als het antwoord A dat een persoon P op een specifieke vraag over onderwerp O op een tijdstip T gegeven heeft. Ten slotte gaat Mouwen voorbij aan de verschillen die er eventueel bestaan tussen opinies en feitelijke gedragingen. Het gaat dus om een strikt formele werkwijze die op uiteenlopende verschijnselen toepasbaar is en die zich geheel richt op de onderlinge wisselwerking van opinies binnen grote groepen. De verdeling van die opinies kan men weergeven met behulp van een diagram dat drie eigenschappen telt. Ten eerste kan men op de x-as aangeven welke posities er binnen de opinieschaal beschikbaar zijn. Ten tweede kan men op de y-as aangeven wat de dichtheid of frequentie van die verschillende opinies is. Een en ander leidt tot een curve die met een specifieke verdeling van opinies binnen de sociale groep correspondeert (figuur 2.1). Ten slotte moet hier een tijdsdimensie aan worden toegevoegd omdat elke verdeling slechts voor een bepaald tijdstip geldt en voortdurend in beweging is (Mouwen 1998: 9-11). Een cruciale vraag is uiteraard op welke manier deze verdelingen zich wijzigen.

Figuur 2.1

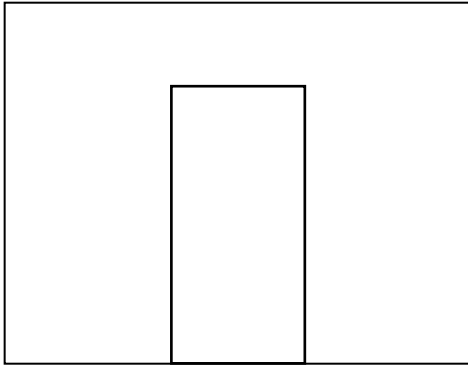
Om dit te beschrijven gaat Mouwen eerst na hoe de interactie verloopt tussen twee individuen die van mening verschillen. Dit zijn individuen die op de x-as een verschillende positie innemen, waarbij het verschil tussen hun posities zowel groot als klein kan zijn. Dat laatste is van belang omdat de sociale psychologie leert dat mensen niet altijd op dezelfde manier met verschillen van mening omspringen. Geconfronteerd met een afwijkende mening kan iemand in feite drie dingen doen. Wanneer de andere mening slechts weinig verschilt van de eigen opvatting roept ze een geringe spanning op. De meeste mensen zullen in deze situatie aan

hun eigen standpunt vasthouden en binnen een bepaalde bandbreedte accepteren dat er nu eenmaal verscheidene opinies zijn. Deze situatie doet zich met name voor in het centrale gebied van de normaalverdeling. Een tweede situatie houdt in dat men te maken krijgt met een persoon wiens opvatting juist sterk contrasteert met de eigen stellingname. In dat geval zal de spanning worden opgelost door de andere opinie te verwerpen. Deze situatie betreft vooral de beide extreme zijden van de normaalverdeling. De derde situatie houdt het midden tussen de twee vorige. Daarbij stuit men weliswaar op een opinie die onmiskenbaar van de eigen opvatting verschilt maar niet in die mate dat ze moet worden verworpen. De spanning wordt bij voorkeur opgelost door de eigen mening te veranderen. Deze situatie treedt op in het gebied tussen de centrale en de meer extreme waarden van de normaalverdeling. Deze drie mogelijkheden betreffen de interactie tussen twee individuen. Maar de eigenlijke meningsvorming vloeit uiteraard voort uit het sociale proces in zijn geheel en is veel complexer van aard (Mouwen 1998: 20-27). Bij de overgang van het individuele niveau naar het collectieve zet Mouwen een aantal hulpmiddelen in uit de theoretische natuurkunde. Daarmee is hij in staat te beschrijven op welke wijze de totale opinieverdeling verandert wanneer men bij een of meer parameters andere waarden invoert.

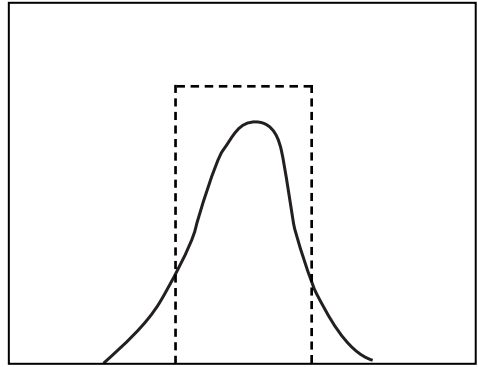
Hoewel ik niet in staat ben de juistheid van Mouwens bewijsvoering te verifiëren, meen ik dat zijn uitkomsten zeer relevant zijn voor de verschijnselen die ons hier bezighouden. Daarom zal ik – met voorbijgaan van de wiskundige argumentatie – enkele van zijn conclusies in kwalitatieve termen behandelen. De eerste is dat de opinieverdeling in grote groepen van nature met een Gausscurve correspondeert. In theorie kan men zich ook een andere verdeling voorstellen, bijvoorbeeld de situatie waarin alle leden van de groep dezelfde opvatting delen of die waarin alle opvattingen in de groep even vaak voorkomen (figuur 2.2). Maar Mouwen laat zien dat ook deze situaties na verloop van tijd vanzelf een Gausscurve tot gevolg hebben (figuur 2.3-2.5). Laat men het proces van meningsvorming aan zichzelf over dan treedt na verloop van tijd een zekere verbreding in. Aan beide zijden van het centrum komen er een paar extreme meningen bij terwijl de top in het centrum geleidelijk daalt. Blijkbaar komt volledige consensus (figuur 2.2) niet met een natuurlijke toestand overeen. Vandaar dat men zowel in de fysieke als in de sociale realiteit vaak op een gaussiaanse verdeling stuit. Uiteraard treden er regelmatig veranderingen op (bijvoorbeeld doordat de top verder daalt of doordat er nieuwe posities op de opinieschaal bij komen) maar dat tast de wiskundige eigenschappen van de verdeling niet aan. Daaruit leidt Mouwen twee belangrijke conclusies af. Ongeacht de vorm die de opinieverdeling in eerste instantie heeft, bestaat er een sterke tendens om op termijn de vorm van een normaalverdeling aan te nemen. En wanneer de opinieverdeling eenmaal de vorm van een Gausscurve heeft, dan blijft deze in essentie bestaan (Mouwen 1998: 38-43).

Uit dit alles volgt niet dat veranderingen in de normaalverdeling van opinies irrelevant zouden zijn. Integendeel. Ze zijn voor ons onderwerp juist van beslissend belang. Daarom wil ik kort aandacht schenken aan de vier belangrijkste wijzigingen die Mouwen noemt. De eerste houdt in dat zich een *verschuiving* of verplaat-

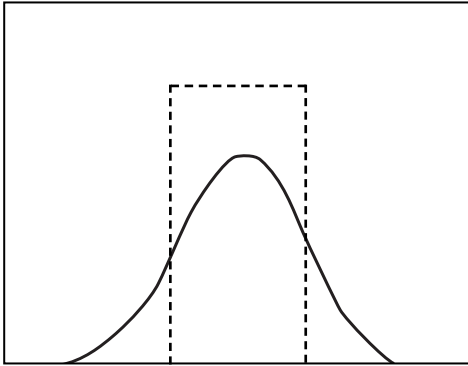
Figuur 2.2

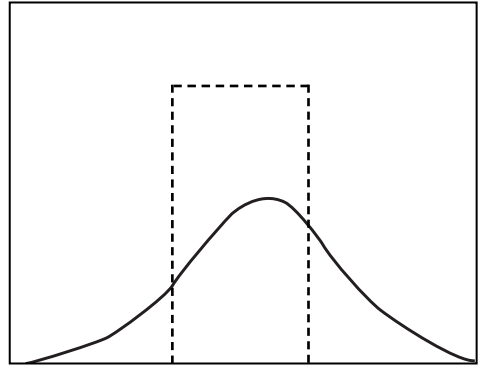
Figuur 2.3

Figuur 2.4

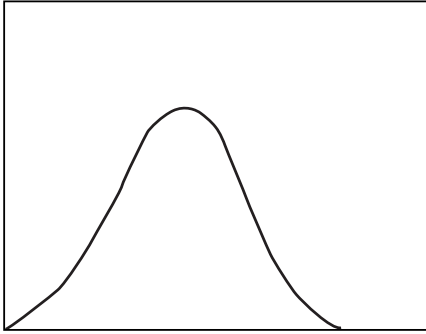

Figuur 2.5

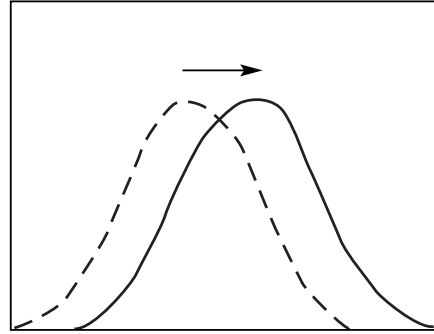

sing voordoet. In dat geval blijft de oude vorm van de opinieverdeling (figuur 2.6) intact terwijl de top in negatieve of in positieve richting wordt verplaatst (figuur 2.7). Dit wordt in het Engels met ‘drift’ aangeduid. De tweede wijziging houdt een verspreiding of *verstrooiing* in. Daarbij neemt de normaalfunctie minder scherpe vormen aan: de y-waarde van de centrale opinie neemt af en er komt (links en/of rechts) een aantal nieuwe x-waarden bij (figuur 2.8). De omgekeerde beweging – waarbij de curve juist scherper wordt – is onder bepaalde condities evengoed mogelijk. In dat geval neemt het aantal x-waarden af terwijl de centrale y-waarde stijgt. De derde wijziging is in wezen een combinatie van de twee voorgaande: terwijl de top van de curve zich in een bepaalde richting verplaatst, treedt er ook een proces van spreading op. Het resultaat is dat de curve haar symmetrische vorm verliest: aan de ene kant van de top vertoont de curve een vlakkere lijn terwijl zij aan de andere kant juist steiler verloopt (figuur 2.9). We zien dat de *scheefheid* van de verdeling toeneemt, een verandering die uit de superpositie van de twee genoemde tendensen volgt (Mouwens 1998: 45-52, 68). Het is duidelijk dat men deze drie transformaties ook zonder complexe wiskunde had kunnen bedenken – men komt ze per slot van rekening vaak in de praktijk tegen. Maar het nieuwe van Mouwens theorie is dat hij ze als verschillende oplossingen van eenzelfde vergelijking beschrijft.

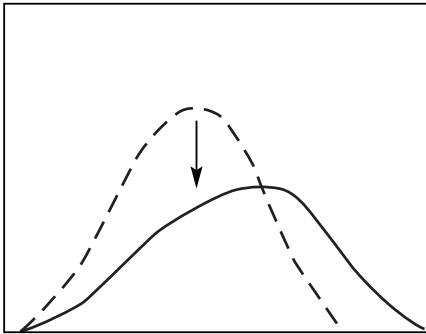
Figuur 2.6

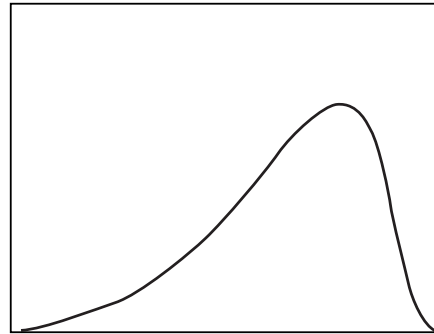
Figuur 2.7

Figuur 2.8

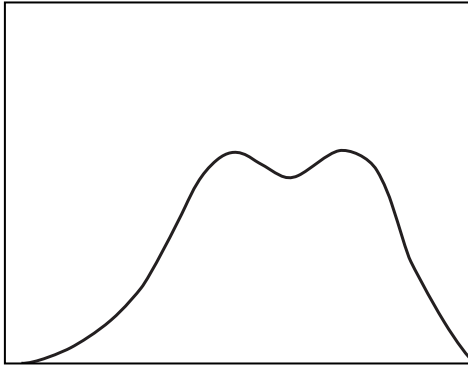
Figuur 2.9

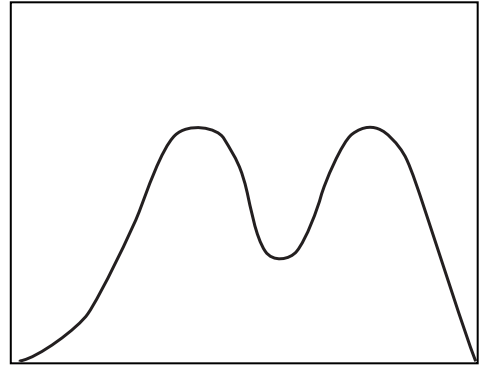
Bovendien kan ook de vierde en laatste wijziging van de opinieverdeling met behulp van die vergelijking worden verklaard. Deze komt neer op een *polarisatie* van opvattingen. Daarbij neemt de onenigheid toe en ontstaan er meer extreme meningen. Op het oog lijkt een dergelijke verdeling het tegendeel van de gaussische curve. In dit geval treden de hoogste y-waarden immers bij extreme standpunten op terwijl het midden van de opinieschaal weinig aanhangers telt. Toch kan zowel de polarisatie als de normale verdeling van meningen met hetzelfde model worden verklaard. Overigens kan de polarisatie twee verschillende gestalten aannemen, afhankelijk van de vraag welk interactieproces het sterkst is. Zolang de meningsvorming nog in het teken staat van een assimilatieproces (waarbij de groepsleden bereid zijn hun eigen opinie bij te stellen) valt de sociale groep niet in twee vijandige 'kampen' uiteen. In dat geval vertoont de opinieschaal weliswaar twee duidelijke maxima maar zonder dat het midden geheel wordt ontruimd (figuur 2.10). Dat verandert echter zodra de contrastwerking in het proces van meningsvorming sterker wordt. In dat geval zijn de groepsleden niet langer bereid tot het bijstellen van hun eigen opinie terwijl ze afwijkende opinies evenmin accepteren – wat uiteindelijk leidt tot een totale verwerping van elkaars standpunten (Mouwen 1998: 55-56, 68). Het geheel valt dan uiteen in twee subgroepen, elk met een eigen standpunt, waartussen nauwelijks communicatie bestaat (figuur 2.11). Hoewel het verschil tussen deze vormen van polari-

satie in de praktijk verstrekkende gevolgen heeft, kunnen ze uit de wijziging van enkele parameters in hetzelfde model worden verklaard. Een en ander wijst erop dat de verschillende patronen op normatief vlak sterker met elkaar zijn verbonden dan op het eerste gezicht lijkt. Ze zijn niet alleen afleidbaar uit eenzelfde theoretisch model maar kunnen ook historisch in elkaar overgaan.

Figuur 2.10

Figuur 2.11

2.2 ACHT NORMATIEVE PATRONEN

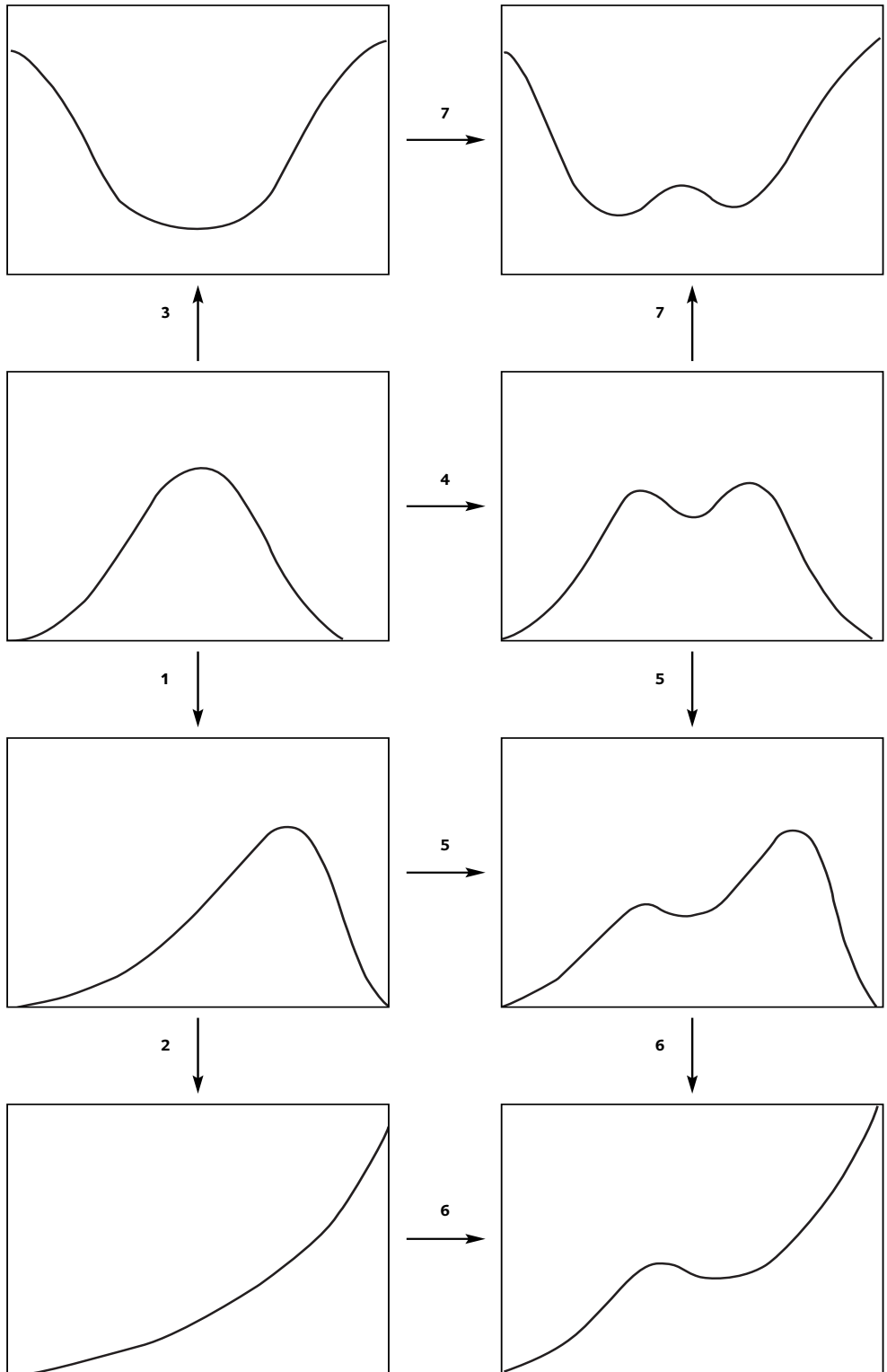
In deze paragraaf wil ik twee vragen behandelen. Ten eerste: welke normatieve patronen zou men theoretisch kunnen afleiden uit bovenstaande inzichten? Ten tweede: in hoeverre zijn die patronen van toepassing op de empirische gegevens die de afgelopen dertig jaar in Nederland verzameld zijn? Daarbij is mijn uitgangspunt dat opinies, voorkeuren, oordelen en normen onder ideale omstandigheden – dat wil zeggen zonder rekening te houden met demografische, economische, sociale, politieke of andere externe invloeden – de vorm van een normaalverdeling aannemen. In de praktijk gaat dat lang niet altijd op en vinden er de nodige veranderingen plaats. Een aantal van die veranderingen is ons reeds uit Mouwens theorie bekend. Er kan bijvoorbeeld een *verschuiving* optreden. Dit houdt in dat de vorm van de normaalverdeling hetzelfde blijft terwijl de top in positieve of in negatieve richting wordt verplaatst. Verder kan er een *verstrooiing* optreden. Dit betekent dat de curve minder scherp wordt: de top wordt lager en de variatie aan posities op de x-as stijgt. Uiteraard is ook het omgekeerde mogelijk. Daarbij neemt het aantal verschillende posities op de x-as af terwijl de top juist hoger wordt – deze verandering kan men omschrijven als een *verscherping* van de curve. Ten slotte ging Mouwen in op het proces van *polarisatie*, waarbij de populatie uiteenvalt in twee subgroepen die elk een eigen opinie ontwikkelen. Maar daarmee is het aantal mogelijke veranderingen van de normaalverdeling nog lang niet uitgeput. Men kan zich bijvoorbeeld ook een omkering van de verdeling voorstellen (waarbij de Gausscurve langs een horizontale as gespiegeld wordt), terwijl er eveneens diverse combinaties van dit soort veranderingen denkbaar zijn. Daarom wil ik hieronder acht grondpatronen aangeven die voor de

empirische gegevens relevant lijken. Ik zal ze eerst theoretisch afleiden om vervolgens te laten zien dat ze in de praktijk voorkomen.

De eerste stap in deze afleiding is dat we van een symmetrische naar een scheve normaalverdeling overgaan (figuur 2.12, stap 1). Deze verandering komt voort uit een combinatie van verschuiving en verstrooiing. Als gevolg daarvan neemt de scheefheid van de normaalverdeling toe: één zijde van de kromme stijgt veel sterker dan de andere. Ik zou dit als een vorm van *lateralisatie* willen betitelen omdat de modale score aan één bepaalde zijde van de verdeling ligt. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de curve nog altijd de vorm van een normaalverdeling heeft. Het gaat dan ook om een graduele verandering waarbij de scheefheid geleidelijk steeds sterker wordt. Zou men dit proces nóg verder doorvoeren dan treedt een nieuwe situatie in. Dit is de tweede verandering. Daarbij krijgt de meest scherpe zijde van de curve een zeer steil verloop terwijl de andere nog steeds aan verstrooiing onderhevig is. In het meest extreme geval zal de steile zijde loodrecht op de x-as staan, zodat de verdeling niet langer de gestalte van een gaussische curve heeft. In plaats daarvan komt ze meer overeen met een exponentiële of hyperbolische curve. Ik duid dit type verandering aan als een vorm van *concentratie* omdat het overgrote deel van alle scores zich aan één bepaalde kant van het spectrum concentreert (figuur 2.12, stap 2). Het is duidelijk dat concentratie slechts een overtreffende trap van lateralisatie is. De overgang van een gewone naar een scheve normaalverdeling en van deze naar een zeer eenzijdige, verloopt geleidelijk. Maar in de praktijk heeft het verschil tussen deze patronen verstrekkende gevolgen, juist waar het gaat om de plaats van de modale score. Ten derde is het mogelijk om de normaalverdeling langs een horizontale as te spiegelen (figuur 2.12, stap 3). De vorm van de normaalverdeling blijft daarbij weliswaar intact maar men kan niet langer één maximale waarde aanwijzen. In het midden van de waardeschaal tekent zich een minimale waarde af terwijl de waarden aan beide uiteinden vaker voorkomen. Ik zal dit aanduiden als een *inversie* van de normaalverdeling, omdat daarmee precies het omgekeerde van de normale situatie bewerkstelligd wordt.

Uit deze vier grondpatronen – normaalverdeling, lateralisatie, concentratie en inversie – kunnen we vervolgens vier andere patronen afleiden door aan te nemen dat ze met polarisatie gecombineerd worden. Polarisatie van een gewone normaalverdeling was ons al uit Mouwens theorie bekend (figuur 2.12, stap 4). Maar een dergelijk proces zou evengoed in combinatie met een scheve normaalverdeling kunnen optreden. In dat geval zal de verdeling zich zowel door polarisatie als door lateralisatie kenmerken. Het resultaat is een scheve normaalverdeling die behalve de eigenlijke top nog een tweede maximum vertoont (figuur 2.12, stap 5). Het gaat hierbij om een populatie waarin de meningen zowel scheef als ongelijk verdeeld worden: er is een meerderheid die (ongeveer) dezelfde mening heeft maar tegelijkertijd een niet geringe minderheid die op een heel ander standpunt staat. Op analoge wijze kunnen polarisatie en concentratie met elkaar gecombineerd worden (figuur 2.12, stap 6). Het resultaat lijkt enigszins op dat van de vorige bewerking, zij het dat in dit geval de vorm van de curve zeer scheef blijft. En ten slotte kan men

Figuur 2.12

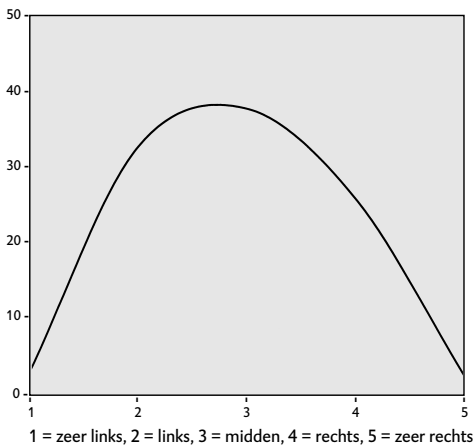

zich voorstellen dat de bewerkingen van polarisatie en inversie met elkaar gecombineerd worden (figuur 2.12, stap 7). Dit impliceert een gepolariseerde verdeling die om een horizontale as gespiegeld wordt. Het resultaat is een opmerkelijke verdeling die niet één maar twee minimale waarden kent. Zij kenmerkt zich bovendien door een hoge frequentie aan beide uiteinden van de waardeschaal.

Hoewel deze theoretische exercitie onmiskenbaar een element van spelerei bevat, pakken de hier onderscheiden patronen in de praktijk zeer verschillend uit. Ik zal dat illustreren met enkele vragen en stellingen die Nederlandse respondenten de afgelopen dertig jaar door het Sociaal en Cultureel Planbureau voorgelegd kregen. Meestal konden zij hun antwoord op een 5-puntsschaal aangeven. Daaruit kan men voor elke vraag (en voor elk jaar dat er een enquête was) een frequentieverdeling afleiden. In sommige gevallen blijkt die verdeling jaar na jaar dezelfde. Maar er zijn ook stellingen waarbij de verdeling van de antwoorden grote schommelingen kent of juist heel geleidelijk verloopt. Op die verandering kom ik nog terug. Laat ik eerst antwoord geven op de vraag in hoeverre de acht grondpatronen met bepaalde sociaal-culturele realiteiten overeenkomen.

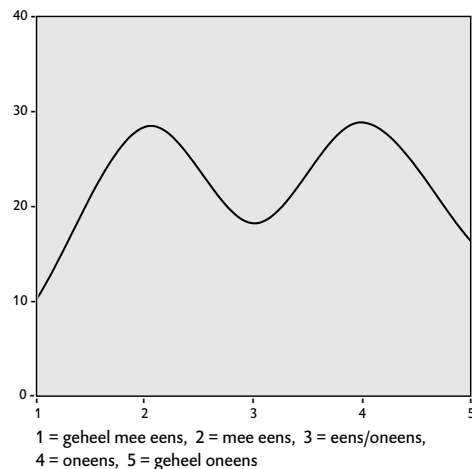
Een van de meest opvallende uitkomsten is dat de gewone normaalverdeling in het empirisch materiaal zeer zeldzaam is. In verreweg de meeste gevallen blijkt de frequentieverdeling aan één van beide kanten scheef terwijl ook heel wat vormen van meer of minder sterke polarisatie voorkomen. Dit betekent niet dat we de gaussiaanse curve bij geen enkel item aantreffen. Zij geldt onder meer bij de indeling naar politieke voorkeur in 1994. Daarbij ging het niet om stemgedrag maar om de vraag welke positie de respondenten innamen op een schaal die van zeer links naar zeer rechts loopt. Figuur 2.13 laat zien dat de grootste groep (37%) voor het politieke midden kiest. Een voorkeur voor extreme standpunten komt zelden voor: 3 procent kiest voor zeer links en 2 procent beschouwt zichzelf als zeer

Figuur 2.13 Politieke oriëntatie: percentages in 1994

(zie ook bijlage 6, diagram 1)

Figuur 2.14 Mensen niet meer betrouwbaar: percentages in 1975

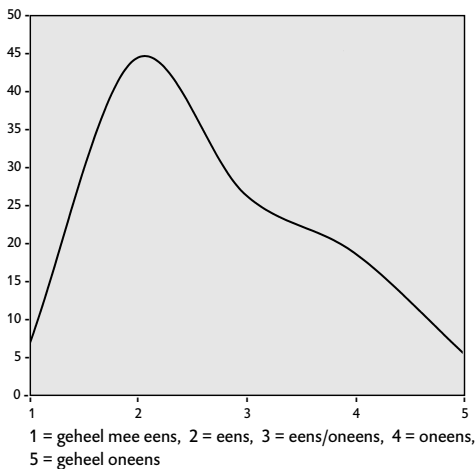

(zie ook bijlage 6, diagram 2)

rechts. Overigens geldt deze gelijkmatige verdeling zeker niet voor alle peiljaren. Er zijn jaren waarin de politieke voorkeur aan polarisatie onderhevig is en het komt ook voor dat de top enigszins naar links of naar rechts verschuift. Maar in het algemeen vertonen de voorkeuren onder Nederlanders een stabiel patroon waarin het midden domineert. Dit geldt zeker niet voor het tweede voorbeeld, namelijk het antwoord op de vraag of mensen nog wel te vertrouwen zijn. Hierover zijn de meningen in Nederland verdeeld. Dit wordt geïllustreerd door figuur 2.14, met daarin de frequentieverdeling voor 1975. De populatie valt uiteen in twee bijna even grote subgroepen. De ene groep is het (volkomen) eens met de bewering dat mensen niet meer te vertrouwen zijn (38%) terwijl de andere zich (helemaal) niet met die uitspraak kan verenigen (44%). Slechts een minderheid stelt zich in het midden op (18%). Hoewel deze laatste groep in de loop der jaren enigszins groeit en extreme standpunten minder populair worden, tekent zich in alle peiljaren een polarisatie af. Dat staat ongetwijfeld in verband met het onderwerp zelf. Meningen over dit thema hebben een sterke ideologische en subjectieve component. Voor sociaal vertrouwen ontbreken objectieve maatstaven. Het is een onderwerp dat onmiddellijk debat oproept zonder dat men kan uitmaken welk standpunt nu het juiste is.

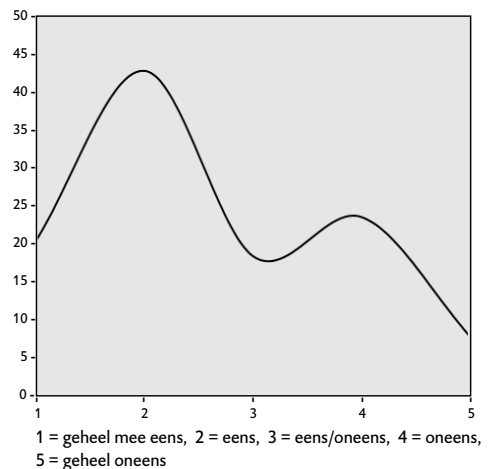
Het derde voorbeeld gaat over de vraag of de komst van immigranten al dan niet een verrijking voor de Nederlandse samenleving betekent. Uit figuur 2.15 blijkt dat de helft van alle respondenten (50%) deze immigratie inderdaad als een verrijking ziet. Dat geldt althans voor 1995. In de daaropvolgende jaren neemt dat aandeel af. Bovendien kan men zich afvragen in hoeverre het antwoord een sociaal wenselijke reactie vormt. De druk van politiek correcte denkbeelden was medio jaren negentig behoorlijk sterk. Maar daar gaat het hier niet om. Belangrijk is dat we hier een scheve normaalverdeling zien met een onmiskenbaar maximum: 44 procent van alle ondervraagden is het in grote lijnen met de stelling

Figuur 2.15 Migranten een verrijking?
Percentages in 1995

(zie ook bijlage 6, diagram 3)

Figuur 2.16 Vrouwen beter als opvoeder:
percentages in 1975

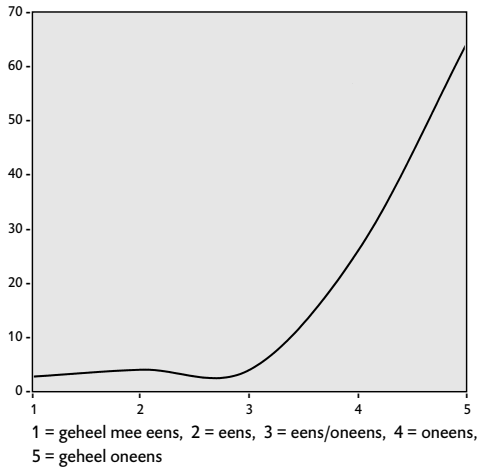
(zie ook bijlage 6, diagram 4)

eens. Daarmee geeft de curve een duidelijke norm weer. Oprecht of niet – de meeste respondenten sluiten zich aan bij het leerstuk van de multiculturele samenleving. Het roept nauwelijks tegenspraak of polarisatie op.

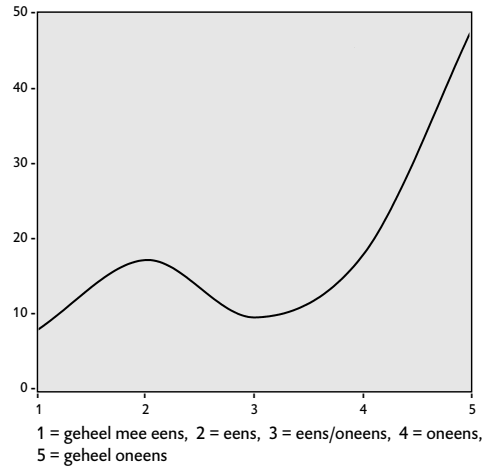
Ook het vierde voorbeeld impliceert een scheve normaalverdeling, maar dit keer doet zich wel een vorm van polarisatie voor. Het gaat om de stelling dat het opvoeden van kleine kinderen meer een taak is voor vrouwen dan voor mannen (figuur 2.16). Een ruime meerderheid van alle ondervraagden (56%) is het daar in 1975 mee eens. Wat dat betreft lijkt de frequentieverdeling op die in figuur 2.15. Blijkbaar was er dertig jaar geleden rond dit onderwerp een duidelijke norm van kracht. Maar het interessante is dat die norm niet onweersproken blijft. Er bestaat in datzelfde jaar ook een minderheid die zich niet bij deze norm wil neerleggen. Aanvankelijk is deze groep nog vrij gering maar haar omvang zal in de loop der jaren voortdurend toenemen, met als gevolg dat ze eind jaren negentig het meest omvangrijk is. Zo maakt de frequentieverdeling voor dit onderwerp binnen dertig jaar een volledige metamorfose door. Ik kom daar later nog op terug. Hier beperk ik me tot de vaststelling dat de situatie in 1975 niet alleen door een lateralisatie van meningen maar ook door polarisatie gekenmerkt wordt.

Nu volgen twee voorbeelden die verband houden met de concentratie van meningen. Figuur 2.17 laat zien welke standpunten Nederlanders in 1992 over het onderwijs aan meisjes innamen. De stelling kwam erop neer dat een goede schoolopleiding voor meisjes minder belangrijk is dan voor jongens. Het overgrote deel van de bevolking (89%) wijst die stelling van de hand en bijna tweederde kiest voor de meest negatieve optie (64%). Er zijn nauwelijks personen die neutraal of positief staan tegenover de voorgelegde uitspraak. In zoverre biedt deze frequentieverdeling een goede illustratie van het proces dat ik heb omschreven als een concentratie van meningen. Het maximum heeft zich zó sterk naar rechts verplaatst dat de curve niet langer de vorm van een normaalverdeling heeft. Als gevolg daarvan zien we een kromme die haast exponentieel verloopt. Overigens beperkt deze concentratie zich niet tot de jaren negentig. Er was al een ruime meerderheid van afwijzers (73%) in het eerste jaar dat deze vraag werd gesteld. Dit wijst erop dat de gelijke behandeling van meisjes in het onderwijs een zeer stabiele basis heeft in onze samenleving.

Het volgende voorbeeld geeft eveneens blijk van concentratie. Maar dit keer doet zich wél een zekere polarisatie voor (figuur 2.18). Het gaat om de stelling dat men sociale problemen het beste kan oplossen door misdadige, onmaatschappelijke en zwakzinnige elementen uit de samenleving te verwijderen. In 1979 is bijna tweederde van de respondenten (65%) het niet met deze stelling eens terwijl bijna de helft (47%) voor de meest negatieve optie kiest. Daarmee wordt de verdeling zó scheef dat de curve opnieuw een exponentiële vorm krijgt. Eind jaren zeventig levert dat een duidelijke norm op: in repressieve maatregelen zien de meeste Nederlanders weinig heil. Maar daarnaast is er een niet geringe minderheid die daar anders over denkt. Een kwart van de ondervraagden (25%) is het in grote lijnen of zelfs volledig eens met genoemde stelling. Daaruit blijkt dat er weliswaar

Figuur 2.17 Opleiding meisjes minder nodig?
Percentages in 1992

(zie ook bijlage 6, diagram 5)

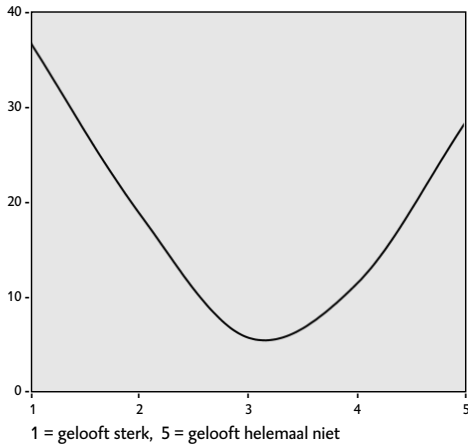
Figuur 2.18 Asociale harder aanpakken:
percentages in 1979

(zie ook bijlage 6, diagram 6)

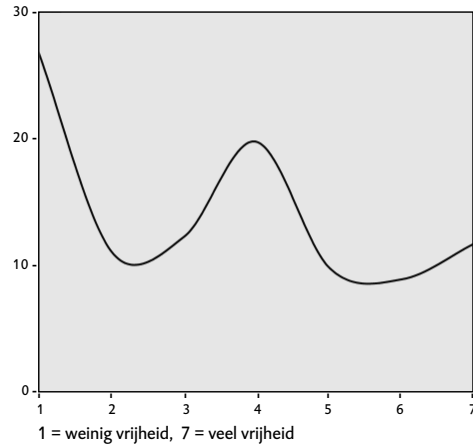
een norm bestaat, maar dat die toch tot verschil van mening leidt. In later jaren zullen die verschillen zelfs toenemen. Vooral nog gaat het hier om de vaststelling dat processen van concentratie en polarisatie met elkaar gecombineerd worden.

Dan twee voorbeelden waarbij het patroon de vorm van een omgekeerde normaalverdeling heeft. Dat is duidelijk het geval in 1970, bij het peilen van de houding tegenover het hiernamaals. Figuur 2.19 laat zien dat de meningen over dit onderwerp nogal uiteenlopen. Slechts een kleine minderheid (5%) stelt zich in het midden op; het merendeel van de respondenten houdt er een uitgesproken mening op na. Bijgevolg staan er twee groepen tegenover elkaar. Enerzijds is ruim een derde van de respondenten er behoorlijk sterk van overtuigd dat er een hemel, een hel of althans een leven na de dood bestaat (37%). Anderzijds huldigt ruim een kwart het tegenovergestelde standpunt (28%). Het al dan niet bestaan van een leven na de dood geeft blijkbaar aanleiding tot forse meningsverschillen, hoewel dit niet tot de vorm van een gepolariseerde situatie leidt. Ik vat dit patroon dan ook op als een inversie van de normaalverdeling.

Ten slotte een geval waarbij inversie en polarisatie met elkaar gecombineerd worden. Hoewel deze mogelijkheid theoretisch lijkt, treft men haar in de praktijk aan. Dat wordt geïllustreerd door figuur 2.20, over de seksuele vrijheid die men meisjes toestaat. Over dit onderwerp bestaan in 1975 sterk divergerende opvattingen. In feite valt de populatie uiteen in drie subgroepen. Ruim een kwart van de bevolking stelt zich zeer afwijzend op (27%), een vijfde komt in het midden uit (20%) en ruim een tiende heeft een zeer liberale opvatting (12%). Er heerst dus wel controversie maar niet in die zin dat er slechts twee groepen zijn met min of meer extreme meningen. Er is immers een derde groep aanwijsbaar die uitdrukkelijk voor een neutrale positie kiest, een situatie die niet geldt voor de figuren 2.14 en 2.19. Vandaar dat we haar als een apart geval behandelen.

Figuur 2.19 Geloof in hiernamaals: percentages in 1970

(zie ook bijlage 6, diagram 7)

Figuur 2.20 Seksuele vrijheid meisjes: percentages in 1975

(zie ook bijlage 6, diagram 8)

2.3 MEERDERHEID EN MINDERHEID

Nu gebleken is dat deze acht patronen daadwerkelijk voorkomen, kan men zich de vraag stellen welke het meest gangbaar, respectievelijk zeer zeldzaam zijn. Helaas is een direct antwoord op die vraag niet mogelijk. De reden is dat de meeste empirische verdelingen zich niet via een keurige typologie laten rangschikken maar kenmerken van diverse patronen in zich verenigen. Het is dan ook beter om eerst enkele van die kenmerken af te zonderen en te bekijken in hoeverre ze terug te vinden zijn in het empirische materiaal. Ik beperk me tot zes eigenschappen die voor een juiste interpretatie van de gegevens relevant lijken.

Ten eerste kan men de vraag stellen of het betrokken patroon op een of andere wijze als een *normaalverdeling* is te beschouwen of dat het om een vorm van *inversie* gaat. De relevantie van dit kenmerk spreekt voor zich. Bij normaalverdelingen bestaat in elk geval de mogelijkheid dat er een modale score is, en dus een norm. In het geval van inversie hebben we te maken met onenigheid. Zouden we een groot aantal gevallen van inversie aantreffen dan betekent dit al bij voorbaat dat de meningen in Nederland op normatief gebied nogal uiteenlopen. Uit de gegevens in bijlage 1 blijkt evenwel dat dit niet zo is. Van alle verdelingen die ik voor de periode tussen 1970 en 2000 verzamelde, kan slechts 14 procent als een vorm van inversie beschouwd worden.

Een tweede kenmerk heeft betrekking op de vraag of het om een *symmetrische* dan wel een *asymmetrische* verdeling gaat. Hier stuiten we op een belangrijk verschil tussen theorie en praktijk. Op theoretische gronden stelt Mouwen dat de opinies doorgaans volgens een Gausskromme verdeeld worden. Maar in werkelijkheid nemen de meeste patronen een scheve vorm aan. Nog niet een vijfde van alle gevallen tussen 1970 en 2000 komt op een min of meer symmetrische verde-

ling neer (18%). Met andere woorden: het proces van meningsvorming kent meestal (in 82% van de gevallen) een zwaartepunt doordat zich aan de linker- dan wel aan de rechterzijde van het waardespectrum een meerderheid vormt. Daaruit zouden we kunnen afleiden dat de diversiteit aan normen minder groot is dan men tegenwoordig vaak denkt. Er heerst weliswaar geen consensus in ons land maar van een volstrekte dissensus is evenmin sprake.

Aangezien het in de meeste gevallen om een scheve verdeling gaat, kan men vervolgens de vraag stellen welke vorm die scheefheid heeft. Hier is het onderscheid tussen lateralisatie en concentratie van belang. Het proces van lateralisatie zal veelal een *tweezijdige* curve tot gevolg hebben waarbij de verdeling een maximale frequentie kent terwijl er zowel links als rechts van dit maximum nog waarden voorkomen. Het proces van concentratie daarentegen impliceert dat de maximale frequentie naar één van de twee extremen in het waardespectrum verschuift. De daaruit voortvloeiende curve noem ik *eenzijdig* omdat alle niet-modale waarden slechts aan één kant van de modus voorkomen. Dit kenmerk van één- respectievelijk tweezijdigheid is van belang omdat men in het laatste geval een verdere ophoging van de norm kan voorstellen (een verschijnsel dat hieronder nog ter sprake komt), terwijl dat bij de eenzijdige verdeling niet zo is. Over de periode als geheel komt een ruime meerderheid van de gevallen (70%) op een tweezijdige verdeling uit. Interessant is evenwel dat dit percentage in de loop der tijd een afnemende tendens vertoont. De gegevens in tabel 2.1 maken duidelijk dat het aandeel van de eenzijdige verdelingen in de jaren zeventig nog maar 17 procent van het totaal vormde terwijl dat in de jaren negentig meer dan verdubbeld is, tot 43 procent. Dit betekent dat er niet alleen veelvuldig meerderheden aan één van beide zijden van het spectrum voorkomen, maar ook dat deze in toenemende mate aan een proces van concentratie onderhevig zijn. Dit zal eveneens eerder een groei dan een daling van de consensus tot gevolg hebben.³

Deze tendens wordt bevestigd als we naar het vierde kenmerk kijken: de vraag of het normatieve patroon één enkele of verscheidene modale waarden kent. In het eerste geval zal ik de verdeling *monomodaal* noemen, in het tweede *polymodaal*. Dit onderscheid is relevant omdat men in het eerste geval goed kan aangeven welke waarde het meest voorkomt. Men kan een duidelijke modus en derhalve ook een norm aangeven. Bij een verdeling met twee of meer maxima zijn er meningsverschillen aan het werk. Uit de cijfers in tabel 2.1 blijkt dat beide mogelijkheden over de gehele periode ongeveer even vaak voorkomen. De monomodale verdeling komt weliswaar het meest voor (51%) maar de polymodale vrijwel even vaak (49%). Tegelijkertijd zien we in de loop der jaren een toename van monomodale verdelingen (van 43% in de jaren zeventig tot 62% in de jaren negentig). Hieraan kunnen we twee conclusies verbinden. Ten eerste zijn forse meningsverschillen of polarisatie een gebruikelijk verschijnsel. Ook in de jaren negentig maken zij meer dan een derde van alle patronen uit. Ten tweede komen meningsverschillen in de loop der jaren minder voor. Kon men in de jaren zeventig nog meer dan de helft van alle gevallen (57%) opvatten als een vorm van polarisatie, in de jaren negentig gaat dit voor ruim een derde op (38%).

Tabel 2.1 Normatieve patronen (procent) naar drie kenmerken, 1970-2000

	1970-1975	1980-1985	1991-2000	totaal
eenzijdig	17	26	43	30
tweezijdig	83	74	57	70
monomodaal	43	45	62	51
polymodaal	57	55	38	49
divergent	51	47	33	42
convergent	49	53	67	58

Bron: bijlage 1, tabel 1-30

Deze tendens blijkt ook op te gaan als we kijken naar een vijfde patroonkenmerk: de vraag of het proces van meningsvorming tot *convergentie* dan wel tot *divergentie* leidt. Deze vraag is van belang omdat we – zoals gezegd – veelvuldig gevallen van polarisatie aantreffen waarbij de curve twee (of zelfs meer) maximale waarden kent. Dan is het van belang te weten of er tussen beide maxima een klein dan wel een groot verschil bestaat.⁴ In het eerste geval vertoont de grafiek buiten de echte top weliswaar een tweede maximum, maar het verschil met naastliggende waarden is zo gering dat er nauwelijks serieus tegenwicht geboden wordt. In het tweede geval gebeurt dat wel: het tweede maximum onderscheidt zich dermate duidelijk dat het in de opinievorming als tegenwicht fungeert. Welnu, op basis hiervan kunnen we opnieuw vaststellen dat verschil van mening volkomen gangbaar is. Voor de gehele periode stellen we in 42 procent van de gevallen divergentie vast. Maar ook hier zien we een tendens tot afname in de loop der tijd. Terwijl gevallen van divergentie in het eerste decennium meer dan de helft uitmaakten (51%), vormen ze in het laatste nog maar een derde van het totaal (33%). Dus opnieuw een aanwijzing dat de meningsverschillen in de loop der jaren eerder af- dan toenemen.

Een en ander strookt met het zesde en laatste kenmerk dat ik onderscheid, namelijk de vraag hoe het staat met de verhouding tussen *meerderheid* en *minderheid* binnen eenzelfde patroon. Daarbij verdelen we de frequenties voor alle peiljaren en variabelen over drie groepen: degenen die het (zeer) met de stelling eens waren, degenen die het er (zeer) mee oneens waren en degenen die een neutrale positie innamen. In de praktijk betekent dit dat men alle positieve waarden ter rechterzijde van het midden bij elkaar optelt en hetzelfde doet voor alle negatieve waarden ter linkerzijde. Aldus kan men vaststellen óf zich onder de respondenten een meerderheid aftekent, zo ja aan welke zijde van het spectrum deze staat en ten slotte of het gaat om een grote dan wel een bescheiden meerderheid. Voor dit laatste houd ik drie categorieën aan. Beslaat het aandeel van de betrokken respondenten 50 tot 60 procent, dan zal ik dat als een *krappe* meerderheid aanduiden. Ik spreek van een *ruime* meerderheid als de betrokken groep 60 tot 75 procent van het

geheel omvat. En van een *grote* meerderheid in gevallen waarin meer dan 75 procent van de populatie een bepaalde mening deelt. In tabel 2.2 zien we hoe deze verschillende soorten meerderheden in de loop der jaren verdeeld werden.

Tabel 2.2 Meerderheden en minderheden op normatief gebied, 1970-2000

	1970-1975	1980-1985	1991-2000	totaal
minderheden	36	30	24	29
krappe meerderheid	43	40	34	38
ruime meerderheid	15	13	30	21
grote meerderheid	6	17	12	12

Bron: bijlage 2, tabel 1-30

Overigens is duidelijk dat het hierbij uitsluitend gaat over de omvang van de groep, niet over de vraag of de respondenten een stelling onderschrijven dan wel afwijzen. Als bijvoorbeeld 73 procent een bepaalde uitspraak wil verwerpen, vormt dat een meerderheid, maar dat geldt evengoed wanneer 71 procent een stelling onderschrijft. Een en ander laat drie conclusies toe. Ten eerste zien we dat verdelingen met uitsluitend minderheden ruim een kwart van de gevallen uitmaken (29%). Anders gezegd: in de meeste gevallen (71%) bestaat er op normatief gebied wel degelijk een meerderheid (die uit zowel voor- en tegenstanders als mensen met een middenpositie kan bestaan). Opnieuw een teken dat normatieve meerderheden bepaald geen uitzondering vormen. Ten tweede neemt het verschijnsel van de normatieve meerderheid in de loop der jaren toe. Terwijl in de jaren zeventig bijna tweederde van alle respondenten eenzelfde (positieve, negatieve of neutrale) houding kiest (64%) kan dat in de jaren negentig van ruim driekwart gezegd worden (76%). Ten derde zien we een ontwikkeling binnen het verschijnsel van de meerderheidsvorming. Het aantal gevallen met een krappe meerderheid neemt in de loop der jaren af (van 43 naar 34%), terwijl het aandeel van de ruime en grote meerderheden stijgt (van 21 naar 42%). Deze uitkomsten laten – zeker in combinatie met de vijf eerdere bevindingen – slechts één conclusie toe, namelijk dat het normatieve proces in Nederland niet door een toenemende diversiteit gekenmerkt wordt. Het blijkt veeleer in het teken te staan van convergentie en meerderheidsvorming. Deze tendens werd de afgelopen decennia alleen maar sterker.

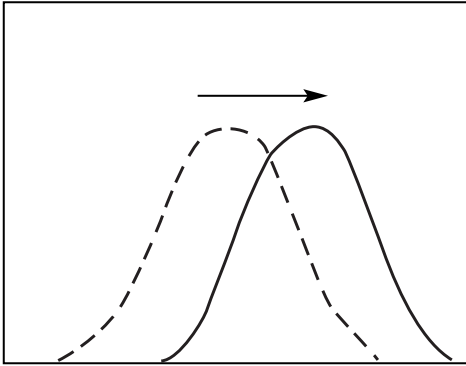
2.4 EXPANSIE EN EROSIE

Nu de acht grondpatronen van het normatieve proces behandeld zijn, kan een volgende stap in de analyse gezet worden. Deze betreft de manier waarop de genoemde patronen van vorm veranderen. Impliciet kwam dat ook al in de voorgaande paragraaf aan bod. Uit de theorie van Mouwen bleek hoe een keurige nor-

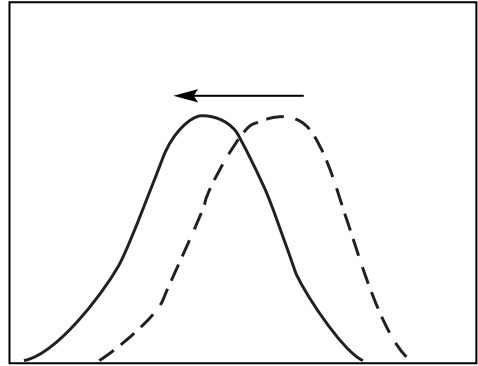
maalverdeling onder bepaalde voorwaarden in polarisatie overgaat. Dat proces komt – zoals ik hieronder uiteen zal zetten – in de praktijk regelmatig voor. Op eenzelfde wijze kan de frequentieverdeling overgaan in een vorm van lateralisatie en vervolgens in één van concentratie. Al deze processen kunnen uiteindelijk leiden tot een ingrijpende wijziging van het normatieve patroon. Maar er doen zich ook kleine veranderingen voor. Deze hebben niet zozeer betrekking op het totale patroon als wel op bepaalde kenmerken ervan, zoals de verhouding tussen meerderheid en minderheid, de plaats van de modus op een waardeschaal of de waarde van het gemiddelde. Ik duid deze veelal bescheiden wijzigingen aan als mutaties. Om ze te beschrijven introduceer ik enkele nieuwe bewerkingen waarmee men – op basis van de grondpatronen die hiervoor behandeld zijn – een hele reeks andere patronen kan afleiden. Na deze theoretische exercitie laat ik opnieuw zien in hoeverre de nieuwe patronen in het empirische materiaal terugkeren.

Uitgaande van het meest voorkomende patroon – waarvan we gezien hebben dat dit de (gepolariseerde) scheve normaalverdeling is – kan de norm op vier manieren veranderen. Ten eerste kan er een *verhoging* optreden. In dat geval zal de top van de curve meer in de richting van de hoogste waarde gaan. Het betekent dat de modus zich naar rechts verplaatst met als gevolg dat de maximale frequentie bij een hogere waarde wordt gelegd (figuur 2.21). Ten tweede kan de modus eveneens in de omgekeerde richting verplaatst worden, wat dan een *verlaging* van de norm tot gevolg heeft (figuur 2.22). In beide gevallen hoeft de vorm van de normaalverdeling niet te veranderen. Dat doet zich wel bij de twee volgende gevallen voor. De derde mogelijkheid duid ik aan als een *aanscherping* van de norm. In dat geval blijft de modus op dezelfde plaats maar neemt de frequentie toe. Het betekent dat nóg meer personen zich bij de meest populaire score aansluiten. In de figuur komt dat tot uitdrukking in een steilere curve. Het betekent dat het verschil tussen de modale waarde en andere voorkeuren scherper wordt (figuur 2.23). De vierde mogelijkheid is het tegendeel van deze verandering en kan worden opgevat als een *afvlakking* of *vervlakking* van de norm. Er blijft dan wel een modale waarde bestaan maar het maximum gaat omlaag met als gevolg dat de normaalverdeling platter wordt (figuur 2.24). Dit betekent in de praktijk dat de variatie groter wordt, zoals aanscherping op minder variatie wijst. Hoewel deze vier veranderingen theoretisch verschillen, treft men in de praktijk vaak een combinatie van mutaties aan. Het effect van een dergelijke combinatie is dat de norm – afhankelijk van de vraag of het om mutaties in positieve dan wel in negatieve richting gaat – sterker of juist zwakker wordt. Ik zal dat in het vervolg opvatten als *expansie* respectievelijk *erosie* van de norm. Deze termen liggen voor de hand omdat de kracht van een norm steeds door twee factoren wordt bepaald. Ze hangt enerzijds af van de plaats op het totale waardespectrum en wel in die zin dat een hoge norm – dat wil zeggen een ideaal dat een behoorlijk stuk boven de gangbare praktijk uitgaat – méér effect sorteert dan een ideaal dat gemakkelijk te realiseren is.⁵ Maar ze hangt anderzijds ook af van het aantal mensen dat die norm onderschrijft. Een hoge norm die slechts door een minderheid serieus genomen wordt, zal niet veel effect hebben. Met andere woorden: hoe groter het aandeel van degenen die de modale waarde aanhangen, des te scherper gaat de

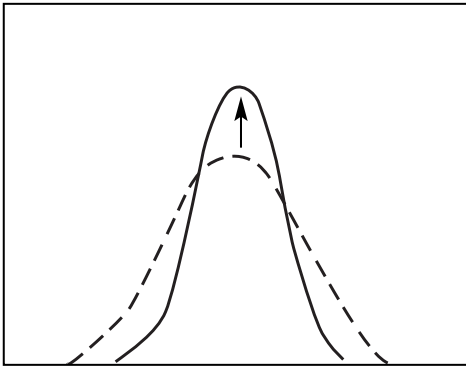
Figuur 2.21

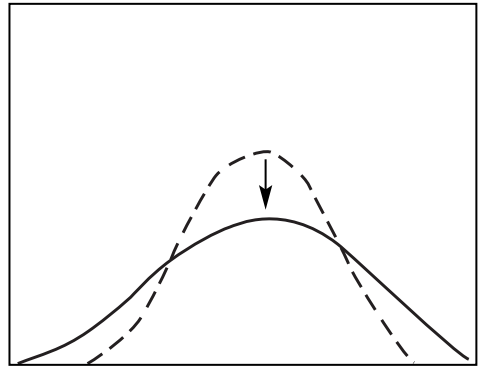
Figuur 2.22

Figuur 2.23

Figuur 2.24

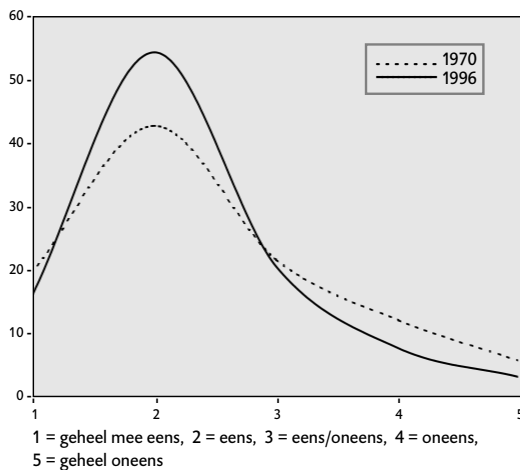

curve omhoog en des te kleiner is het aandeel van degenen die de norm aan hun laars lappen. Daarom moeten we bij het veranderen van normen altijd letten op de vraag of het om erosie dan wel om expansie gaat. Overigens bestaat ook de mogelijkheid dat de norm gewoon gelijk blijft. In dat geval spreek ik van *stabiliteit*. Zoals gezegd zijn de effecten van deze processen meestal aan de bescheiden kant. Ze behelzen doorgaans een bijstelling die de omvang van enkele procentpunten op jaarbasis niet te boven gaat. Om de aard van deze processen goed in beeld te brengen, bespreek ik enkele voorbeelden waarbij het effect van zo'n bijstelling op een iets langere termijn bekeken wordt.

Laat ik beginnen met het proces van aanscherping. Neem bijvoorbeeld de reacties op het idee dat Nederland boven de meeste andere landen te verkiezen is. Het frequentiepatroon van deze reacties neemt in alle onderzochte jaren de vorm aan van een scheve normaalverdeling (figuur 2.25). Toch zien we tussen 1970 en 1996 een duidelijk verschil. De top van de verdeling is omhooggegaan en het verloop van de curve wordt scherper. We kunnen dat ook getalsmatig uitdrukken (bijlage 3, tabel 11). De modus blijft voor beide jaren hetzelfde: deze bevindt zich bij score 2. Dit betekent dat de meeste respondenten het 'in grote lijnen eens zijn' met de voorgelegde opvatting. In dat opzicht zien we over de hele periode geen enkele

verandering optreden. Wat wél verandert, is het aandeel van de respondenten dat voor deze waarde kiest. In 1970 was dat 42 procent van het totaal terwijl het in 1996 op 54 procent uitkomt. Dat leidt in de grafiek tot een verscherping van de curve. Een en ander wijst op een toenemende waardering voor Nederland. Deze neemt overigens geen politieke vorm aan. Kijken we naar de interesse voor politiek dan zien we juist een vervlakking optreden. Ik breng dat verder niet met een grafiek in beeld maar verwijs naar de cijfers in de bijlage (bijlage 3, tabel 29). De modale score ligt voor de gehele periode van 1970 tot 2000 nogal hoog maar de waarde van het maximum neemt na 1985 af. Medio jaren tachtig legde 30 procent van de respondenten een grote politieke belangstelling aan de dag, in het jaar 2000 was dat nog maar 19 procent. Hoewel er een minderheid bestaat die sterk op de politiek betrokken is, wordt de groep met andere standpunten steeds groter. Men kan dat als een vorm van erosie opvatten, zoals de waardering voor Nederland in het teken van expansie staat.

Figuur 2.25 Nederland het beste land?
Percentages in 1970 en 1996

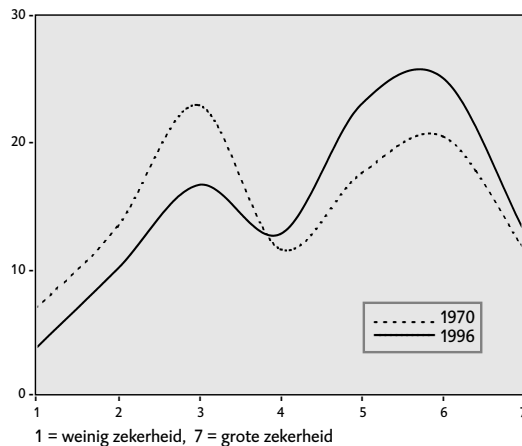

(zie ook bijlage 6, diagram 9a-b)

Zo'n expansie kan ook bereikt worden doordat de norm hoger komt te liggen. Daarbij mag men zich niet laten misleiden door de grafische weergave van een dergelijke ontwikkeling. Het ophogen van een norm komt níét tot uitdrukking in het hoger worden van de curve maar in het feit dat het maximum in de richting van de hoogste waarde gaat. Het betekent immers dat de meest frequente score (modus of maximum) op de waardeschaal een hogere positie krijgt. In figuur 2.26 vinden we daar een voorbeeld van. Het gaat om de manier waarop de morele zekerheid tussen 1970 en 1996 verschoven is (bijlage 3, tabel 25). In het eerste jaar lag de maximale waarde bij score 3 terwijl zij in het laatste jaar bij score 6 gelegen is. Dat brengt een verandering van de norm mee. In 1970 kwam het meest gekozen antwoord erop neer dat men in moreel opzicht tamelijk onzeker was, in 1996 wijst het modale antwoord op toegenomen zekerheid. Dat komt tot uitdrukking

in een horizontale verplaatsing van de top maar de hoogte van die top verandert nauwelijks. In het eerste jaar omvat de modus 22 procent van alle antwoorden, in het laatste jaar is dat 24 procent. We stellen dus een normatieve expansie vast maar deze wordt niet veroorzaakt door een proces van aanscherping. Het verloop van de curve blijft tussen beide peiljaren ongeveer hetzelfde. Maar er treedt wel een duidelijke verplaatsing op, en wel in die zin dat het maximum naar rechts verschoven is. Als voorbeeld van het omgekeerde proces – waarbij normen verlaagd worden – neem ik het antwoord dat respondenten gaven op de vraag hoe laat een twintigjarige dochter 's avonds thuis moet zijn (bijlage 3, tabel 15). In 1970 waren de meeste respondenten nog van mening dat dit tijdstip in overleg tussen ouders en dochter moet worden bepaald. Maar in 1996 luidt de heersende mening dat de dochter zelf mag bepalen hoe laat ze arriveert. Men kan dat als een geval van normerosie opvatten maar niet in die zin dat de variatie sterk toegenomen is. In feite was de steun voor het modale standpunt in beide jaren vrijwel even groot (52 respectievelijk 48%). De verandering zit hem in het feit dat dit modale standpunt zelf opgeschoven is en wel zodanig dat ouders minder zeggenschap (willen?) hebben dan daarvoor.

Figuur 2.26 Morele zekerheid: percentages in 1970 en 1996

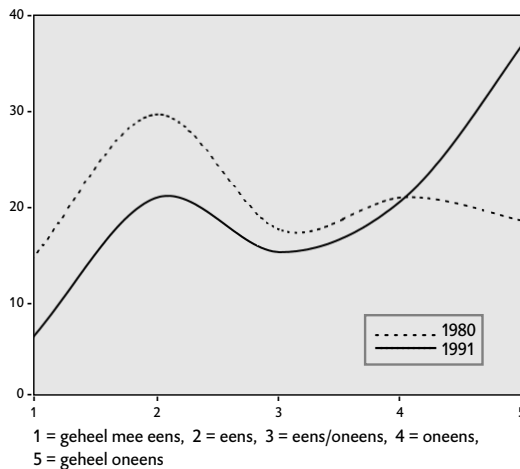

(zie ook bijlage 6, diagram 10a-b)

Ten slotte een voorbeeld waarbij de twee processen (ophoging en aanscherping) tegelijkertijd en in ongeveer even sterke mate optreden. Dat gebeurt onder meer bij de vraag of er in plaats van wetten niet meer sterke en toegewijde leiders nodig zijn. De desbetreffende grafiek maakt duidelijk dat de opvattingen op dit punt tussen 1980 en 1991 nogal veranderen (figuur 2.27). Uit de bijbehorende cijfers blijkt dat deze verandering deels door hogere normen veroorzaakt wordt (bijlage 3, tabel 10). Het modale antwoord verschuift in twintig jaar van score 2 naar score 5. Wordt het maximale percentage in 1980 nog gehaald door de respondenten die zich 'in grote lijnen' met het idee van een sterke leider kunnen verenigen, in 1991 ligt dat maximum bij degenen die hetzelfde idee volkomen afwijzen. Bijgevolg

verschuift de top van de linker- naar de rechterzijde. Blijkbaar zijn veel Nederlanders voor bestuur en politiek meer democratische normen gaan aanleggen. Tegelijkertijd tekent zich een aanscherping van de norm af. Want in 1980 maakte het meest frequente antwoord 30 procent van alle gevallen uit terwijl dat in 1991 op 38 procent ligt. Dat wordt ook duidelijk aan de vorm van de curve in figuur 2.27. We zien dat het zwaartepunt zich verplaatst terwijl de verdeling minder gelijkmatig wordt. Zo blijkt dat normatieve expansie ook kan voortvloeien uit een combinatie van ophoging en aanscherping.

Figuur 2.27 Sterke leiders wenselijk?
Percentages in 1980 en 1991

(zie ook bijlage 6, diagram 11a-b)

Ik sluit af met een voorbeeld waarin verlaging en vervlakking samengaan. Dat gebeurt bij de manier waarop het kerkbezoek tussen 1970 en 1980 veranderde (bijlage 3, tabel 2). In 1970 gingen de meeste mensen nog minstens eenmaal per week naar de kerk. Maar die frequentie nam sindsdien in hoog tempo af, met als gevolg dat de norm binnen tien jaar ergens anders ligt. In 1980 kerken de meeste respondenten hoogstens éénmaal per maand. Behalve het verlagen van de norm treedt er een vervlakking op. Bijna de helft van de bevolking (48%) deelde de norm van 1970, terwijl in 1980 hun aandeel nog maar een derde (32%) bedraagt. Treffender kan het verschijnsel van normatieve erosie niet geïllustreerd worden.

2.5 SUBSTITUTIE VAN NORMEN

Het voorgaande geeft aan dat normatieve patronen op allerlei manieren veranderen. Er kunnen wijzigingen optreden in de vorm van het patroon in die zin dat de verdeling scherper of juist vlakker wordt. Dit hangt vooral af van de vraag of het modale antwoord na verloop van tijd vaker dan wel minder vaak gegeven wordt. Wordt het vaker gegeven dan vatten we dat op als een aanscherping van de norm,

wordt het minder vaak gegeven dan zien we dat als een afvlakking van de norm. Technisch gesproken komt dit tot uitdrukking in een verandering van de maximale frequentie. Bij aanscherping wordt dat maximum hoger, bij afvlakking juist lager. Daarnaast kunnen er wijzigingen in de hoogte van de norm optreden. Dat hangt vooral af van de vraag of het modale antwoord zich in een bepaalde periode naar een hogere dan wel een lagere positie op de waardeschaal verplaatst. Bij een verplaatsing in de richting van hogere waarden spreek ik over normatieve verhoging, in het andere geval over normatieve verlaging. Dit komt technisch bezien in een andere plaats van de modus tot uitdrukking. Een belangrijk punt is uiteraard de mate waarin dit soort veranderingen voorkomt. Doet zich in Nederland – zoals velen menen – nu inderdaad erosie van normen voor of wijst het materiaal juist op het tegendeel?

Om deze vraag te beantwoorden, bepaal ik voor elk van de hier onderzochte variabelen in welke zin ze vanaf 1970 veranderd zijn. Ten behoeve van het overzicht ga ik daarbij van vijfjaarlijkse perioden uit. De volledige gegevens van deze analyse staan in bijlage 3; hier beperk ik me tot de belangrijkste bevindingen. Ik zal eerst aangeven hoe frequent gevallen van normexpansie en -erosie voorkomen. Daarnaast neem ik de mogelijkheid van stabilisatie op, want het kan ook gebeuren dat de normatieve verdeling over een periode van vijf jaar gelijk blijft. Wel moet ik een onderscheid maken naar de factoren die tot expansie respectievelijk erosie bijdragen. Bijgevolg geef ik hieronder aan hoe vaak verschijnselen als aanscherping versus afvlakking, en verhoging versus verlaging optreden.

Kijken we om te beginnen naar de ontwikkeling van het gemiddelde. Het gebeurt niet vaak dat deze maat gelijk blijft (17%); in ruim een derde van de mutaties gaat het om een afname (37%). De meeste veranderingen in de gemiddelde waarde wijzen op een toename (46%). Verder zien we dat deze trend eerder veroorzaakt wordt door een aanscherping dan door een verhoging van de norm. De hoogte van de norm vertoont in verreweg de meeste gevallen (78%) geen enkele verandering (zie modus). Er doet zich weliswaar iets vaker een verhoging van de norm voor dan een verlaging (12 respectievelijk 10%). Maar dat verschil is te verwaarlozen. Bovendien blijkt dat aanscherping en afvlakking elkaar in evenwicht houden (zie maximum). Bijna de helft van de mutaties kan als een vorm van aanscherping worden opgevat (48%), maar er zijn haast evenveel vormen van afvlakking

Tabel 2.3 Aandeel (procent) van diverse soorten mutaties, 1970-2000

	toename	gelijk	afname	N =
gemiddelde	46	17	37	136
modus	12	78	10	136
maximum	48	7	45	136

Bron: bijlage 3, tabel 1-30

(45%). Het geval van een ongewijzigd maximum komt zelden voor (7%). Een en ander levert slechts een globale indruk op, maar het toont alvast twee zaken aan. Ten eerste blijkt dat al te eenduidige uitspraken over de normatieve ontwikkeling in Nederland (voortgang dan wel verloedering) niet aan de orde zijn. Er doen zich uiteenlopende processen voor die elkaar ten dele opheffen. Ten tweede blijkt dat er per saldo iets meer voortgang dan achteruitgang is. Om meer duidelijkheid hierover te krijgen, moeten we ons niet beperken tot het tellen van mutaties in het algemeen maar onderzoeken bij welk soort variabelen zij optreden.

Het is niet altijd uit te maken of het om een verhoging dan wel om een verlaging van de norm gaat. In feite moet er onderscheid gemaakt worden tussen vier soorten variabelen. Er zijn stellingen waarbij een hogere score onmiskenbaar wijst op hogere verwachtingen. Als voorbeeld noem ik de vraag over het avontuurtje in een goed huwelijk. Wanneer het aantal respondenten dat een dergelijk avontuurtje afwijst in de loop der jaren groeit, kan men zeggen dat de norm van seksuele trouw zich heeft versterkt. In dat geval kan een verandering in de gemiddelde waarde, de modus of het maximum van de normaalverdeling gemakkelijk gediuid worden. Ook zijn er stellingen die onmiskenbaar op een erosie van de norm wijzen. Als voorbeeld neem ik de these dat een moeder niet mag gaan werken zolang haar kinderen naar school gaan. Vandaag de dag geniet deze norm nog maar weinig ahang maar in het verzuilde Nederland werd ze door velen onderschreven. Deze afgenomen populariteit mag inderdaad als een geleidelijke normslijtage worden opgevat. De moeilijkheid is evenwel dat er – ten derde – ook een aantal stellingen is waarvan men niet duidelijk kan vaststellen of de verandering op een aanscherping dan wel een afvlakking van de norm wijst. In feite gaat het hier om een proces waarbij een nieuwe norm de oude na verloop van tijd vervangt. Als voorbeeld noem ik de stelling dat een goede schoolopleiding voor meisjes niet zo belangrijk is als voor jongens. Ze verwijst naar een oude norm, namelijk de gedachte dat een meisje zich vooral moet richten op het moederschap en dat ze daar geen lange schoolopleiding voor nodig heeft. Maar ze verwijst tegelijkertijd naar een meer recente norm, namelijk dat we jongens en meisjes gelijk moeten behandelen en dat achterstelling van meisjes uit den boze is. Puur cijfermatig levert de ontwikkeling van deze variabele geen problemen op. De meeste Nederlanders zijn tegen ongelijke behandeling en dat aandeel neemt in de loop der jaren alleen maar toe. Maar de interpretatie van dit cijfer kan twee kanten uitgaan. Men kan stellen dat de oude norm in toenemende mate aan erosie onderhevig is. Maar men kan evengoed beweren dat de steun voor de nieuwe norm steeds meer groeit. Deze dubbelzinnigheid doet zich voor bij diverse variabelen en rechtvaardigt een aparte behandeling. Ten slotte is er nog een vierde groep onderwerpen waarvan we de normatieve betekenis niet kunnen vaststellen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de vraag waar men zichzelf op het politieke spectrum plaatst.

Aldus kunnen alle onderzochte variabelen in vier categorieën verdeeld worden. Bij de eerste groep staat de periode 1970-2000 in het teken van toenemende verwachtingen. De eisen gaan geleidelijk omhoog, de normen worden langzaam maar zeker scherper, en men wordt minder tolerant tegenover degenen die de regels aan hun

Tabel 2.4 Aandeel (procent) van het soort mutaties naar type variabele, 1970-2000

	toename	gelijk	afname	N =
expansie				
gemiddeld	85	6	9	32
modus	31	60	9	32
maximum	60	9	31	32
expansie/erosie				
gemiddeld	51	19	30	37
modus	11	78	11	37
maximum	46	11	43	37
erosie				
gemiddeld	19	21	60	43
modus	2	86	12	43
maximum	39	5	56	43
overige				
gemiddeld	37	21	42	24
modus	4	88	8	24
maximum	50	4	46	24

Bron: bijlage 3, tabel 1-30

laars lappen. Ik duid dit verschijnsel aan als normatieve *expansie*. Een tweede groep variabelen vertoont de omgekeerde ontwikkeling. Daarbij gaat het om onderwerpen waarbij de verwachtingen juist minder hoog worden én men zichzelf en anderen veel meer bewegingsvrijheid laat. Op die punten zien we in Nederland vanaf 1970 meer diversiteit optreden. De gedragsregels worden minder duidelijk en wie ze overtreedt mag op veel clementie rekenen. Voorzover er nog bepaalde normen van kracht lijken, komen die vooral voort uit het verleden. Dat verschijnsel komt neer op een vorm van normatieve *erosie*. Een derde groep bevat onderwerpen waarvan men de ontwikkeling zowel in termen van expansie als van erosie kan opvatten en een vierde groep de onderwerpen die normatief niet goed te duiden zijn. In de appendix vindt men een overzicht van alle variabelen. Hier wil ik vooral de vraag behandelen welke mutaties in deze vier groepen het vaakst voorkomen.

Passen we op deze groepen dezelfde analyse toe als hierboven (zie tabel 2.3) dan springen de verschillen in het oog. Bij de eerste groep treedt veel vaker expansie op dan erosie. Verreweg de meeste veranderingen van het gemiddelde hebben betrekking op een toename (85%) terwijl afname of stabiliteit slechts zelden voorkomen (9 respectievelijk 6%). Verder blijkt dat de meeste mutaties met een proces van aanscherping verband houden (zie maximum). In de plaats van de modus treden meestal geen wijzigingen op (60%) maar waar dit wel gebeurt, gaat

het vaker om een normverhoging dan om een -verlaging (31 respectievelijk 9%). Veranderingen van het maximum hebben een groter aandeel in de mutaties. Aanscherping van de norm doet zich in bijna tweederde van de gevallen voor (60%) terwijl vormen van afvlakking beduidend minder frequent zijn (31%). Een en ander illustreert dat er wel degelijk een verzameling van normen is die tussen 1970 en 2000 in het teken van expansie staat. Uit de appendix blijkt dat dit met name opgaat voor morele oordelen, zaken rond emancipatie en de eisen die aan allochtonen gesteld worden. Op die punten ontstaan hogere verwachtingen en treedt aanscherping van de normen op.

Bij de derde groep stellen we veeleer het omgekeerde vast: daar nemen de normen vaker af dan toe. Het gaat echter veel te ver om dat als een teken van verloedering te zien. Het is waar dat de gemiddelde score in deze groep tussen 1970 en 2000 in de meeste gevallen aan achteruitgang onderhevig is (60%), maar dat komt niet voort uit een verlaging van de norm. In werkelijkheid is de hoogte van de norm – zelfs in deze groep variabelen – opmerkelijk stabiel. In verreweg de meeste gevallen vertoont de modus geen enkele verandering (86%). De frequente afname van het gemiddelde moet vooral door een daling van het maximum verklaard worden. Daar zien we in meer dan de helft van de mutaties inderdaad een afname (56%). Er is vooral sprake van erosie doordat de normaalverdeling in de loop der jaren vlakker wordt. Het zijn met name de normen uit het verzuilde Nederland die hieraan onderhevig zijn. Ze betreffen onder meer een strakke regeling van het gezinsleven en zaken op religieus gebied. Opmerkelijk is dat ze ook betrekking hebben op het maatschappelijk klimaat. De tolerantie tegenover asociale gedragingen neemt af terwijl het streven naar gelijkheid aan erosie onderhevig is.

Ten slotte de tussengroep van onderwerpen, die normatieve erosie en expansie met elkaar combineren.⁶ Ik stelde al dat de veranderingen in deze groep op twee manieren te betitelen zijn. Wat men vanuit de oude norm als een vorm van erosie duidt, kan men vanuit de nieuwe norm als een vorm van expansie opvatten. Voor het moment neem ik het tweede gezichtspunt in. Dit betekent dat de cijfers in kolom 1 van tabel 2.4 op de toename van een nieuwe norm wijzen. Een dergelijke toename blijkt zich opnieuw veelvuldig voor te doen. Kijken we naar de gemiddelde waarde, dan bestaan de mutaties in meer dan de helft van de gevallen uit een toename (51%). Dat wordt zelden veroorzaakt doordat de normen worden opgehoogd. Mutaties waarbij de modus in opwaartse richting gaat, komen even vaak voor als neerwaartse mutaties (11%). In meer dan driekwart van de gevallen is de modus tamelijk stabiel (78%). Dit laatste geldt niet voor het maximum. Dat vertoont in bijna de helft van alle gevallen een toename (46%); afvlakking treedt bijna even vaak op (43%). Het gaat hier om politiek-maatschappelijke onderwerpen en om zaken die met vrouwenemancipatie verband houden. Anders gezegd: ook in deze groep is normexpansie heel gebruikelijk. Toch kan men deze ontwikkeling – zoals gezegd – evengoed als een vorm van normatieve erosie opvatten. Het feit dat op sociaal en op emancipatoir gebied nieuwe normen dominant worden, brengt automatisch met zich mee dat de oude geleidelijk het veld ruimen.

De algemene conclusie luidt dat het weinig zin heeft om te spreken van normverloeding, en wel om drie redenen. Ten eerste kan men op normatief gebied zowel processen van toename als processen van vermindering aanwijzen. Ten tweede komt groei per saldo vaker voor dan afname. Ten derde vormen deze processen in veel gevallen elkaars spiegelbeeld in die zin dat de expansie van de ene norm automatisch de erosie van de andere tot gevolg heeft. Men zou deze verwarring kunnen omzeilen door aan te nemen dat het in de loop der jaren vooral om de *substitutie* van normen gaat. In het maatschappelijk leven laat zich vaak een dominante norm aanwijzen, dat wil zeggen een maat die de meeste burgers aanleggen en die iedereen – ook degenen die er andere maatstaven op nahouden – als het meest gangbare erkent. Vervolgens komen er allerlei ontwikkelingen op gang die maken dat deze norm haar dominante plaats verliest. Er kunnen processen van polarisatie optreden, de normaalverdeling kan een steeds vlakkere vorm krijgen, of er kunnen zich nieuwe, rivaliserende normen aandienen. Het is echter onwaarschijnlijk dat die oude norm simpelweg verdwijnt zonder dat zij vervangen wordt. Vroeg of laat zal er een nieuwe normaliteit ontstaan met als gevolg dat iedereen – ook degenen die daarvan afwijken – weer weet welke waarde de meest gangbare is.

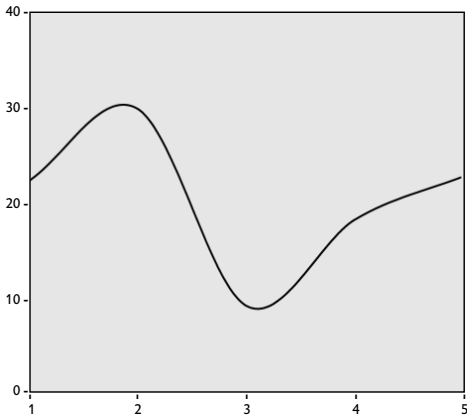
2.6 NORMATIEVE TRANSFORMATIES

Tot nu toe sprak ik slechts over de rol van mutaties in het normatieve proces. Daarbij ging het om veelvuldige maar veelal bescheiden wijzigingen die optreden over een periode van vijf jaar in de frequentieverdeling. Maar er bestaan ook processen die – zeker als ze langer aanhouden – de frequentieverdeling daadwerkelijk veranderen. Dat verschijnsel kan men beter niet als mutatie aanduiden maar als normatieve transformatie. Het is duidelijk dat dit zeer verschillende vormen kan aannemen. Op basis van de acht grondpatronen die in het voorgaande beschreven zijn (zie par. 2.2) laten zich in theorie wel 56 verschillende soorten transformaties afleiden. Die kan ik hier niet allemaal behandelen, al was het maar omdat dit te veel ruimte vergt. Bovendien zou een dergelijke uiteenzetting weinig nut hebben omdat lang niet alle mogelijkheden in de praktijk voorkomen. Ik concentreer me daarom op drie processen die in het empirisch materiaal aanwijsbaar zijn en die voor een goed begrip van de normatieve ontwikkeling relevant lijken.

Het eerste proces duid ik eenvoudigweg aan als *transformatie*. Dit komt erop neer dat de frequentieverdeling in de loop der jaren een totaal ander karakter krijgt. Dat wordt geïllustreerd aan de uitspraak dat een enkel avontuurtje geen kwaad kan in een goed huwelijk (figuur 2.28-2.31). In 1970 zorgde deze uitspraak voor grote meningsverschillen. Een meerderheid van de respondenten zag er wel wat in (51%) maar een bijna even grote minderheid wees die gedachte van de hand (40%). De tussengroep vormde slechts een kleine minderheid (9%). Vervolgens namen die verschillen af. In 1980 zien we nog altijd twee groeperingen, maar er bestaat nu ook een forse tussengroep (20%), met als gevolg een vlakkere curve dan in 1970. Nemen we vervolgens de verdeling van 1991, dan blijkt dat er nog

altijd twee groepen bestaan met een verschillend oordeel. Maar inmiddels heeft het zwaartepunt zich naar rechts verplaatst. In feite vormen degenen die de uitspraak afwijzen nu een duidelijke meerderheid (59%) terwijl ze twintig jaar eerder een forse minderheid (40%) vormden. Doordat de groei van deze groep zich doorzet, nemen de verschillen binnen de verdeling verder af. Dat leidt uiteindelijk tot de situatie van 1997, waar we een zeer scheve en nauwelijks gepolariseerde curve zien. We kunnen voor dat jaar onmiskenbaar een norm aanwijzen en uit de cijfers weten we dat het overgrote deel van de respondenten (82%) deze norm onderschrijft. Vergelijken we de beelden uit het eerste en het laatste jaar dan zien we dat het normbesef op dit punt binnen 25 jaar aanmerkelijk veranderd is.

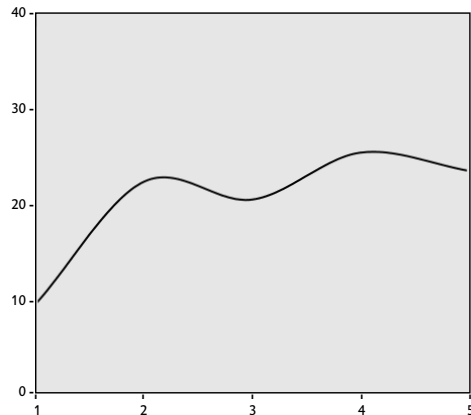
Figuur 2.28 Avontuurtje moet kunnen: percentages in 1970

1 = geheel eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

(zie ook bijlage 6, diagram 12a)

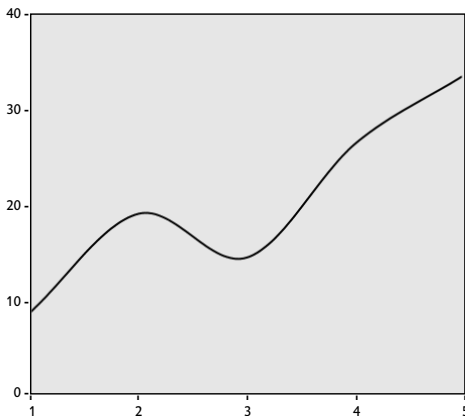
Figuur 2.29 Avontuurtje moet kunnen: percentages in 1980

1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

(zie ook bijlage 6, diagram 12b)

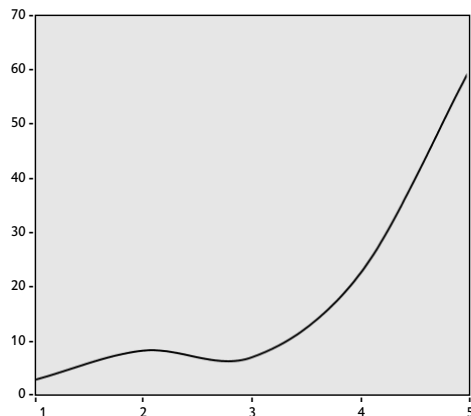
Figuur 2.30 Avontuurtje moet kunnen: percentages in 1991

1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

(zie ook bijlage 6, diagram 12c)

Figuur 2.31 Avontuurtje moet kunnen: percentages in 1997

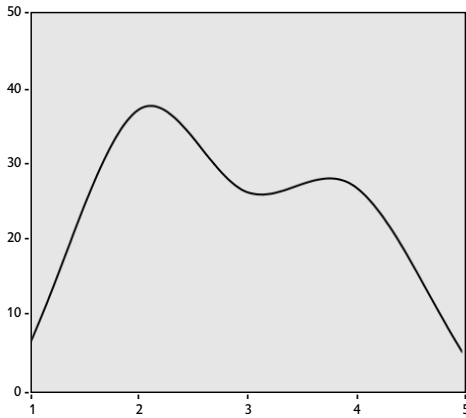

1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

(zie ook bijlage 6, diagram 12d)

Een tweede belangrijke ontwikkeling komt neer op een vorm van *normalisatie*. Dit impliceert dat onevenwichtigheden in de vorm van polarisatie of lateralisatie geleidelijk verminderen en het patroon weer naar een normaalverdeling neigt. Als voorbeeld noem ik het antwoord op de vraag hoe men tegen de maatschappij aankijkt. In 1970, en zeker in 1975, lopen de antwoorden op die vraag nogal uiteen. Figuur 2.32-2.35 laat zien dat er in de jaren zeventig een zekere polarisatie bestaat. In 1975, bijvoorbeeld, spreekt 39 procent van de Nederlanders een (zeer) gunstig oordeel uit tegenover 35 procent met een (zeer) ongunstig oordeel. Min of meer neutrale standpunten vormen slechts een kwart van het totaal (26%). Twintig jaar later staan de zaken er heel anders voor. In het jaar 1991 tekent zich nog een zwakke

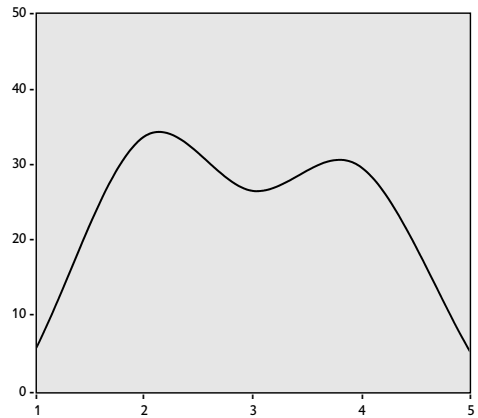
Figuur 2.32 Oordeel over maatschappij: percentages in 1970

1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

(zie ook bijlage 6, diagram 13a)

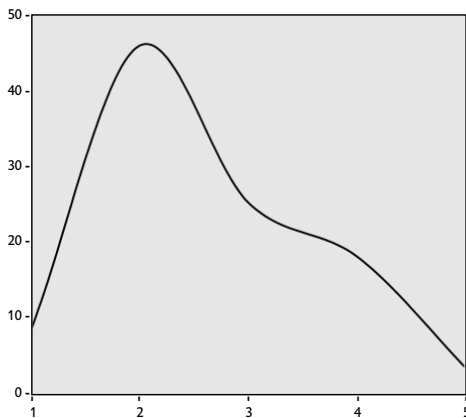
Figuur 2.33 Oordeel over maatschappij: percentages in 1975

1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

(zie ook bijlage 6, diagram 13b)

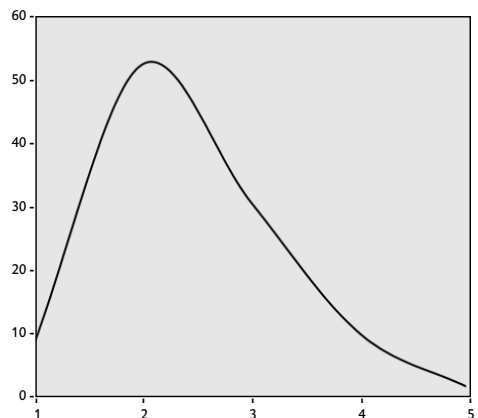
Figuur 2.34 Oordeel over maatschappij: percentages in 1991

1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

(zie ook bijlage 6, diagram 13c)

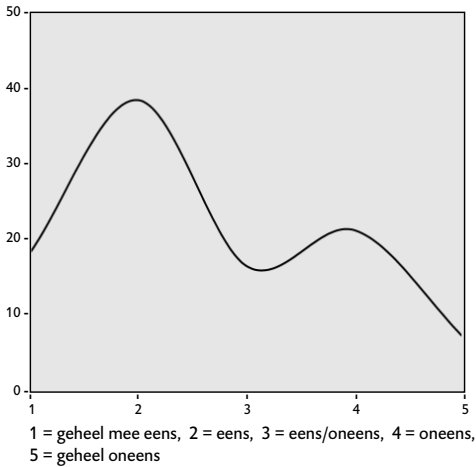
Figuur 2.35 Oordeel over maatschappij: percentages in 1996

1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

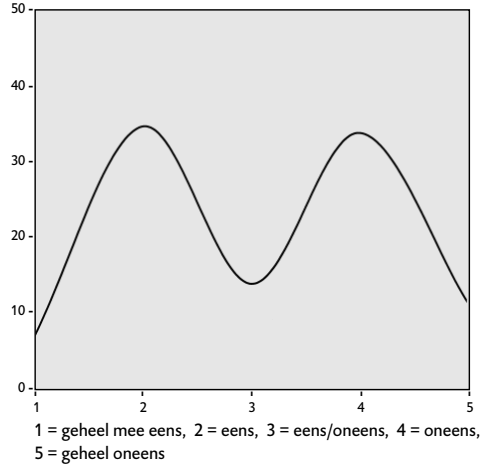
(zie ook bijlage 6, diagram 13d)

Figuur 2.36 Vrouwen beter als opvoeder: percentages in 1975

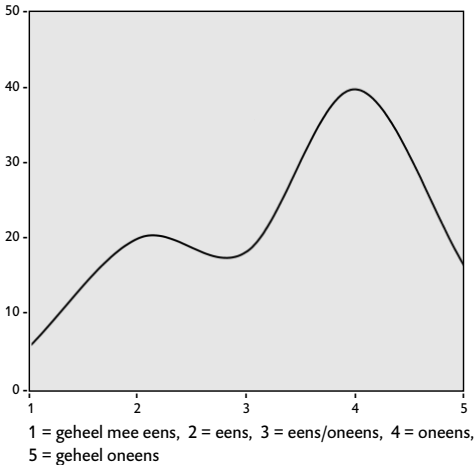
(zie ook bijlage 6, diagram 14a)

Figuur 2.37 Vrouwen beter als opvoeder: percentages in 1980

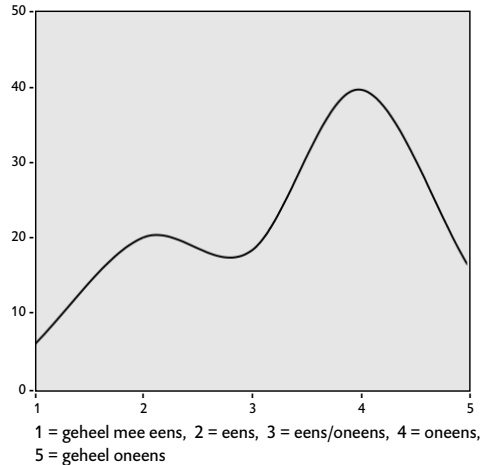
(zie ook bijlage 6, diagram 14b)

Figuur 2.38 Vrouwen beter als opvoeder: percentages in 1991

(zie ook bijlage 6, diagram 14c)

Figuur 2.39 Vrouwen beter als opvoeder: percentages in 1997

(zie ook bijlage 6, diagram 14d)

echo van de oude polarisatie af, maar in 1996 stellen we een normaalverdeling vast. Meer dan de helft van alle ondervraagden vindt dat de maatschappelijke situatie vrij gunstig is (52%) terwijl de frequenties aan beide zijden van dit maximum geleidelijk verminderen. Met andere woorden: er heeft zich een normalisatie voorgedaan en wel in die zin dat de tweedeling uit de jaren zeventig heeft plaatsgemaakt voor een normaalverdeling in de jaren negentig.

Ten slotte kan er een proces van *confrontatie* optreden. Daarbij krijgt de frequentieverdeling tussen het ene en het andere tijdstip eveneens een nieuwe vorm maar zonder dat de verschillen in de tussentijd verminderen. Die periode wordt juist gekenmerkt door polarisatie of conflict, waarbij de meningen fel op elkaar

botsen. Dit proces is te illustreren aan de hand van de opvattingen over het opvoeden van kleine kinderen (figuur 2.36-2.39). Medio jaren zeventig was een duidelijke meerderheid de mening toegedaan dat vrouwen over het algemeen geschikter zijn voor die taak dan mannen (56%). Ruim een kwart wees die stelling van de hand (28%). Dat is weliswaar een relevante minderheid maar ze omvatte slechts de helft van de groep met een meer traditionele kijk. In de daaropvolgende jaren komt het tot een ware confrontatie tussen beide zienswijzen. Die moet vanzelfsprekend met de tweede feministische golf in verband worden gebracht. Omstreeks 1980 is die confrontatie al in volle gang. De voor- en tegenstanders van een traditionele vrouwenrol zijn qua omvang bijna even groot (41 respectievelijk 45%) en er is nog maar een bescheiden minderheid met een neutrale mening (14%). Figuur 2.37 laat dan ook het beeld van een klassieke polarisatie zien. Begin jaren negentig lijkt de strijd in dit opzicht beslecht: voor de feministen tekent zich een duidelijke meerderheid af (62%), zij het dat een niet geringe minderheid vasthoudt aan traditionele denkbeelden (23%), terwijl de tussengroep nog altijd vrij bescheiden is (15%). In later jaren zal het patroon niet meer veranderen (figuur 2.39). Al met al is de situatie dan compleet tegenovergesteld aan die in 1975. Er heeft zich letterlijk een revolutie voorgedaan: de verhoudingen van meerderheid en minderheid zijn binnen twee decennia volledig omgekeerd en dat bracht grote meningsverschillen met zich mee. Het interessante aan de figuren 2.36-2.39 is dat zij goed laten zien welke rol een dergelijke confrontatie speelt: door het optreden van een tijdelijke polarisatie kunnen meerderheid en minderheid binnen het patroon van plaats verwisselen. Daaruit blijkt eveneens dat het ideologische debat allerm minst vrijblijvend is. Het kan oude meerderheden aantasten en nieuwe tot stand brengen. Het illustreert dat dominante normen zich niet alleen geleidelijk ontwikkelen maar evengoed het product van strijd en confrontatie kunnen zijn.

2.7 CONCLUSIES

Wellicht ziet de lezer die mijn betoog tot hier gevolgd heeft door de vele bomen het bos niet meer. Het kan dan ook geen kwaad een korte opsomming te geven van de meest opvallende bevindingen. Tegelijkertijd herhaal ik het voorbehoud dat ik aan het begin van dit hoofdstuk maakte. De lezer mag het bovenstaande niet opvatten als een compleet overzicht van de normen in Nederland. Ik heb getracht om normatieve processen op een nieuwe wijze te benaderen. Daarbij was ik vooral uit op een beter begrip van de achterliggende processen. Hopelijk voelen andere onderzoekers zich hierdoor geïnspireerd om een meer volledig en methodologisch verfijnd onderzoek uit te voeren naar normaliteit in Nederland. Het lijkt me in dat verband noodzakelijk om op een meer weloverwogen wijze gegevens over normen te verzamelen. In het voorgaande moest ik gebruikmaken van data die weliswaar een normatieve component hebben maar vaak voor een ander doel verzameld waren. Niettemin levert mijn analyse een aantal algemene conclusies op die voor het huidige debat over normen en waarden relevant lijken. Zij komen op het volgende neer.

- 1 In overeenstemming met de theorie van Mouwen treffen we op normatief gebied in verreweg de meeste gevallen (86%) een normaalverdeling aan. Maar daarbij gaat het zelden – in tegenstelling tot wat de theorie voorspelt – om symmetrische verdelingen. In werkelijkheid blijken normatieve opvattingen bijna altijd scheef verdeeld te zijn (82%).
- 2 In ongeveer een derde van de gevallen (30%) zien we dat de verdeling eenzijdig is. In die gevallen is het volkomen helder waar de norm ligt. Het aandeel van deze eenzijdige verdelingen neemt tussen 1970 en 2000 onmiskenbaar toe. Daaruit kan men een toenemende consensus op normatief gebied afleiden.
- 3 In ongeveer de helft van alle gevallen doet zich een meer of minder sterke vorm van polarisatie voor. Dit betekent dat verschil van mening in het proces van meningsvorming geen uitzonderlijk maar juist een heel gebruikelijk verschijnsel is. Niettemin neemt dit verschijnsel tussen 1970 en 2000 af. Ook dat kan men opvatten als een aanwijzing voor groeiende consensus op normatief gebied.
- 4 De verdeling van normatieve oordelen laat iets vaker convergentie dan divergentie zien (58 versus 42%). Maar het is veelzeggend dat het aandeel van convergente gevallen in de loop der jaren stijgt (van 49 naar 67%) terwijl het aandeel divergente gevallen daalt (van 51 naar 33%).
- 5 In bijna driekwart van de gevallen (71%) is er een meerderheid die positief, neutraal of negatief tegenover de voorgelegde stelling staat. Meestal (38%) gaat het om een krappe meerderheid die iets meer dan de helft van alle respondenten telt. Maar bijna even vaak (33%) gaat het om een royale meerderheid bestaande uit (meer dan) 60 procent van de bevolking. Het is opmerkelijk dat dit laatste aandeel in de loop der jaren groeit. Terwijl royale meerderheden in de jaren zeventig nog maar 21 procent van de gevallen vormden, maken ze in de jaren negentig 42 procent van de gevallen uit.
- 6 Er zijn verscheidene processen die tot normatieve expansie bijdragen. Soms wordt het profiel van de norm aangescherpt, soms doet zich een verhoging van de norm voor. Verlopen deze processen in omgekeerde richting, dan treedt normerosie op. Zijn deze processen niet aanwezig, of te zwak, dan is er sprake van stabiele normen.
- 7 Het is niet zo dat zich in Nederland op normatief gebied één tendens tot verbetering of tot verloedering voordoet. Wat dit betreft maak ik onderscheid tussen drie soorten normen. Van bepaalde normen kan men zeggen dat ze aan erosie onderhevig zijn. Er treedt verstrooiing op doordat steeds minder Nederlanders deze normen aanhangen. Dit leidt maatschappelijk tot meer vrijheden en tot een toenemende variatie in gedragingen. Maar er zijn evengoed verschijnselen die wijzen op scherpere normen en stijgende verwachtingen. Deze vorm van normexpansie leidt tot strengere criteria en meer selectie van gedragingen. De derde groep omvat processen waarbij het dominant worden van de ene norm samengaat met het eroderen van een andere. Dat verschijnsel vat ik op als normatieve substitutie.
- 8 Er zijn vandaag de dag bepaalde onderwerpen waaraan een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking hoge eisen stelt. Het gaat dan om zaken als

emancipatie van de vrouw, het belang van democratische rechten, afkeer van autoritaire politiek, waardering voor het vaderland, afkeuring van overspel, toelaatbaarheid van euthanasie, het verplicht stellen van de Nederlandse taal (voor immigranten), een egalitaire habitus, een harde aanpak van criminelen en een grote bewegingsvrijheid op seksueel gebied voor meisjes.

- 9 Soms vertoont het normatieve patroon gedurende langere tijd nauwelijks verandering. Maar er kan ook sprake zijn van een complete wijziging. Sommige normen werden in de jaren zeventig door een grote meerderheid van de bevolking aanvaard maar twintig jaar later door een even grote meerderheid verworpen. In die zin is het normatieve landschap aan permanente verandering onderhevig.
- 10 Bij dat proces spelen de verschijnselen van confrontatie en normalisatie een voorname rol. Confrontatie houdt in dat de normatieve consensus tijdelijk verbroken wordt, met als gevolg dat er twee kampen met tegengestelde meningen ontstaan. Normalisatie houdt in dat de polarisatie weer verdwijnt en een nieuwe norm gevestigd wordt. Daaruit kan men afleiden dat collectieve reflectie vaker verloopt via een patroon van dialectiek of strijd dan via een lineaire ontwikkeling.

APPENDIX

Verschijnselen als expansie, erosie en stabilisatie doen zich voor bij alle hier beschreven variabelen. Niettemin kunnen deze in vier groepen verdeeld worden. Variabelen in de eerste groep verwijzen naar een ontwikkeling waarbij de norm per saldo sterker wordt (expansie). De tweede groep omvat variabelen waarbij expansie en erosie tegen elkaar opwegen. In de derde groep staan variabelen die vooral wijzen op erosie van normen. De vierde verwijst naar een normatieve ontwikkeling die niet eenduidig is. Onderstaand overzicht vermeldt voor elke variabele (kolom 1) hoeveel mutaties er tussen 1970 en 2000 geteld werden en bovendien of deze mutatie een expansie (= hoger), een stabilisatie (= gelijk) of een erosie (= lager) van de norm tot gevolg had. De laatste kolom geeft aan welke normatieve betekenis ik de desbetreffende variabele heb gegeven.

	hoger	gelijk	lager	betekenis
EXPANSIE				
gedrag en zeden achteruit	10	5	3	hogere verwachtingen burgers
avontuurtje kan niet	10	3	2	seksuele trouw belangrijker
repressieve habitus	10	4	4	verharding sociaal klimaat
morele habitus	8	3	4	verhoging eigen normbesef
meisjes minder opleiden	8	7	-	vaker gelijke behandeling
emancipatoire habitus	5	1	3	ambities verder opgehoogd
nederlands verplicht stellen	3	-	-	meer nadruk eigen standaard
inburgering een probleem	2	1	-	betera aanpassing wenselijk
	56	24	16	
EXPANSIE/EROSIE				
habitus seksuele vrijheid	7	1	10	zelfbeschikking neemt toe
jongens vrijer opvoeden	7	5	3	meer controle op gedrag
sterke leiders wenselijk	7	5	6	hogere eisen aan bestuur
acceptatie demonstraties	6	6	3	verzet vaker goedkeuren
nederland het beste land	6	8	1	tevredenheid neemt toe
oordeel maatschappij	3	3	3	stijgende verwachtingen
euthanasie wel toestaan	3	11	4	acceptatie in brede kring
minder allochtone cultuur	1	1	1	ruimhartigheid neemt af
	40	40	31	
EROSIE				
vrouw kan beter opvoeden	1	5	9	taakverdeling ondermijnd
asociale mensen verwijderen	5	7	6	tolerantie gaat achteruit
echtscheiding bij kinderen	5	4	6	scheiding minder bezwaarlijk
frequentie kerkgang	4	6	8	afnemend geloofsleven
nationale habitus	3	6	6	minder nationale symboliek
egalitaire habitus	3	6	6	egalitarisme neemt iets af
thuiskomst van dochter	3	6	6	minder ouderlijke bemoeienis
moeder mag niet werken	2	9	7	bewegingsvrijheid stijgt
	26	49	54	
OVERIGE				
religieuze habitus	6	5	4	geen duidelijke ontwikkeling
mensen niet betrouwbaar	5	5	5	betekenis dubbelzinnig
voorkeur rechtse politiek	5	7	6	geen normatieve kwestie
politieke habitus	4	8	6	betekenis niet duidelijk
immigratie een verrijking	1	1	1	men begint te twijfelen
tevreden met de overheid	1	1	1	onheldere verwachtingen
	22	27	23	

NOTEN

- 1 In het werk van Edmund Husserl vindt men belangrijke aanzetten tot een systematische doordenking van dit onderwerp (vgl. De Folter 1987: 25-52).
- 2 Met dank aan Tsjalling Swierstra, die mijn aandacht op dit verschijnsel vestigde.
- 3 Hoewel het materiaal onmiskenbaar een tendens naar méér eenzijdige verdelingen vertoont, zou men kunnen betwijfelen of dat naar een ontwikkeling in de realiteit verwijst. Het zou ook kunnen zijn dat dit veroorzaakt wordt door de oorspronkelijke vraagstelling. Wanneer die namelijk zodanig is dat zij in een normaalverdeling resulteert, dan zal elke wijziging in de loop der tijd vanzelf een meer eenzijdige verdeling tot gevolg hebben. Een nadere inspectie van de vragen en de mogelijke antwoorden leert echter dat er geen grond voor deze hypothese is. Bij de eerste metingen – die meestal in 1970 plaatsvonden – vinden we slechts twee min of meer symmetrische verdelingen. Het gaat om politieke voorkeur en religieuze habitus. Alleen in het eerste geval zou men kunnen beweren dat deze verdeling door de gehanteerde antwoordcategorieën wordt bepaald. Maar het toeval (?) wil dat juist dit patroon in de loop der jaren tamelijk symmetrisch blijft. Daarom denk ik dat de afnemende symmetrie in diverse frequentieverdelingen naar een reële ontwikkeling verwijst (met dank aan Paul de Beer, die op dit probleem gewezen heeft).
4. Om te voorkomen dat elke verdeling met een bescheiden tweede maximum automatisch als een geval van divergentie wordt beschouwd, stel ik als eis dat het verschil tussen twee maxima groter dan 3 procent moet zijn. Zie de inleiding op bijlage 1.
- 5 Een norm kan natuurlijk ook té hoog zijn. In dat de geval wordt de spanning met de praktijk zo groot dat de norm haar geloofwaardigheid verliest.
- 6 De groep van ‘overige normen’ blijft hier verder buiten beschouwing.

3 GROEI VAN HET ONBEHAGEN; EEN HISTORISCH PERSPECTIEF

In dit hoofdstuk zal ik het normatieve proces benaderen vanuit een historisch perspectief.¹ Het gaat om de vraag op welke wijze in de periode tussen 1960 en 2000 een aantal normen in Nederland is veranderd. Hoewel deze vraag ook in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, bleef de analyse daar beperkt tot de ontwikkeling van afzonderlijke normen. In dit hoofdstuk zal ik nagaan hoe normen zich in hun onderlinge samenhang ontwikkelen. Zo'n verzameling noem ik een normatief domein. Voorbeelden zijn het huwelijksleven, de publieke opinie, het bedrijfsleven et cetera. Daarbij kan ik me niet beperken tot de veertig variabelen die het Sociaal en Cultureel Planbureau voor dit onderzoek geleverd heeft. Ik moet ook verschillende andere indicatoren inzetten om de normatieve ontwikkeling van deze domeinen te kunnen vaststellen. Voor een compleet overzicht van de gebruikte indicatoren kan de lezer in bijlage 4 terecht. Hier concentreer ik me op de grote lijnen van die ontwikkeling, die zo mogelijk met grafieken van een illustratie wordt voorzien.

3.1 IDEËLE EN SOCIALE DRUK

Voor de goede orde breng ik in herinnering dat we menselijk gedrag als het product van twee soorten factoren opvatten. Ten eerste zijn er factoren van ideële aard. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om de verwachtingen die mensen erop nahouden, idealen die ze nastreven, ambities die ze koesteren, eisen die ze op het punt van kwaliteit stellen, waarden die ze najagen, doelen die ze willen waarmaken et cetera. Het zijn factoren die van binnenuit een bepaalde invloed op het gedrag uitoefenen en in zoverre subjectief te noemen zijn. Men kan ook zeggen dat het bij deze factoren om de innerlijke motivatie gaat: datgene wat ons in beweging brengt, ongeacht de vraag welk gedrag andere mensen aan de dag leggen. Maar het is duidelijk dat dit laatste eveneens van invloed is en daarom moeten we ook op de factoren van sociale aard letten. Daarbij gaat het vooral om de manier waarop andere mensen ons beïnvloeden, de eisen die vanuit de omgeving aan ons gedrag gesteld worden, de routines van een specifieke praktijk, de dwang die instituties uitoefenen, de druk om zich te voegen naar de groep en de rituelen die onder omstandigheden onaantastbaar zijn. Het zijn factoren die van buitenaf op ons gedrag inwerken en in zoverre objectief te noemen zijn. Men kan ook zeggen dat het bij deze factoren om uitwendige socialisatie gaat: datgene wat ons gedrag bijstuurt, ongeacht de vraag wat wijzelf willen doen. Daarmee is de verzameling van determinanten uiteraard niet uitgeput. In het volgende hoofdstuk zal ik nog een derde belangrijke determinant behandelen, namelijk de legitimatie van ons handelen.² Maar voorlopig ga ik uit van deze tweedeling, in de hoop daarmee de achtergronden van het huidige onbehagen in Nederland te kunnen verhelderen.

Het is duidelijk dat de ideële en de sociale dimensies van ons gedrag zich niet altijd laten verenigen. Vaak willen we meer of iets anders of iets beters dan onder de gegeven omstandigheden haalbaar is. We ervaren de sociale druk als een inperking van datgene wat we nastreven. Als we door het gedrag van anderen of belemmeringen in de sociale omgeving er niet in slagen de eigen ambities te realiseren, leidt dat gemakkelijk tot onvrede. Maar het omgekeerde geldt ook: wanneer anderen niet beantwoorden aan onze verwachtingen, of wanneer de omgeving niet voldoet aan de kwaliteitseisen die we stellen, dan vormt dat evenzeer een bron van onvrede. Met andere woorden: onvrede of onbehagen wijst erop dat er een spanning bestaat tussen de ideële en de sociale dimensie van ons gedrag. In het onderstaande zal ik voor acht domeinen het onbehagen in kaart brengen. De keuze van deze domeinen hangt voor een deel af van pragmatische factoren. De beschikbare variabelen zijn hier medebepalend. Daarover heb ik in hoofdstuk 1 al het nodige gezegd. Maar theoretische factoren spelen eveneens een rol. Men kan de verschillen tussen deze domeinen namelijk goed ordenen door uit te gaan van het onderscheid tussen ideële en sociale druk. In beide gevallen kan die druk op een relatief hoog dan wel een relatief laag niveau liggen. Bijgevolg kunnen er vier combinaties optreden. Het onderstaande diagram brengt dit op een schematische manier in beeld.

Figuur 3.1 Verschillen in ideële en sociale druk voor acht normatieve domeinen

		ideële druk	
		relatief hoog	relatief laag
sociale druk	relatief hoog	bedrijfsleven onderwijs	bestuur en politiek publieke opinie
	relatief laag	huwelijksleven man en vrouw	openbare orde besteding vrije tijd

Ik wil het voorlopige van deze ordening benadrukken. Ten eerste is hierin geabstraheerd van wijzigingen die in de loop der jaren (kunnen) optreden. Het gaat vooral om het idee dat vormen van ideële en sociale druk met elkaar gecombineerd worden. Daarbij is het duidelijk dat beide variabelen zijn. De druk die bijvoorbeeld uitgaat van ambities, idealen, verwachtingen of motieven kan in de loop der jaren toenemen maar het kan ook zijn dat deze juist minder wordt. Hetzelfde geldt voor factoren van sociale aard. De druk die uitgaat van sociale codes, routines, conformisme en institutionele regels kan met de jaren toenemen

maar evengoed verminderen. Dit heeft tot gevolg dat er in de aard en in de omvang van dit onbehagen nogal wat variatie optreedt. Ten tweede zijn de acht normatieve domeinen weliswaar in één bepaald kwadrant geplaatst, maar dat betekent niet dat er slechts één soort spanning zou bestaan. Een meer gedetailleerde beschrijving zal uitwijzen dat in elk domein meerdere vormen van onbehagen (kunnen) voorkomen. Daarom zal ik nu eerst uiteenzetten hoe deze domeinen tussen 1960 en 2000 zijn veranderd.

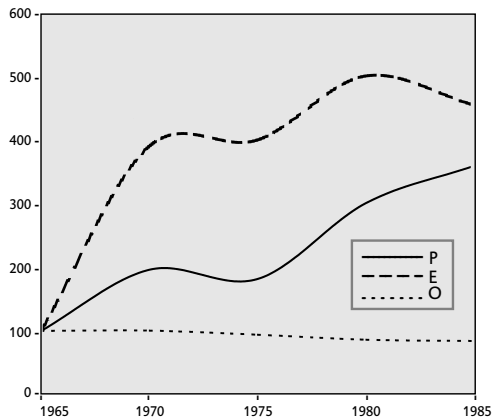
3.2 RELATIEVORMING EN HUISHOUDEN

Een eerste verandering komt erop neer dat de ambities geleidelijk omhooggingen terwijl de sociale druk geringer werd. Deze ontwikkeling deed zich voor in het domein van relatievorming en privé-leven. Op dit gebied ontstonden in de loop der jaren steeds hogere verwachtingen. Deze tendens blijkt onder meer uit de kwaliteiten en verlangens die in Nederlandse contactadvertenties vermeld staan. Tot het midden van de jaren zestig lag de nadruk sterk op de praktische aspecten van het huwelijk. De adverteerders gaven relatief vaak informatie over hun financiële positie, huishoudelijke situatie of hun beroep. Een toekomstige partner koos men vooral aan de hand van dit soort kenmerken. Persoonlijke kwaliteiten of interesses bleven grotendeels onbesproken. Vanaf de jaren zeventig zien we dat veranderen: het eisenpakket komt juist sterk in het teken te staan van affectieve en psychologische kwaliteiten. Hoewel mannen en vrouwen hun financiële of huishoudelijke situatie ook nu niet onvermeld laten, schenken zij veel meer aandacht aan persoonlijke aspecten, zoals het uiterlijk, een bepaalde belangstelling en de genoten opleiding. Dat geldt in extra sterke mate voor het belang dat zij hechten aan persoonlijkheid. Dit alles betreft de verwachtingen die zij koesteren jegens een toekomstige partner én de manier waarop zij zichzelf aanprijzen. Verder valt op dat de verwachtingen van mannen en vrouwen zich op een complementaire manier ontwikkelen.³ Ter illustratie van deze trend – die in de literatuur wordt aangeduid als een teken van emotionalisering of psychologisering – verwijs ik naar de ontwikkeling van wensen op het gebied van de persoonlijkheid in figuur 3.2. Bij mannen én bij vrouwen nam de aandacht voor dit soort kenmerken in de loop der jaren toe (curve P). Met andere woorden: het proces van relatievorming onderging de afgelopen decennia onmiskenbaar een verandering, in die zin dat aanstaande partners nieuwe respectievelijk hogere aspiraties aan de dag zijn gaan leggen.

Deze hogere verwachtingen gelden ook nadat een relatie totstandgekomen is. Dat blijkt onder meer uit de manier waarop de Nederlandse bevolking tegen seksuele trouw aankijkt. Als gevolg van de sterk toegenomen vrijheden denkt menigeen dat de zeden op dit gebied erg los geworden zijn. Maar die gedachte wordt door de empirie niet ondersteund. Dat blijkt uit de houding tegenover de (inmiddels welbekende) stelling dat een enkel avontuurtje geen kwaad kan in een goed huwelijk. In 1970 wees 40 procent van de respondenten deze uitspraak af maar sindsdien is dat aandeel telkens toegenomen, met als gevolg dat eind jaren negentig zelfs

82 procent van de ondervraagden deze gedachte verwerpt.⁴ Anders gezegd: zolang een relatie duurt, stellen verreweg de meeste Nederlanders seksuele trouw op prijs en dat aandeel ging in de loop der jaren uitdrukkelijk omhoog. Op dit punt zien we een geleidelijke verhoging van de normen. Dit komt in figuur 3.2 tot uitdrukking in een afnemende tolerantie tegenover overspel (curve O).

Figuur 3.2 Ontwikkeling huwelijksleven
(1965 = 100%)

P = belang van persoonlijkheid, E = echtscheiding,
O = overspel toelaatbaar

(zie ook bijlage 4, tabel 4 en 5)

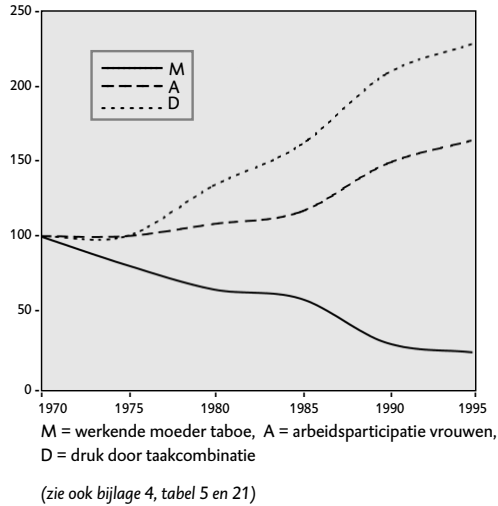
Maar dit verhaal heeft wel een keerzijde. Het feit dat partners op tal van punten hogere verwachtingen gingen koesteren, betekent niet dat instituties als gezin en huwelijk ook versterkt zijn. Vrijwel alle indicatoren wijzen op het tegendeel. Veel jongeren stellen het aangaan van een vaste relatie in eerste instantie uit. Dat geldt ook voor het moment waarop ze een gezin gaan vormen. Bijgevolg ligt de gemiddelde leeftijd waarop een Nederlandse vrouw voor het eerst moeder wordt momenteel op dertig jaar. Verder breidde het ongehuwde samenwonen zich de afgelopen twintig jaar sterk uit.⁵ Men heeft steeds minder behoefte om zich vast te leggen op een formeel huwelijk en geeft de voorkeur aan samenwonen of andere flexibele leefvormen. Bovendien groeide het aandeel van de bevolking dat een bestaan als single preferert boven een vaste relatie, al dan niet om alle tijd en energie in de eigen carrière te kunnen steken.⁶ Ten slotte vindt een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking het normaal dat men overgaat tot echtscheiding zodra de partner niet langer aan de verwachtingen voldoet. Kortom: de normen en waarden zijn omhooggegaan, terwijl ook de bewegingsvrijheid is toegenomen. Er is nog maar weinig sociale controle of druk van buitenaf die een zekere stabiliteit afdwingt. Het moet allemaal van binnenuit komen. Over de zakelijke en institutionele aspecten van het huwelijksleven zet men zich liever heen.

Voor het gedrag heeft deze ontwikkeling de nodige gevolgen. Dat blijkt wel uit de scherpe toename van het verschijnsel echtscheiding. Er is niet alleen een groei van het aantal mensen dat echtscheiding toelaatbaar vindt (zie curve E in figuur

3.2), maar ook van het aantal dat hier daadwerkelijk toe overgaat.⁷ Dat lijkt op het eerste gezicht een paradoxale ontwikkeling. Terwijl de normen en verwachtingen inzake een huwelijksrelatie in de loop der jaren geleidelijk stegen, tekent zich op het niveau van de huwelijkspraktijk een zekere destabilisatie af. In mijn opvatting vormen deze ontwikkelingen twee kanten van dezelfde zaak. Juist doordat partners hogere verwachtingen zijn gaan koesteren, groeit de kans op teleurstelling en dus op echtscheiding. Dat zien we ook aan de motieven om uit elkaar te gaan.⁸ De voornaamste klachten luiden dat men uit elkaar is gegroeid, dat men niet goed met elkaar kan communiceren of dat men niet genoeg aandacht voor elkaar opbrengt. Het gewicht van dit soort affectieve en psychologische problemen neemt in de loop der jaren toe terwijl klassieke motieven, zoals lichamelijk geweld, minder vaak een rol spelen.

Vergelijkbare processen zien we op het terrein van vrouwenemancipatie. Ook daar gaat toenemende bewegingsvrijheid gepaard met een expansie van nieuwe normen. Die grotere vrijheid kwam deels voort uit praktische omstandigheden. Door de massale introductie van anticonceptiemiddelen konden vrouwen zich losmaken van het moederschap als levensopdracht nummer één. Dat leidde tot een opmerkelijke daling van de vruchtbaarheid. Terwijl het gemiddelde kindertal per vrouw in 1960 nog meer dan drie bedroeg, komt het momenteel uit op anderhalf.⁹ Dat betekent dat meer vrouwen de mogelijkheid hebben om zich op andere zaken te richten. De ruimte die ontstond door de beschikbaarheid van allerhande huishoudelijke apparatuur droeg daar nog toe bij. Het gevolg van beide ontwikkelingen was dat vrouwen andere aspiraties konden gaan koesteren dan het zorgen voor kinderen en huishouden. De normatieve ontwikkeling komt daarmee overeen. Er zijn in de loop der jaren steeds minder Nederlanders die menen dat het opvoeden van kleine kinderen bij uitstek een taak voor vrouwen is.¹⁰ In 1970 was nog meer dan tweederde (70%) van mening dat vrouwen op dit punt geschikter zijn, maar midden jaren negentig was dit aandeel zelfs geslonken tot een vijfde deel (21%). Bovendien werden opvattingen over werkende moeders in de loop der jaren soepeler (zie curve M in figuur 3.3). Vond de overgrote meerderheid (81%) het midden jaren zestig nog bezwaarlijk dat een moeder met schoolgaande kinderen buitenshuis ging werken, momenteel huldigt slechts een kleine minderheid (11%) die opvatting.¹¹ Met andere woorden: zowel sociaal als mentaal nam de bewegingsvrijheid van vrouwen toe en moesten gedragspatronen uit de tijd van de Verzuiling het veld ruimen.

Tegelijkertijd werden er nieuwe normen van kracht. Mede onder invloed van de tweede feministische golf zijn idealen als zelfontplooiing, individuele zelfstandigheid en economische onafhankelijkheid in brede kring aanvaard. Deze nieuwe idealen hadden in de praktijk verstrekkende gevolgen, zoals blijkt uit de mate waarin vrouwen op de arbeidsmarkt actief werden. Lag de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen in Nederland tot eind jaren zeventig niet hoger dan 25 procent, anno 2004 bedraagt dit ruim 50 procent.¹² Daarbij zij aangetekend dat het lang niet altijd om fulltimebanen gaat. Toen de werkgelegenheid rond 1985 weer begon aan te trekken, betrof een aanzienlijk deel van deze groei deeltijdbanen.

Figuur 3.3 Ontwikkeling vrouwenemancipatie (1970 = 100%)

En het zijn vooral vrouwen die een paar dagen per week gaan werken (SCP 1998: 369). Niettemin nam de vrouwelijke beroepsbevolking relatief snel toe en hebben vrouwen vandaag de dag meer verschillende bezigheden dan voorheen (zie curve A in figuur 3.3). Het is zelfs zo dat deelname aan de arbeidsmarkt tot een door de overheid opgelegde norm werd. Was het streven naar economische zelfstandigheid voor vrouwen aanvankelijk een zaak van eigen voorkeuren, onder Paars kwam het tot een soort arbeidsplicht. Bijstandsmoeders met kleine kinderen móesten buitenshuis gaan werken. Deze omslag illustreert dat de overgang van een verworven recht naar een nieuwe plicht zich in korte tijd kan voltrekken. Behalve nieuwe mogelijkheden brengt dit ook nieuwe problemen met zich mee.

Bij dit laatste moeten we vooral denken aan de toenemende combinatiedruk (zie curve D in figuur 3.3). Vrouwen die gaan werken, nemen nog altijd een groot deel van het huishouden voor hun rekening. Het aantal dat verschillende taken combineert, steeg dan ook van 15 procent medio jaren zeventig naar 45 procent in 2000. Hoewel mannen naar verhouding minder tijd besteden aan huishouden en kinderopvang is ook voor hen de combinatiedruk omhooggegaan: van 25 tot 49 procent. Dit vormt kennelijk een algemene ontwikkeling die zich aan alle burgers opdringt. Hoewel opleiding hier wel verschil uitmaakt – hoogopgeleide mensen moeten vaker taken combineren dan laagopgeleide – gaat voor beide groepen de combinatiedruk omhoog. Deze toename geldt zelfs voor werklozen.¹³ Natuurlijk kan men deze tendens niet alleen verklaren uit het feit dat vrouwen zijn gaan werken. Tal van andere factoren spelen mee. Maar de klassieke figuur van de huisvrouw – die een groot gedeelte van haar tijd in en rond het huis doorbracht en haar taken naar eigen inzicht kon uitvoeren – bracht wel een bepaalde ruimte met zich mee. Nu deze wegvalt moet een groter aantal taken over meer mensen verdeeld worden terwijl de daarvoor beschikbare tijd is afgenomen. Dit vormt een van de stressbevorderende factoren in het hedendaagse bestaan.

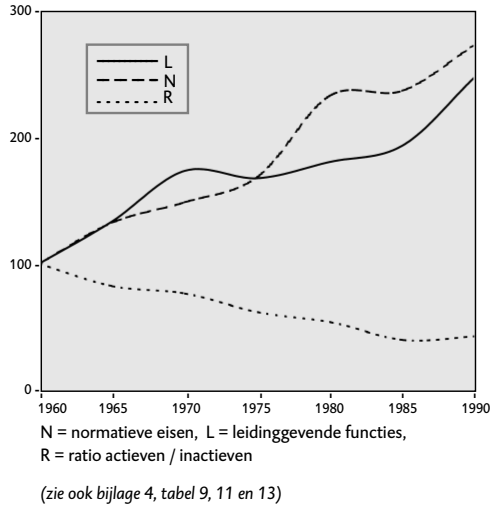
Zo zien we dat de ontwikkelingen op het gebied van relatievorming en huishouden in hoge mate parallel lopen. Voor beide velden geldt dat de normen hoger zijn komen te liggen en dat de sociale vormgeving daaraan wordt aangepast. Deze aanpassing heeft veel tijd en strijd gekost en is ook op dit moment nog niet voltooid. Aanvankelijk riep zij een groot onbehagen op. Tot ver in de jaren tachtig bestond er een grote spanning tussen de ideële en de sociale dimensie van de gedragingen in dit domein. Inmiddels weten we op welke manier naar een oplossing is gezocht. De meeste Nederlanders hielden vast aan hun eigen ambities of verwachtingen en trokken zich daarbij niet al te veel aan van de sociale codes. Met andere woorden: in de spanning tussen (subjectieve) motivatie en (objectieve) socialisatie zette uiteindelijk het eerste element zich door. Helaas zijn daarmee alle spanningen nog niet verdwenen. Tot op heden bestaat er een discrepantie tussen de eisen die wij stellen aan relatie of gezinsleven en de wijze waarop een en ander in sociaal opzicht geregeld is, ondanks alle toegenomen bewegingsvrijheid.

3.3 ARBEID EN ONDERWIJS

Onderwijs en bedrijfsleven zijn normatieve domeinen waarin zich een andere ontwikkeling voltrokken heeft. Bijgevolg neemt het onbehagen hier een eigen vorm aan. Kenmerkend is dat ook hier de ambities en verwachtingen in de loop der jaren toenamen maar dit keer zonder dat er in sociaal opzicht meer bewegingsvrijheid kwam. Op die manier ging zowel de ideële als de sociale druk omhoog. Hoe ziet deze ontwikkeling eruit?

Zoals bekend onderging onze economie vanaf de Tweede Wereldoorlog een geleidelijke maar ingrijpende verandering. Daarbij denk ik niet alleen aan de groeiende welvaart – hoewel ook dat verschijnsel gepaard gaat met hogere verwachtingen – maar vooral aan het toenemende belang van de sector dienstverlening. De agrarische sector ging intussen sterk achteruit en omvat midden jaren negentig nog maar enkele procenten van de werkzame beroepsbevolking. Verder verminderde het aandeel van de industrie. Verdiende 44 procent van de Nederlandse werknemers in 1960 zijn brood nog in deze sector, midden jaren negentig was dat aandeel geslonken tot een kwart.¹⁴ Daar staat tegenover dat verschillende vormen van dienstverlening zich sterk hebben uitgebreid en wel zozeer dat nu circa 70 procent van alle werknemers in de dienstensector zijn brood verdient (SCP 1998: 362-363). Deze verschuiving is relevant omdat ze een heel andere houding vooronderstelt. In de traditionele landbouw en industrie speelden uithoudingsvermogen en lichamelijke kracht een grote rol, maar in de moderne dienstverlening komt het vooral aan op sociale en communicatieve vaardigheden. Bijgevolg worden er andere en vooral hogere eisen gesteld bij de werving van personeel. Ter illustratie van deze tendens verwijs ik naar figuur 3.4. Onderzoek naar personeelsadvertenties laat zien dat werknemers in de loop der jaren steeds vaker aan sociaal-normatieve eisen moeten voldoen (zie curve N). Daarbij gaat het om kwaliteiten als loyaliteit, eigen initiatief en het vermogen om met anderen samen te werken. Opmerkelijk is dat deze tendens zowel voor hogere functionarissen

Figuur 3.4 Ontwikkelingen arbeidsmarkt (1960 = 100%)

geldt als voor functies op lager en middenniveau. In feite gingen de sociale en normatieve eisen over de gehele linie omhoog.¹⁵

Wel is een zeker onderscheid opgetreden. Bij lagere functies moeten werknemers vaker aan collectieve normen voldoen terwijl de vereisten voor hogere functies vooral betrekking hebben op het functioneren als individu.¹⁶ Een belangrijk punt hierbij is dat het aandeel van die hogere functies in de loop der jaren voortdurend steeg – tussen 1960 en 1995 van 15 naar 37 procent – terwijl het aantal lagere functies gelijk bleef en het middenniveau evenredig daalde (van 56 naar 35%).¹⁷ Figuur 3.4 laat zien hoe het aandeel van de hogere functies zich in de loop der tijd ontwikkeld heeft (zie curve L). Dit zijn banen die op het vlak van ervaring, zelfstandigheid en opleidingspeil de nodige eisen stellen. In het algemeen gingen de kwalificaties van veel Nederlanders omhoog. Inmiddels heeft circa een kwart van alle werknemers een wetenschappelijke of hogere beroepsopleiding gevolgd (SCP 1998: 359). Verder is het opmerkelijk dat Nederland tot de wereldtop behoort als het gaat om de productiviteit per tijdseenheid. Dit betekent dat werknemers qua tempo aan hoge normen moeten voldoen. Een ander belangrijk punt lijkt dat de betekenis van arbeid in de voorbije decennia alleen maar groeide. Zo vertegenwoordigden werk en beroep midden jaren negentig een belangrijke waarde voor 63 procent van de Nederlanders, versus 53 procent eind jaren zeventig.¹⁸

Anders gezegd: geleidelijk groeiden zowel de functie-eisen als de verwachtingen van moderne werknemers omtrent hun beroepsuitoefening. Theoretisch is het mogelijk dat de druk van deze hogere eisen wordt gecompenseerd door de toegenomen bewegingsvrijheid voor werknemers. Bijvoorbeeld door de groei van het aantal flexibele banen en het aantal zelfstandigen, of door het feit dat werknemers meer zeggenschap hebben gekregen over hun werkomstandigheden en taakuitvoering. Toch blijkt dit in de praktijk niet het geval, althans niet in sterke mate.

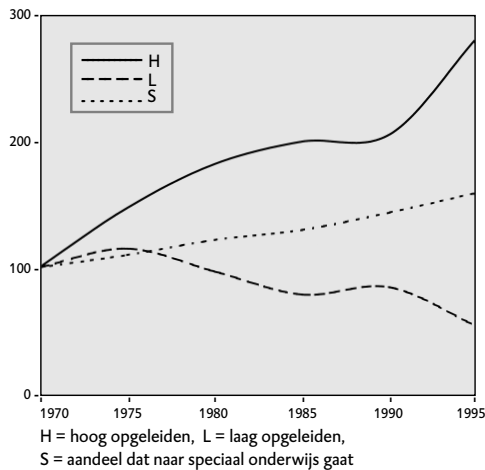
Hoewel het aandeel van de flexibele en deeltijdbanen vanaf 1970 inderdaad een bescheiden groei laat zien, gaat het hier niet om een ingrijpende verandering. Die deeltijdbanen blijken namelijk vaak vaste banen. Tellen we het voltijd- en het deeltijdwerk bij elkaar op dan zien we dat het aandeel vaste banen tussen 1970 en 1998 nauwelijks veranderd is: dit maakt nog altijd 75 procent uit van het totaal. De groei van het aandeel flexibele banen gaat niet ten koste van de vaste banen maar van het aantal zelfstandigen. Anders dan sommige theoretici beweren, is het verschijnsel van de vaste baan vrijwel stabiel (De Beer 2001a: 46-47). Ook in de arbeidsomstandigheden zijn er maar weinig veranderingen opgetreden. We kunnen weliswaar een afname van eentonig werk vaststellen maar daar staat tegenover dat de ontplooiingsmogelijkheden nauwelijks veranderden, terwijl het werktempo veelal steeg (De Beer 2001a: 54). Een voorlopige conclusie luidt derhalve: in menig opzicht moeten Nederlandse werknemers aan steeds hogere normen voldoen maar ze krijgen hier nauwelijks méér ruimte voor.

Het is duidelijk dat dit de nodige druk uitoefent op betrokkenen. We betalen daarvoor dan ook een hoge prijs. In de Nederlandse economie vindt een permanente uitstoot van arbeidskrachten plaats (zie curve R in figuur 3.4), met als gevolg dat er nu al bijna twintig jaar een hoog werkloosheidsniveau is. De ernst van dit verschijnsel wordt gemaskeerd als men uitsluitend let op werknemers met een ww-uitkering. Het gaat namelijk evengoed om mensen die van de bijstand leven, vervroegd uittraden of in de WAO terecht komen. Hanteert men deze brede definitie van werkloosheid dan is duidelijk dat we hier te maken hebben met een structureel verschijnsel. Sinds medio jaren tachtig zit ongeveer een kwart van de beroepsbevolking zonder werk.¹⁹ Dat is opmerkelijk omdat de werkgelegenheid in Nederland vanaf 1985 juist een groei vertoont. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn hier twee verklaringen voor. Ten eerste deed de werkgelegenheids groei van de laatste twintig jaar zich vooral voor in de hogere functies en in de sector dienstverlening. Degenen die altijd in de industrie of de bouw gewerkt hadden, kwamen daarvoor niet in aanmerking. Dit had een blijvende verhoging van het aantal langdurig werklozen tot gevolg. De arbeidsmarktpositie van deze werknemers is erg zwak omdat ze weinig opleiding hebben en/of van allochtone afkomst zijn. Ten tweede lopen degenen die wél werken daarmee ook een hoger risico. Dat geldt met name voor mensen die onder stress of hoge druk moeten werken en die met de gevolgen van flexibilisering of reorganisatie geconfronteerd worden. Van hen komt een onevenredig groot deel in de WAO terecht (SCP 1998: 401-403). Langs beide wegen betalen wij in Nederland een prijs voor de hoge eisen die een moderne economie aan werknemers stelt in combinatie met een sociaal kader dat nauwelijks veranderd is. Daarmee geeft ook de ontwikkeling in het bedrijfsleven aanleiding tot onbehagen – zij het van een andere aard dan in de voorgaande paragraaf besproken werd.

Hoewel de situatie op onderwijsgebied niet helemaal eenduidig is, kunnen we daar een aantal vergelijkbare processen aanwijzen. In elk geval is er onmiskenbaar sprake van stijgende verwachtingen. In de jaren vijftig en zestig kwam nog slechts een derde van de kinderen in het voortgezet onderwijs terecht. Verreweg

de meesten gingen na de lagere school meteen werken. Sinds die tijd is de belangstelling voor middelbaar en hoger onderwijs voortdurend toegenomen, met als gevolg dat midden jaren negentig bijna de helft van de Nederlandse bevolking een vorm van hoger onderwijs gevolgd heeft.²⁰ Figuur 3.5 laat zien dat de toegenomen onderwijsparticipatie uit de afgelopen drie decennia dateert. Een ander opmerkelijk gegeven is dat deze toename vrij geleidelijk is verlopen. Ze vormt een vrijwel autonome ontwikkeling, nauwelijks beïnvloed door omstandigheden op economisch of op politiek gebied (zie curve H en L in figuur 3.5). Wel is bekend dat het opleidingsniveau van de ouders grote invloed heeft op de onderwijsloopbaan van hun kinderen. In het wetenschappelijk en hoger beroepsonderwijs treft men relatief veel kinderen aan van hoogopgeleide ouders, terwijl de ouders van leerlingen in het voorbereidend beroepsonderwijs of op de mavo relatief weinig onderwijs genoten hebben (Bronneman e.a. 2002: 120). Wellicht moeten we dit opvatten als een zichzelf versterkende ontwikkeling en wel in die zin dat hoger onderwijs het meest vanzelfsprekend is voor kinderen die door hun hoogopgeleide ouders al het nodige culturele en intellectuele kapitaal in huis hebben. In dat geval moet het streven naar een steeds hoger opleidingspeil vooral verklaard worden uit de toegenomen onderwijsparticipatie sinds de jaren zestig en zeventig.

Figuur 3.5 Ontwikkelingen onderwijs (1970 = 100%)

(zie ook bijlage 4, tabel 14)

Toch kan men de hogere verwachtingen niet alleen toeschrijven aan het ambitieniveau van de ouders. Het onderwijs draagt daar eveneens toe bij. Men is afgestapt van het klassikale systeem waarbij alle leerlingen dezelfde hoeveelheid vaste leerstof moeten doorwerken. Men schenkt nu meer aandacht aan de specifieke problemen en mogelijkheden van individuele leerlingen. Bovendien verschoof het accent van parate kennis naar cognitieve vaardigheden en zelfstandig werken. Als gevolg daarvan ging het abstractieniveau omhoog en werd een goede taalvaardigheid belangrijker (Bronneman e.a. 2002: 158). Het hogere ambitie-

niveau komt ten slotte ook tot uitdrukking in de schooladviezen. Deze vertonen een opwaartse tendens. We weten dat steeds meer leerlingen een havo- of vwo-advies krijgen, terwijl het aandeel van de mavo- en vbo-adviezen evenredig daalt.²¹ Helaas correspondeert deze toename niet met een betere onderwijsprestatie van de leerlingen. De Cito-scores bleven in de loop van de jaren negentig op hetzelfde niveau. Verder blijkt het hogere advies evenmin een garantie voor succes: na drie jaren in het voortgezet onderwijs schuift een aanzienlijk deel van de leerlingen alsnog door naar een lager schooltype (Bronneman e.a. 2002: 94-95, 128). Ook in die zin leiden hooggespannen verwachtingen niet zelden tot teleurstelling.

Het zou echter niet juist zijn om het onbehagen uitsluitend te beschouwen als een uitvloeisel van hogere verwachtingen. De moeilijkheid is veeleer dat men deze hogere ambities nog steeds binnen een tamelijk strak sociaal en institutioneel kader moet waarmaken. Deze combinatie van ideële en sociale druk brengt met zich mee dat de selectieve werking van het onderwijs zich de afgelopen decennia versterkt heeft. Met de hogere eisen aan leerlingen, is het aandeel van hen die uit de boot vallen alleen maar gestegen. Ter illustratie wijs ik op de gestage toename van het aantal kinderen dat speciaal onderwijs volgt. Aan figuur 3.5 kan men aflezen dat dit aandeel vanaf 1970 voortdurend stijgt (zie curve S). Dat is opmerkelijk, omdat men in dezelfde periode tal van onderwijskundige verbeteringen doorvoerde, bedoeld om de uitval juist zo veel mogelijk te beperken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de verkleining van de klassen in het basisonderwijs, het tegengaan van zittenblijven, de introductie van kindgerichte onderwijsmethoden, de opkomst van het schooladvieswerk en een meer objectieve beoordeling. Dat alles heeft kennelijk niet geleid tot een kleiner aantal leerlingen dat speciale zorg nodig heeft. Het omgekeerde is eerder het geval: steeds meer kinderen volgen speciaal onderwijs terwijl de reguliere basisschool in toenemende mate met gedragsproblemen en leerachterstanden kampt (Doornbos 1991: 16-21). Ik vrees dat we dit moeten zien als een keerzijde van de hogere normen. Als men de lat zowel sociaal als cognitief steeds een beetje hoger legt, groeit onvermijdelijk het aantal leerlingen dat in kennis en/of gedrag niet aan de verwachtingen voldoet. Overigens zien we in het voortgezet onderwijs hetzelfde gebeuren. Sinds 1990 nam het aantal zorgleerlingen daar sterk toe, zowel in absolute als in relatieve zin. En ook dat vloeit voort uit de uiteenlopende hogere eisen waaraan jongeren tegenwoordig moeten voldoen (Bronneman e.a. 2002: 152).

Aldus treffen we op het gebied van arbeidsverhoudingen en onderwijs een vergelijkbare situatie aan. Voor beide normatieve domeinen geldt dat de verwachtingen omhooggingen terwijl het sociale kader niet of nauwelijks veranderde. De combinatie van beide processen roept steeds meer onbehagen op. Uiteraard zorgen economische en demografische schommelingen ervoor dat dit onbehagen niet altijd even sterk voelbaar is, maar op een wat langere termijn bezien gaat het om een structurele aangelegenheid. De spanning tussen (subjectieve) motivatie en (objectieve) sociale druk neemt in de loop der jaren toe met als gevolg dat het aantal uitvallers voortdurend stijgt.

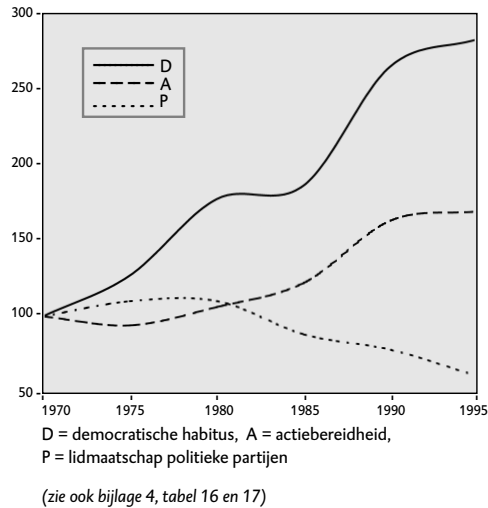
3.4 PUBLIEKE MORAALEN EN POLITIEK

Als we onze blik vervolgens richten op het openbare leven en de politiek, dan treffen we een derde situatie aan. Deze vormt in zekere zin het tegendeel van die in het huishouden en huwelijk. Voor het openbare leven en de politiek geldt immers dat de sociale codes, institutionele regels en praktische routines de afgelopen decennia grotendeels gelijk bleven terwijl de ideële inhoud van dit domein aanmerkelijk veranderde. En dan niet in de zin dat de verwachtingen of ambities omhooggingen. Alles wijst erop dat het ideële gehalte van dit domein tamelijk diffuus is geworden en dat veel burgers zich op louter private idealen hebben teruggetrokken. Ook dat brengt onbehagen met zich mee maar zonder dat het sociale kader wordt bedreigd. Rond de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 2002 kwam die onvrede tot een uitbarsting en heel even leek het alsof de instituties wankelden. Maar deze hebben zich verbazingwekkend snel hersteld. Zowel in de politiek als in het functioneren van de media is men tot de oude routines teruggekeerd. Men doet alsof er niets wezenlijks is voorgevallen. Daarmee gaat men evenwel voorbij aan de toegenomen kloof tussen datgene wat de burgers van belang vinden en datgene waarmee politici bezig zijn. Laat ik deze verwijdering – die ik elders meer uitgebreid heb behandeld – als volgt toelichten (Van den Brink 2002a).

Men kan niet beweren dat moderne burgers een afkeer hebben van democratie of politiek. Hun steun voor het democratisch stelsel en de daarbijbehorende vrijheden nam de afgelopen decennia alleen maar toe.²² Het merendeel van de bevolking interesseert zich voor de politiek en zegt het nieuws op dat gebied te volgen. Er is eveneens een groeiend aantal mensen dat in het openbaar zijn mening geeft of een brief naar de krant stuurt.²³ Kijkt men naar de politiek in ruime zin en niet alleen naar het proces van parlementaire besluitvorming, dan ziet de zaak er niet ongunstig uit. Maar ik wil het niet al te mooi voorstellen. Er is nog altijd een substantieel deel van de bevolking dat cynische gevoelens heeft, weinig democratisch denkt en graag een sterke leider ziet. In een eerdere publicatie heb ik het profiel van deze groep geschetst en hen beschreven als bedreigde burgers. Zij kenmerken zich door een laag inkomen, weinig opleiding en een afwerende houding tegenover de moderne dynamiek. Zij maakten midden jaren negentig circa 35 procent van de bevolking uit en hadden vaak conservatieve of autoritaire voorkeuren. Daar staat tegenover dat deze voorkeuren de afgelopen dertig jaar wel aanmerkelijk verminderd zijn. Figuur 3.6 laat zien dat Nederland vanaf 1970 steeds meer democraten telt die autoritair leiderschap van de hand wijzen (zie curve D).²⁴

En daar komt nog iets anders bij. Een toenemend aantal burgers vindt het juist dat men zelf politieke activiteiten ontplooit. Ter illustratie wijs ik op de tweede curve in figuur 3.6. Deze heeft betrekking op de instemming met alternatieve acties, zoals het houden van zitdemonstraties tegen een onrechtvaardig geachte wet, een schoolbezetting uit protest tegen grotere klassen of een wilde staking tegen massaontslag (zie curve A). De steun voor dit soort buitenparlementaire vormen

Figuur 3.6 Ontwikkelingen op politiek gebied (1970 = 100%)

van politiek neemt in de loop der jaren toe.²⁵ Ook groeit het aantal burgers dat zelf aan dergelijke acties deelneemt of steun geeft aan verenigingen en organisaties met een ideële doelstelling. Het ledental van organisaties als het Wereld Natuur Fonds, Greenpeace en Natuurmonumenten kent vanaf de jaren zeventig een spectaculaire groei. Ook de donaties aan ideële doelen stijgen.²⁶ In mijn onderzoek naar de politieke habitus schetste ik het sociaal-culturele profiel van deze bedrijvige burgers: ze hebben doorgaans een hoge opleiding en dito inkomen, tonen grote belangstelling voor de publieke zaak maar volgen professionele politici met de nodige reserve. Deze groep vormt in elk opzicht het tegendeel van de bedreigde burgers en maakte in 1996 circa 20 procent van de bevolking uit. Ten slotte was er nog een tussengroep van berustende burgers. Zij stelden zich meer afwachtend op en vormden ongeveer de helft van de bevolking (Van den Brink 2002a: 57-79).

Het is dus onjuist om te beweren dat er op politiek gebied louter onbehagen heerst. De moeilijkheid is evenwel dat het zojuist beschreven engagement weinig te maken heeft met professionele bestuurders en politici. Weliswaar zetten vele burgers zich in voor de publieke zaak, maar ze hebben nauwelijks belangstelling voor wat er in Den Haag of in het gemeentehuis gebeurt. Ze trekken zich terug in een brede waaier van particuliere initiatieven of maatschappelijke instellingen, en geloven niet dat er via de gebruikelijke weg iets te bereiken is. Bijgevolg kampen de publieke instituties met een permanent gebrek aan geloofwaardigheid onder brede lagen van de bevolking. Veel burgers zien politici telkens het woord voeren, een standpunt innemen, een ander standpunt aanvallen, hun eigen stellingname verdedigen, de uitleg van anderen betwijfelen, maar onduidelijk blijft waar het allemaal om draait. Al die woorden die tot vervelens toe herhaald worden – verantwoordelijkheid, respect, solidariteit et cetera – hebben al lang geen normatieve inhoud meer. Ze laten zich op de meest diverse manieren uitleggen en

verwijzen niet langer naar een moraal die er politiek toe doet. Dat wil zeggen: ze verwijzen hooguit naar een persoonlijke moraal, waarbij het om de integriteit van afzonderlijke individuen gaat, niet naar een moraal die betrekking heeft op het publieke gedrag van instellingen en van functionarissen. Aan persoonlijke integriteit ontbreekt het misschien niet, maar dat zegt weinig over de integriteit van het publieke handelen.

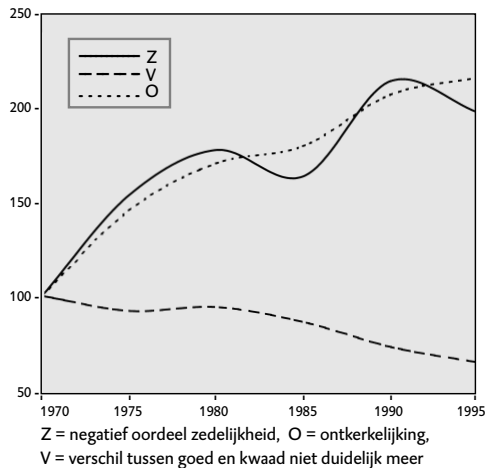
Vandaar de paradox dat veel burgers – ondanks hun belangstelling voor de publieke zaak – een afnemend vertrouwen in de traditionele politiek hebben. Dat blijkt onder meer uit de dalende opkomst bij verkiezingen. Bij de Tweede Kamer valt dit nog wel mee. Sinds het afschaffen van de stemplicht in 1970 gaat nog steeds circa 80 procent van de kiezers naar de stembus. Maar bij verkiezingen voor de gemeenteraad komt dat aandeel de laatste jaren heel wat lager uit (65%) terwijl het bij provinciale verkiezingen nog veel erger is gesteld (50%), om nog maar te zwijgen over de verkiezingen voor het Europees Parlement. Daarbij bedraagt de opkomst slechts een derde (35%).²⁷ Los van het dalende opkomstpercentage zijn de kiezers tegenwoordig ook veel minder trouw aan een bepaalde politieke stroming of partij. Dat blijkt onder meer uit het grote aantal zwevende kiezers en de vele kiezers die per ronde van partijvoorkeur veranderen. Deze laatste groep vormt bijna de helft van het electoraat (46%). Blijkbaar heeft een steeds kleiner deel van de bevolking stabiele politieke overtuigingen. Overigens is dat niet zo vreemd. De programmatische en ideologische scheidslijnen zijn tegenwoordig veel minder sterk dan in de jaren zestig en zeventig. Vanaf 1994 hebben we zelfs twee kabinetten meegemaakt waarin socialisten en liberalen – die traditioneel lijnrecht tegenover elkaar stonden – een coalitie vormden. Daarmee werd de politiek steeds meer tot een vorm van beheer die niets te maken heeft met tegenstellingen of strijd. Ter illustratie wijs ik op de afkalving van het partijlidmaatschap (zie curve P in figuur 3.6). Terwijl midden jaren zestig bijna 10 procent van het Nederlandse electoraat was aangesloten bij een politieke partij, bedraagt dat momenteel nog geen 3 procent. In feite zijn partijen uitsluitend van belang voor professionals die een loopbaan in het politieke bedrijf of het openbaar bestuur ambiëren. Met gewone burgers hebben de partijen niets van doen.

Zo stuiten we opnieuw op dubbelzinnigheid en onvrede. Ze vloeit uit een combinatie van twee processen voort. Enerzijds veranderde het formele raamwerk van onze politieke en bestuurlijke instellingen de afgelopen decennia nauwelijks, anderzijds werden ze normatief gezien steeds minder geloofwaardig. Op individueel niveau houden zowel burgers als politici er hoogstaande beginselen op na maar toch maakt dat voor de normatieve kracht van onze instituties weinig uit. Het normatieve debat is in hoge mate een private aangelegenheid. We kunnen in Nederland steeds minder collectieve of publieke normen aanwijzen die de substantie van het politieke bedrijf vormen.

Deze dubbelzinnigheid keert terug in de manier waarop Nederlanders aankijken tegen het onderscheid tussen goed en kwaad. Om te beginnen moeten we vaststellen dat door de jaren heen de opinie op dit gebied aanmerkelijk veranderd is.

Dat blijkt uit het antwoord dat men geeft op de vraag of zeden en gedrag in Nederland verbeterd dan wel verslechterd zijn.²⁸ In 1970 waren de reacties nog gelijk verdeeld: 31 procent was van mening dat zeden en gedrag vooruitgingen, 30 procent meende dat er achteruitgang was en 39 procent ontwaarde een wisselende ontwikkeling. Die opinies zien er dertig jaar later toch heel anders uit! Nog maar een klein deel van de bevolking meent nu dat er sprake is van zedelijke vooruitgang (6%), een kwart spreekt over wisselingen (25%). Het aandeel van degenen die vinden dat gedrag en zeden verslechteren, nam sterk toe en maakt nu meer dan tweederde van de bevolking uit (69%). In figuur 3.7 is deze ontwikkeling in beeld gebracht (zie curve Z). We zien dat de publieke opinie aanmerkelijk veranderde. Met name in de jaren negentig vond menigeen dat Nederland verloederde en dat een herstel van normen en waarden geboden was.

Figuur 3.7 Ontwikkelingen m.b.t. zedelijkheid (1970 = 100%)

(zie ook bijlage 4, tabel 18 en 19)

De vraag is evenwel hoe we een en ander moeten opvatten. De genoemde uitspraken hebben immers betrekking op de samenleving als geheel respectievelijk op het gedrag van anderen. Het kan zijn dat respondenten er voor zichzelf veel hogere normen op na houden. Een andere mogelijkheid is dat men inderdaad enige verslechtering van gedrag en zeden observeert maar vooral ongerust is over het feit dat er onvoldoende tegenspel geboden wordt. Op dit laatste punt bestaat er een duidelijk contrast tussen de huidige tijd en de situatie van enkele decennia geleden. Het verzuilde Nederland kende natuurlijk evengoed bedenkelijke toestanden maar toen waren de kerken nog volop in staat een aantal morele standaarden te verdedigen. Zij zorgden voor een normatief betoog dat niet alleen in het openbare en in het private leven doorwerkte, maar ook vertakkingen had naar het onderwijs, de vakbeweging, de omroepen et cetera. Langs die weg bestond een sterke verwevenheid tussen de waarden en idealen die de kerken verdedigden en de wijze waarop maatschappelijke instellingen hun werk deden. Van een dergelijke samenhang is momenteel geen sprake meer. Zoals bekend maakte het

proces van ontkerkelijkheid in Nederland vanaf de jaren zeventig een versnelling door (zie curve O in figuur 3.7). Daarbij steeg het percentage Nederlanders dat bij geen enkele kerk is aangesloten van 33 procent in 1970 tot maar liefst 74 procent in 2000. Verder daalde – bij degenen die hun kerk wel trouw bleven – de frequentie van het kerkbezoek. Midden jaren zestig ging 62 procent van de Nederlanders nog ten minste één keer per week naar de kerk, in 2000 geldt dat nog maar voor een kwart van de bevolking (26%).²⁹ Ten slotte viel het netwerk tussen de kerken en de maatschappelijke instellingen uiteen. Scholen, vakbonden, kranten en omroepverenigingen volgden steeds meer hun eigen weg, ook al hielden zij in naam vaak aan een confessionele richting vast. Het resultaat van deze drie tendensen was dat de visie van de kerken op goed en kwaad steeds minder mensen bereikte en ook minder sterk in het openbare leven doorwerkte. Met andere woorden: het gezag van de kerken is vanaf het einde van de jaren zestig vrij krachtig ondermijnd en de meeste burgers zijn zelf gaan uitmaken wat ze onder goed en kwaad verstaan.

Betekent deze ontwikkeling nu ook dat de burgers aan morele verwarring onderhevig zijn en dat ze maar wat aan rotzooien? Dit lijkt misschien een logische gevolgtrekking maar uit de cijfers dringt zich veelal een omgekeerd conclusie op. Ik illustreer dat aan de hand van twee stellingen die het Sociaal en Cultureel Planbureau sinds 1970 regelmatig aan de bevolking heeft voorgelegd. De eerste stelling wijst op morele verwarring tengevolge van maatschappelijke diversiteit, de tweede op onzekerheid tengevolge van maatschappelijke dynamiek. Omdat Nederland de afgelopen dertig jaar zowel meer divers als meer dynamisch werd, ligt de verwachting voor de hand dat steeds meer burgers op moreel gebied de weg kwijt zijn. Toch is dat bepaald niet het geval. Steeds meer Nederlanders zeggen dat ze heel goed kunnen onderscheiden tussen goed en kwaad. De toegenomen maatschappelijke diversiteit en dynamiek heeft daar kennelijk geen invloed op.³⁰ We weten dat dit in hoge mate met het onderwijspeil correspondeert. Als er in ons land al verwarring op moreel gebied bestaat (curve V in figuur 3.7), dan concentreert die zich bij de burgers met een bescheiden opleiding. Men zou zelfs de stelling kunnen verdedigen dat onze morele standaarden de afgelopen decennia niet omlaag maar juist omhooggingen. Dat zou het onbedoelde maar daarom nog niet onwenselijke gevolg van de secularisatie kunnen zijn: pas wanneer het oordelen over goed en kwaad niet langer het voorrecht van pastoor, dominee of andere morele specialisten is, kunnen gewone burgers zich een eigen oordeel vormen. En dát zou weer een verklaring bieden voor het feit dat ze nu veel kritischer aankijken tegen de samenleving als geheel. In die zin wijst hun oordeel over de zedelijke verloederings behalve op de groei van allerlei probleemgedrag – een groei die op zichzelf onmiskenbaar is – ook op een geleidelijke verhoging van het eigen normbesef. Het cruciale punt blijft evenwel dat deze (hogere) normen een strikt private aangelegenheid vormen. Van publieke normen is in Nederland al geruime tijd geen sprake meer. In dat opzicht is de situatie analoog aan die in het openbaar bestuur en de politiek: het institutionele kader van de meningsvorming staat nog overeind maar de ideële inhoud ervan lijkt geheel verdampt te zijn. Bij het morele oordeel van de burgers gaat het

slechts om individuele meningen, niet om iets wat ze gemeen hebben en wat dus collectieve strijd oproept.

Op dit punt moet ook iets over de media gezegd worden. Zij dragen ontegenzeggelijk bij tot collectieve meningsvorming en in een bepaald opzicht zou men hun rol kunnen vergelijken met die van de kerken in vroeger tijd. Via de televisie worden wij immers op een indringende manier geconfronteerd met vragen van goed en kwaad en op veel zenders wordt met name over dit soort vraagstukken gedebatteerd. In die zin kan men de media een functie op het gebied van de collectieve reflectie toewijzen. Toch is een vergelijking met de kerken hier misplaatst, en wel om drie redenen. Ten eerste vervult televisie een journalistieke functie. De aandacht is sterk gericht op het nieuws en het uitzonderlijke. Er bestaat veel minder belangstelling voor alles wat routine is, voor zaken die veelvuldig voorkomen: dingen die voor het alledaagse leven vaak bepalend zijn maar nooit opvallen. Dat geldt ook als het gaat om normen. Bijgevolg komen de vele burgers die zich aan een bepaalde norm houden niet in beeld terwijl die ene burger die de norm overschrijdt uitdrukkelijk gefilmd wordt. Ten tweede vervult televisie een belangrijke recreatieve functie. Er wordt veel meer tijd besteed aan programma's die leuk, amusant, spannend, opwindend of verstrooiend zijn dan aan programma's waarin het om normatieve zaken gaat. Die zijn meestal minder leuk en zorgen dus voor slechte kijkcijfers. Ten slotte is er de commerciële functie van de moderne media. Er moet omzet gemaakt worden, er moeten kijkcijfers gehaald worden en er woedt een concurrentieslag met betrekking tot de vraag welke omroep keihard de leukste is. Deze commerciële dynamiek is ook van invloed op de publieke omroep. Door zo te functioneren maken de moderne media de ontplooiing van een publieke moraal nagenoeg onmogelijk. Een dergelijke moraal vooronderstelt immers dat men een beeld van het normale heeft (terwijl televisie de abnormaliteit belicht), dat er een zekere morele ernst is (terwijl televisie bij voorkeur smakelijk wil zijn), en dat men de publieke zaak ter harte neemt (terwijl televisie vooral private doelen dient).

Op die manier wordt het vacuüm dat na de secularisatie op ideëel gebied ontstond niet opgevuld. Integendeel. Niettemin draaien de instituties op het gebied van menings- en besluitvorming ongewijzigd door. Intussen wordt de vraag wat de betekenis van deze instituties is, welke waarden zij vertegenwoordigen en welke normatieve regels zij belichamen, steeds moeilijker te beantwoorden. Het is waar dat vele burgers zich daar niets van aantrekken en voor zichzelf heel goed weten waar ze in moreel opzicht staan. Maar zou dat wel toereikend zijn? Is het waar dat de moderne samenleving geen behoefte heeft aan (een minimum van) gedeelde normen? Of is het ontbreken van dit soort normen een tijdelijke zaak en gaan burgers op een zeker ogenblik toch op zoek naar iets gemeenschappelijks? Het huidige debat over normen en waarden wijst erop dat de eerste hypothese niet waarschijnlijk is, de tweede wel. Het onbehagen wordt juist zo breed gevoeld doordat het moderne bestaan een aantal gedeelde normen vooronderstelt die niet of niet voldoende in het publieke leven tot hun recht komen.

3.5 RECHTSREGELS EN FATSOEN

Zo komen we bij een laatste reeks verschijnselen die onbehagen oproepen. Ik doel op allerlei vormen van overlast, agressie en brutaliteit in het publieke domein. Bij dit soort gedrag spelen twee factoren mee. Ten eerste hebben de klassieke vormen van sociale controle en toezicht steeds minder betekenis. Ten tweede zijn er steeds meer situaties waarin (jonge) burgers zich weinig gelegen laten liggen aan de gevolgen van hun gedrag voor anderen – of zelfs bewust overgaan tot het overtreden van bestaande normen. Ik heb dit vraagstuk al eens eerder onderzocht en beperk me daarom tot twee korte illustraties van deze ontwikkeling (Van den Brink 2001).

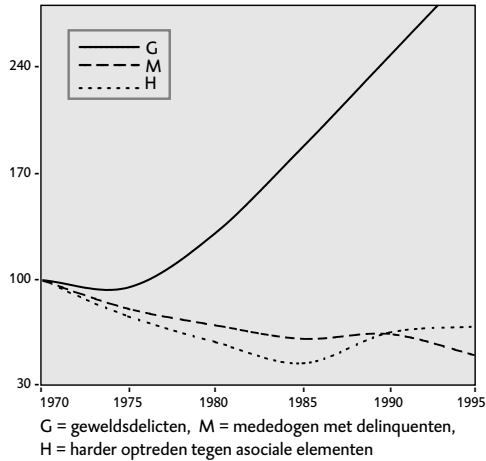
Hoewel geweld en agressief gedrag van alle tijden zijn, komen deze verschijnselen in de ene periode vaker voor dan in de andere. Zo kende Nederland in de jaren vijftig en zestig een relatief laag niveau van geweldscriminaliteit. Daarnaast verschilt geweldpleging van land tot land. Het moderne Japan kent bijvoorbeeld veel minder geweldsdelicten per honderdduizend inwoners dan Noorwegen of Groot-Brittannië. Voor het verklaren van dergelijke verschillen moet men vooral kijken naar de manier waarop de sociale controle functioneert. Tot in de jaren zestig werden eventuele agressieve neigingen van burgers op twee manieren ingetoomd. Ten eerste waren ze onderworpen aan een vrij sterke sociale controle vanuit de eigen groep. Ze moesten als individu rekening houden met het oordeel dat familieleden, medegelovigen, partijgenoten of buurtbewoners over hun gedrag velden. Ten tweede waren ze doorgaans bereid zich neer te leggen bij het bevoegd gezag. Ze hielden (zo niet in hun hart dan toch in hun gedrag) rekening met datgene wat de dokter, de pastoor, de burgemeester en de leerkracht voorschreven. In beide opzichten heeft Nederland sindsdien een ware metamorfose doorgemaakt. Hedendaagse burgers stellen zich meer dan ooit op als zelfstandige individuen. Ze laten zich nog maar weinig gelegen liggen aan gezagsdragers. Eventuele pogingen tot controle of gedragsverandering roepen vaak een allergische reactie op. Ze zien zichzelf niet langer als onderdeel van een sociale klasse of collectief verband. In plaats daarvan nemen ze deel aan diverse groeperingen of netwerken die weliswaar een collectief aspect hebben maar die – anders dan enkele decennia terug – nog maar weinig overlap kennen en dus ook geen effectieve sociale controle uitoefenen.

Door het wegvallen van deze controle kon zich een assertieve levensstijl ontwikkelen. Dat is een levenshouding waarbij burgers in hoge mate uitgaan van hun eigen belangen, eigen gevoelens, eigen normen en eigen overtuigingen. Daartoe moet aan vele voorwaarden voldaan worden. Deze houding kan zich bijvoorbeeld alleen ontwikkelen indien men over genoeg economische of financiële reserves beschikt. Het toegenomen welvaartspeil voor grote delen van de Nederlandse bevolking heeft in dat opzicht een belangrijke rol gespeeld. Bovendien vereist deze levensstijl dat men in cultureel en in intellectueel opzicht enige bagage heeft. Het is dan ook geen toeval dat zij het meest voorkomt bij hoogopgeleide groepen. In bestuurlijk en in politiek opzicht vooronderstelt zij een tolerant

klimaat waarin verschillen van opvatting of belang niet onmiddellijk tot een conflict leiden. In die zin vergt de assertieve levensstijl zowel de bereidheid als het vermogen tot onderhandelen. Een en ander wijst erop dat deze levensstijl veel bewegingsvrijheid vraagt. Assertieve burgers nemen letterlijk heel wat ruimte in beslag: ze wonen ruim en verplaatsen zich veelvuldig over grote afstanden. Ze eisen ook in sociaal en in affectief opzicht veel ruimte op: ze willen graag gehoord worden en trekken aan de bel als er te weinig aandacht voor hun mening is. Ze leggen – psychologisch gezien – een groot gevoel van eigenwaarde aan de dag en nemen in hun omgang met medeburgers vaak een soevereine houding aan. Maar daarmee lopen ze ook het risico dat ze eerder gekwetst worden, wat weer gemakkelijk tot een agressieve of gewelddadige reactie leidt.

Nu zijn er – gelukkig – nog altijd vele burgers die weliswaar een agressieve impuls voelen maar daar niet aan toegeven. Zij houden zichzelf in de hand, zullen misschien eens grondig vloeken maar gaan niet tot geweld over. Dat heeft te maken met hun normbesef. In tal van omstandigheden is het zeer verleidelijk om uitsluitend van het eigen voordeel uit te gaan. Toch biedt de overgrote meerderheid daar weerstand aan. De meeste mensen houden zich aan de wet, nemen de codes van het maatschappelijk verkeer in acht en houden rekening met hun medeburgers. Ook als toezicht of controle ontbreekt. Niettemin kunnen we ons afvragen of dit normbesef in Nederland aan erosie onderhevig is. Die vraag dringt zich op omdat het aantal geweldsdelicten sinds de jaren zeventig weer stijgt (zie curve G in figuur 3.8). De afgelopen drie decennia groeide het aantal misdrijven tegen het leven met een factor vijf terwijl het aantal gevallen van mishandeling verdrievoudigde. Vormen van vandalisme namen nog veel sterker toe: deze stegen tussen 1970 en 1995 zelfs met een factor tien. Alleen de omvang van seksuele misdrijven bleef min of meer constant. Deze cijfers hebben betrekking op de geregistreerde criminaliteit en mogen daarom niet zonder meer gelijkgesteld worden met de feitelijke ontwikkeling (Van den Brink 2001: 37-52). Maar er is wel iets aan de hand. Zelf meen ik in elk geval dat men deze toename óók als uiting van een geringer normbesef moet zien. Vergeleken met enkele decennia terug zijn er tegenwoordig eenvoudigweg méér burgers die gehoor geven aan een agressieve opwelling. Ze zijn niet bereid of niet in staat om zichzelf in dat opzicht te beperken en delen meteen klappen uit. Overigens geldt dit traditioneel veel sterker voor mannen dan voor vrouwen. Bovendien gaat het vooral voor jonge mannen op. Die kost het relatief veel moeite om rekening te houden met anderen en zien zichzelf in hoge mate als het centrum van de wereld. Dit verschijnsel mag dan van alle tijden zijn, het doet zich tegenwoordig vaker voor dan dertig jaar geleden. En dat komt niet alleen doordat de sociale controle zo verminderd is. Het komt ook doordat de normen aan erosie onderhevig zijn.

Intussen roept deze ontwikkeling de nodige reacties op. Veel burgers nemen een hardere houding aan tegenover delinquenten. Dat blijkt onder meer uit een groeiende afwijzing van de stelling dat men criminelen niet zozeer moet straffen als wel moet proberen te veranderen. In 1970 was nog 74 procent van de respondenten het met deze stelling eens maar dat aandeel is in de loop der jaren steeds meer

Figuur 3.8 Ontwikkelingen m.b.t. criminaliteit (1970 = 100%)

(zie ook bijlage 4, tabel 23 en 24)

afgenomen en maakt momenteel ongeveer een derde uit (37%). Seksuele delinquenten mogen nog veel minder op begrip rekenen.³¹ Er doet zich in het maatschappelijk klimaat onmiskenbaar een verharding voor (zie curve M in figuur 3.8). Een recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau bevestigt dit. Daaruit blijkt dat een groeiend deel van de bevolking kiest voor zwaardere straffen en voor het bouwen van meer gevangenissen (SCP 2002: 655-662). Verder valt op dat de steun voor een repressieve aanpak van asociale elementen vanaf het midden van de jaren tachtig stijgt. Dat valt af te leiden uit de reacties op de stelling dat men maatschappelijke problemen het beste kan oplossen door asociale en misdadige elementen uit de samenleving te verwijderen (zie curve H in figuur 3.8). In eerste instantie nam de steun voor deze stelling af, maar vanaf 1985 nam deze weer toe tot het aanvankelijke niveau.³² Dat is opmerkelijk, omdat verschillende factoren die vaak met een repressieve habitus verband houden (lage opleiding, voorkeur voor sterke leiders et cetera) in dezelfde periode niet toenamen. Kennelijk maakt de roep om een harder optreden tegen asociale gedragingen zich los uit zijn oude conservatieve context. Deze roep komt momenteel in brede lagen van de bevolking voor en geldt niet langer als een typisch rechtse opvatting. Dit is één van de redenen waarom het debat over normen en waarden momenteel zo sterk leeft. Het lijkt mij zeer de vraag of een meer repressieve aanpak zal bijdragen aan het creëren van een hoger normbesef, maar het is alleszins begrijpelijk dat de erosie van het normbesef die roep om meer repressief optreden heeft verwekt.

Daarmee ben ik bij het laatste en tamelijk brede thema van de transgressie aangeland. Overal waar normen zijn, is transgressie onvermijdelijk. Dat gaat zowel in logisch als in sociologisch opzicht op. Logisch omdat het instellen van een zekere normaliteit automatisch een veld van abnormaliteiten schept. Sociologisch omdat het abnormale een grote aantrekkingskracht bezit. Hoewel transgressies in

elke samenleving voorkomen, moeten we oog hebben voor de bijzondere functie die ze vervullen in de moderne maatschappij en voor de manier waarop ze worden geregeld. Het (tijdelijk) loslaten van heersende normen gaat in de moderne samenleving namelijk met de nodige organisatie gepaard. Dat lijkt paradoxaal. Organisatie vooronderstelt immers altijd de aanwezigheid van normen. Maar die paradox verdwijnt met het besef dat het loslaten van normen op één niveau alleen mogelijk is wanneer ze op een ander niveau juist goed verankerd zijn. Voorbeelden daarvan zijn de religieuze extase (die een stelsel van godsdienstige codes veronderstelt), artistieke vernieuwing (die een institutionalisering van de kunst veronderstelt) en avontuurlijke vakanties (die een goed geregelde toeristenbranche vergen). Daarnaast kent de moderne samenleving wilde vormen van transgressie: overtredingen die de meerderheid niet acceptabel vindt en die moeilijk zijn te beheersen. Repressieve maatregelen schieten daarbij tekort omdat het stellen van de norm en haar overschrijding op een dialectische wijze bij elkaar horen. Sinds de jaren zestig nam deze dialectiek in heftigheid en in omvang toe. In het verlengde daarvan ontwikkelde zich in Nederland een brede gedoogcultuur die het stellen en handhaven van normen in de openbare ruimte er niet eenvoudiger op heeft gemaakt. Dit roept – net als de toegenomen criminaliteit – veel onbehagen op en het is niet duidelijk hoe dat zich laat wegnemen. Ik zal dit toelichten aan de hand van drie voorbeelden.

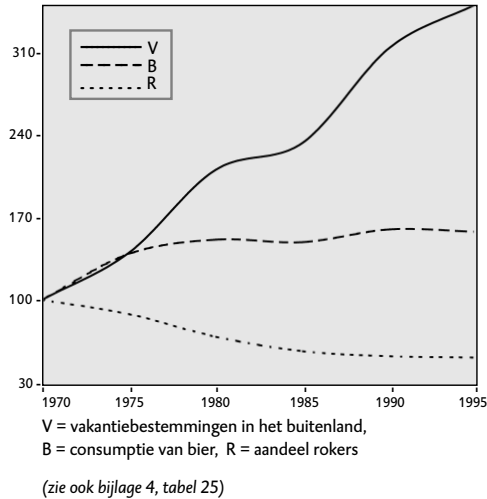
De beste vormen van georganiseerde transgressie vinden we in de sportwereld. Daar wordt het drama van de grensoverschrijding met zorg geënceneerd. Neem bijvoorbeeld de recordpoging. Voor het breken van een record is niet alleen een zekere limiet vereist, maar ook een held die zich inspant om eraan voorbij te gaan, tal van personen die hulp bieden, een tegenstander die bestreden wordt, een publiek dat gespannen toeziet of die poging slaagt et cetera. Met andere woorden: het overschrijden van de grens roept een heel theater op van spanning en ontlading waarvan de maatschappelijke betekenis enorm is. Maar het hoeft niet altijd even spectaculair te zijn. Het aantrekkelijke van sport is juist dat ze het genoeg van de overschrijding ook op laag niveau beschikbaar maakt. Het belang van dit soort vrijetijdsbesteding nam in de loop der jaren toe. Dat blijkt onder meer uit de tijd die men in Nederland besteedt aan de eigen sportbeoefening. Terwijl het gemiddelde in 1975 nog maar 0,7 uur per week bedroeg, was dat in 1996 1,4 uur per week. Verder is er een toename zichtbaar van de meer intensieve sportbeoefening. In het eerstgenoemde jaar maakte het aandeel van degenen die meerdere sporten beoefenen ruim éénderde uit (39%) terwijl dat momenteel meer dan tweederde is (69%).³³ Het is ongetwijfeld overdreven om dat allemaal als een vorm van transgressie te beschouwen. Vaak gaat het alleen om de gezelligheid. Maar tegelijkertijd past het goed bij de ontwikkeling van een moderne vrijetijdscultuur waarin het lichaam en de lichamelijke ervaringen een centrale rol spelen. Verschijnselen die daar eveneens toe behoren zijn de toegenomen waardering voor een gezonde levensstijl, een fraai uiterlijk en een brede belangstelling voor alles wat met seksualiteit te maken heeft. Een en ander wijst op het ontstaan van een vitalistische cultuur waarin het opzoeken én het overschrijden van grenzen als positief ervaren wordt. Het gaat erom dat men aan het

gewicht van de normaliteit ontsnapt en althans tijdelijk geniet van de vrijheid die alle wetteloosheid biedt.

Van hier is het maar een kleine stap naar het tweede voorbeeld. Dat betreft vormen van recreatie die minder organisatie vergen dan sport maar niettemin de ervaring van een zekere transgressie met zich meebrengen. Tijdens vakanties gaan we vaker naar een buitenlandse bestemming en die bestemming is ook steeds verder weg gaan liggen (zie curve V in figuur 3.9). Zo brachten in 2000 bijna twaalf miljoen Nederlanders een lange vakantie door in het buitenland terwijl dat in 1970 voor drie miljoen personen gold.³⁴ Het vliegverkeer vertoont een vergelijkbare ontwikkeling: vervoerde de KLM in 1970 nog maar 39 passagiers per honderdduizend inwoners, midden jaren negentig was dit aantal met een factor vier toegenomen.³⁵ Het is misschien wat flauw om erop te wijzen dat het ook hier om een grensoverschrijding gaat. Verreweg de meeste mensen zullen op vakantie gaan om zich te ontspannen of uit te rusten. Niettemin is het opmerkelijk dat ze dit bij voorkeur in een voor hen vreemde omgeving doen. En het is eveneens opmerkelijk dat het daarbij vaak om activiteiten gaat die sterk van de dagelijkse bezigheden afwijken, zoals bergbeklimmen, parachutespringen, diepzeeduiken et cetera. Wat de vakantie betekent voor de periode van een jaar, betekent het weekend voor de periode van een week. En inderdaad: ook in het uitgaansleven zoekt men uitdrukkelijk de grens van het normale op. Daarbij spelen alcohol en drugs om begrijpelijke redenen een cruciale rol. In gedroegde of beschonken toestand tilt men nu eenmaal minder zwaar aan de regels van het maatschappelijk verkeer. De gangbare verklaring luidt dat veel mensen in het uitgaansleven de normen aan hun laars lappen omdat ze de nodige stimulerende middelen gebruikt hebben. Maar het omgekeerde geldt eveneens: mensen gebruiken deze middelen juist om te kunnen ontsnappen aan de druk waaraan ze in de werk- of schoolsituatie onderworpen zijn. Dit werpt mogelijk een ander licht op de toegenomen consumptie van alcohol (zie curve B in figuur 3.9).³⁶ Zij vloeit wellicht niet voort – of tenminste niet alléén – uit een gestegen welvaartspeil of uit grotere gemakszucht, maar kan ook verband houden met de normatieve druk die in toenemende mate van werk of school uitgaat.

Het derde voorbeeld betreft de hedendaagse jeugdcultuur. Daarin speelt het verkennen en het overschrijden van de maatschappelijke grenzen een centrale rol. Dit vormt al vele eeuwen een probleem waarover – zoals bekend – reeds de oude Grieken zich beklaagd hebben. Toch vertoont de huidige situatie enkele kenmerken die alleen in de moderne samenleving denkbaar zijn. Daartoe behoort in de eerste plaats de sterk toegenomen bewegingsvrijheid van jongeren. Ze hoeven de besteding van hun vrije tijd nauwelijks te verantwoorden. Verder is de moderne jeugdcultuur vooral gericht op ‘seks, drugs en rock-’n-roll’ – een thematiek die naadloos aansluit op het streven naar intense lichamelijke ervaringen. Een ander nieuw kenmerk is dat deze cultuur zich op wereldwijde schaal voltrekt. De huidige geluid- en beeld dragers bereiken binnen enkele dagen miljoenen jongeren en maken nieuwe vormen van reageren mogelijk. Ten slotte is de jongerencultuur sterk onder de invloed van een proces van commercialise-

Figuur 3.9 Ontwikkelingen vrijetijdsbesteding (1970 = 100%)

ring geraakt. Dit alles maakt dat grensoverschrijdend gedrag anno 2004 toch van een andere orde is dan het gebrek aan fatsoen waarover eerdere generaties zich beklaagd hebben. Enerzijds raakt dat gedrag veel dieper aan de grote vragen van de jeugd – waardoor het overschrijden van grenzen nieuwe dimensies krijgt. Anderzijds heeft het verbeelden en/of verwoorden van die vragen een grote impact op het leven van jongeren, juist omdat die grensoverschrijding alom aanwezig is.

Het voorgaande illustreert hoezeer het overschrijden van normen verweven is met de hedendaagse maatschappij. Er worden voortdurend pogingen gedaan om het bandeloze, het groteske, het liederlijke, de extase, het bizarre, de roes, het verbodene, de chaos, het irrationele et cetera in te perken. Voor een deel heeft dat succes. Onze vitalistische cultuur wekt voortdurend spanningen of energieën op die in de sportwereld heel behoorlijk gekanaliseerd worden. Maar voetbalhooligans herinneren eraan dat deze kanalisatie nooit volledig slaagt en dat de aldus opgewekte energieën soms vervaarlijk aanzwellen. Op een andere wijze maken ook het toerisme en het uitgaansleven een beheerste vorm van transgressie mogelijk. Maar de gevallen van zinloos geweld herinneren eraan dat deze beheersing evenmin volledig is en dat de realiteit het vaak moet afleggen tegen de roes. De popmuziek brengt het verkennen en overschrijden van maatschappelijke normen in beeld. Daaruit volgt nog niet dat hedendaagse jongeren op een gevaarlijke manier aan het experimenteren zijn, laat staan dat ze op grote schaal verwilderen. Maar krantenberichten over doden na houseparty's en drugsgebruik herinneren eraan dat de risico's verre van denkbeeldig zijn. In al deze gevallen gaat het om een precaire balans tussen het overschrijden van de normen en het inperken van de daarmee verbonden risico's. De Nederlandse psycholoog Hans Boutellier heeft dit verschijnsel als een paradox geduid. In *De veiligheidsutopie* tracht hij te laten zien dat moderne burgers twee elkaar uitsluitende idealen

willen verenigen (Boutellier 2002). Ze willen de kick van een heftige lichamelijke ervaring meemaken maar tegelijk zo min mogelijk risico lopen waar het om hun eigen lijf en leden gaat. Strikt theoretisch sluiten die twee wensen elkaar uit. Maar kenmerkend voor de moderne cultuur lijkt mij dat men veelvuldig en hartstochtelijk naar een mix van beide elementen zoekt. Het is in dat verband niet vreemd dat het aantal rokers voortdurend daalt (zie curve R in figuur 3.9), terwijl de consumptie van alcohol juist stijgt.

3.6 VORMEN VAN ONBEHAGEN

Hoe moeten we de veranderingen in het normatieve landschap van Nederland nu opvatten? Doen zich duidelijke tendensen voor? Zo ja, wijzen die op een verloedering? Of lopen er verschillende ontwikkelingen door elkaar heen en komt het huidige onbehagen slechts voort uit verwarring? Om deze vragen te beantwoorden moet ik teruggrijpen op enkele theoretische overwegingen. In hoofdstuk 1 heb ik voorgesteld om normen te zien als een compromis tussen realiteit en ideaal. Bijgevolg zal de hoogte van elke norm door twee omstandigheden bepaald worden: de mate waarin ons gedrag door de sociale realiteit wordt ingeperkt en de mate waarin onze ambities of verwachtingen zich van die realiteit verwijderen. Men kan dus onderscheid maken tussen omstandigheden met en zonder een grote sociale druk. Op analoge wijze kan de ideële druk zowel hoog als laag zijn. De combinatie van deze factoren maakt in theorie vier specifieke situaties mogelijk. Aan het begin van dit hoofdstuk heb ik deze met verschillende normatieve domeinen in verband gebracht (figuur 3.1). De combinatie van hoge verwachtingen en een geringe sociale druk noemde ik kenmerkend voor huwelijk en gezinsleven. In het bedrijfsleven en het onderwijs zou men een combinatie aantreffen van forse sociale en ideële druk. Het veld van de publieke moraal en de politiek werd opgevat als een domein waarin grote maatschappelijke druk en een geringe ideële substantie met elkaar gecombineerd worden. Ten slotte zouden het handhaven van de openbare orde en het besteden van de vrije tijd zich kenmerken door een laag niveau van ideële én van sociale druk.

Maar in werkelijkheid ligt het toch ingewikkelder. Dat blijkt uit de ontwikkelingen die zich de afgelopen dertig jaar in Nederland voordeden. Die laten drie conclusies toe. Ten eerste kan men voor geen enkel domein zeggen dat de normen constant zijn gebleven. Gaat men van de onderzochte indicatoren uit, dan blijkt de zaak voortdurend in beweging. Ten tweede stellen we in elk normatieve domein uiteenlopende tendensen vast. Bepaalde veranderingen zou men als vooruitgang kunnen opvatten maar er zijn evengoed vormen van achteruitgang of verval. Ten slotte geldt voor elk veld dat bepaalde ogenschijnlijk tegenstrijdige tendensen toch met elkaar verband houden. Ik noem slechts een paar voorbeelden. In het domein van de relatievorming zagen we een toename van het verschijnsel echtscheiding ('verval') terwijl partners steeds hogere eisen aan elkaar stellen ('vooruitgang'). Het bedrijfsleven verwacht steeds meer van

zijn werknemers ('vooruitgang') maar stoot tegelijkertijd in groten getale arbeidsongeschikten uit ('verval'). In het maatschappelijk verkeer wordt gelijkwaardigheid belangrijker ('vooruitgang') maar zien we evengoed een toename van bedreiging en mishandeling ('verval'). Uit een en ander blijkt dat het statische beeld van maatschappelijke domeinen die zich door vaste normen zouden kenmerken niet bruikbaar is. We moeten het vervangen door een meer dynamisch beeld, waarbij we voor elk domein vaststellen in welke zin de betrokken normen *veranderen* en hoe de verschillende veranderingen *op elkaar inwerken*.

Nu kunnen deze veranderingen twee vormen aannemen. Er kan sprake zijn van toenemende verwachtingen, hogere ambities of een verder reikend ideaal. Met andere woorden: het kan gaan om een proces van hogere ideële druk. Maar die druk kan uiteraard ook afnemen. Vervolgens kan er sprake zijn van toenemende controle, inperking van de bewegingsvrijheid, meer stringente regulatie of wetgeving. Met andere woorden: het kan gaan om een proces van hogere sociale druk. En ook die druk kan zowel toe- als afnemen. Mijn these is dat het combineren van deze vier processen in normatief opzicht zeer verschillende effecten heeft. De eerste mogelijkheid houdt in dat er sprake is van hogere verwachtingen terwijl de sociale druk stijgt (of gelijk blijft). Dit zal een vorm van *selectie* tot gevolg hebben, omdat er in dat maatschappelijk veld steeds minder ruimte is voor personen of gedragingen die niet aan de hoge normen voldoen. De tweede mogelijkheid is dat er steeds hogere standaarden worden aangelegd terwijl de sociale druk gelijk blijft of daalt. Door dit laatste treedt er niet zo snel een vorm van selectie op en zullen de gedragingen globaal hetzelfde blijven. Toch zal dat gedrag wel op een andere manier gezien en gewaardeerd worden, een effect dat op het niveau van de *perceptie* ligt. De derde mogelijkheid houdt in dat de sociale druk gelijk blijft of groeit terwijl de standaarden, ambities of verwachtingen juist afnemen. Hoewel dit niet zozeer tot andere gedragingen zal leiden, betekent het wél dat de normatieve strekking van dat gedrag steeds vager wordt. Hetzelfde gedrag kunnen we dan op zeer verschillende manieren opvatten zonder dat één opvatting de meest dominante of

Figuur 3.10 Effecten door veranderingen in ideële en sociale druk

		ideële druk	
		neemt toe	neemt af
sociale druk	neemt toe	SELECTIE	DIFFUSIE
	neemt af	PERCEPTIE	EROSIE

normale is. Dit effect duid ik aan als een vorm van *diffusie*. Ten slotte is er de mogelijkheid dat zowel de sociale als de ideële druk op het gedrag afneemt. Dit zal vroeg of laat tot een echte verslechtering van het gedrag leiden omdat de mogelijkheden tot correctie – hetzij vanuit de sociale component hetzij vanuit de ideële – aan slijtage onderhevig zijn. Dit effect duid ik aan als een vorm van *erosie*. In het onderstaande diagram zijn deze vier effecten op schematische manier in beeld gebracht.

Aldus kan er onderscheid gemaakt worden tussen vier vormen van onbehagen. Komt de huidige onvrede over normen nu voort uit een proces van perceptie, selectie, diffusie of erosie? In aansluiting op het voorgaande wil ik laten zien dat ze alle vier een rol spelen. Daarbij is het onmogelijk om de vier vormen van onvrede tot één sector van het maatschappelijk leven te beperken. Ze duiken in verscheidene domeinen op met als gevolg dat er per domein vaak meerdere vormen van onbehagen door elkaar lopen.

Zoals gezegd bestaan er problemen die vooral uit een veranderde *perceptie* voortvloeien. Het geleidelijke ophogen van de verwachtingen kan bijvoorbeeld tot gevolg hebben dat men de realiteit met andere ogen gaat bezien. Dit deed zich de afgelopen decennia in Nederland op verschillende terreinen voor. Ik denk hierbij bijvoorbeeld aan het onderwijs, waar men over toenemende problemen klaagt. Steeds meer kinderen zouden last hebben van leer- of gedragsstoornissen. In elk geval komen steeds meer leerlingen in het speciaal onderwijs terecht terwijl het aantal ‘zorgleerlingen’ in het voortgezet onderwijs eveneens toeneemt. Toch is het niet waarschijnlijk dat het percentage kinderen met ADHD of vergelijkbare stoornissen dramatisch steeg. Veel waarschijnlijker lijkt het mij dat de normen in het onderwijs geleidelijk omhooggingen, met als gevolg dat een groter aantal kinderen daar niet langer aan voldoet. We zien dus wel een verslechtering, maar mogen niet vergeten dat die relatief is. Eenzelfde proces vermoed ik achter de toegenomen gevoelens van onveiligheid. Er is wel degelijk sprake van een werkelijke toename van criminaliteit, maar tegelijkertijd werden we de afgelopen dertig jaar gevoeliger voor lichte vormen van overlast. Dat speelt eveneens een rol in het onderlinge verkeer tussen burgers. Juist doordat er meer aandacht is gekomen voor respect en gelijkwaardigheid, stijgt de kans dat iemand zich verkeerd bejegend voelt. In de omgang met vrouwen en andere ‘minderheden’ gebeurt hetzelfde: bepaalde gedragingen die vroeger vrij normaal waren, worden vandaag de dag als kwetsend opgevat. Anders gezegd: de onvrede neemt toe omdat we uitgaan van hogere normen. Een analoge ontwikkeling zien we bij het onbehagen dat veel burgers voelen over de politiek. Juist doordat hun politieke interesse is gegroeid – zij zijn grote waarde gaan hechten aan het democratische proces en velen willen zich inzetten voor de publieke zaak – ervaren veel burgers de houding van het bestuur als arrogant. Dit betekent niet zonder meer dat Nederland in objectieve zin slechter wordt bestuurd dan dertig jaar terug, maar wel dat de kwaliteit van het bestuur achterblijft bij de criteria die burgers tegenwoordig aanleggen.

Het komt eveneens voor dat er inderdaad verslechtering optreedt. Dit betekent dat de afstand tussen norm en gedrag niet alleen groeit (zoals bij een relatieve verslechtering) maar ook dat norm en gedrag zich in tegengestelde richting ontwikkelen. Dat heeft in het algemeen een scherpere *selectie* tot gevolg, omdat degenen die zich misdragen steeds slechter passen bij de eisen die in het desbetreffende domein gesteld worden. Ik geef opnieuw een paar voorbeelden. Ten eerste de toename van langdurige werkloosheid en arbeidsongeschiktheid in het economische domein. Dit zijn de gevolgen van een dubbele ontwikkeling. Enerzijds zijn de cognitieve, normatieve en sociale eisen voor werknemers omhooggegaan, anderzijds verdwenen allerlei soorten industriële of laaggeschoolde arbeid uit Nederland. Het is evident dat het bij de massale en structurele uitstoot van arbeidskrachten niet gaat om perceptie maar om een vorm van selectie. Het bedrijfsleven stoot werklozen en arbeidsongeschikten af, waardoor hun levensomstandigheden daadwerkelijk verslechteren. Dit proces van uitstoting zien we eveneens bij de meer ernstige vormen van criminaliteit. Veel delinquenten zijn niet bereid (en vaak ook niet in staat) zich te voegen naar de normen van het maatschappelijk verkeer. Ze dragen een hele geschiedenis van ruzies en conflicten met zich mee, die al in het gezin van herkomst of de eigen buurt begint, doorgaat in het onderwijs of de werkkring, en eindigt bij een van de schemergebieden in de hedendaagse maatschappij. Ook bij hen is er meer aan de hand dan een verslechtering in relatieve zin. Terwijl de maatschappelijke normen worden aangescherpt, leggen deze delinquenten zich toe op het overtreden daarvan. De samenleving stoot hen uit – hetzij figuurlijk doordat ze een onderwereld opzoeken, hetzij letterlijk doordat ze in de gevangenis terechtkomen. Als derde voorbeeld van verslechtering in absolute zin noem ik de toegenomen kans op echtscheiding. Hoewel dit samenhangt met hogere verwachtingen in het privé-leven, is het niet juist om dit tot een proces van perceptie te beperken. Het verbreken van een vaste relatie brengt in objectieve zin allerlei verslechteringen mee, niet alleen voor beide partners maar ook voor de eventuele kinderen. Mensen die scheiden lopen in menig opzicht een extra risico en voor kinderen vormt echtscheiding een factor die vaak nadelige gevolgen voor hun persoonlijk leven heeft.

Ten derde deden zich de afgelopen dertig jaar in Nederland processen van *diffusie* voor. Daarbij gaat het niet zozeer om een daadwerkelijke verslechtering van het maatschappelijk handelen. Het betreft eerder een geleidelijke afstomping van het normbesef of een bredere variatie aan verwachtingen. Hierin werkt vooral het proces van privatisering door. Deze tendens kan aan de hand van het seksuele leven geïllustreerd worden. Tot ver in de jaren zestig kenden wij in Nederland een beperkt repertoire. Het formele huwelijk tussen man en vrouw was de norm. Het seksuele verkeer werd geacht zich binnen dat huwelijk af te spelen. Er was weinig ruimte voor afwijkende voorkeuren of gedragingen. Sindsdien nam de variatie sterk toe. Wij kunnen tegenwoordig kiezen uit een vaste of lossere verbintenis, al dan niet bezegeld door een huwelijk, al dan niet tussen leden van hetzelfde geslacht, al dan niet leidend tot kinderen et cetera. Hoewel het traditionele kerngezin een taai leven leidt, kan men het niet langer

als een collectieve norm opvatten. Daarvoor is de spreiding op het gebied van relatievorming veel te groot. Er zijn geen tekenen dat dit binnen afzienbare termijn zal veranderen. Een vergelijkbare situatie zien we op moreel gebied. Hoewel burgers steeds vaker zeggen dat ze in staat zijn om onderscheid te maken tussen goed en kwaad, lopen hun opvattingen inhoudelijk gezien nogal uiteen. In elk geval is er momenteel geen instantie meer die voor een algemeen geldige norm staat. Met de komst van migranten wordt de reeds bestaande variatie nog eens extra uitvergroot. Ook bij het gedrag in de openbare ruimte zien we een vergaande normatieve variatie. Het zou natuurlijk kunnen dat burgers in hun oordelen over openbaar gedrag veel sterker overeenstemmen dan op het eerste gezicht lijkt. Maar de moeilijkheid is dat deze normen zelden expliciet gemaakt, en collectief gedragen worden. In elk geval vinden veel Nederlanders het erg moeilijk om elkaar aan te spreken op dit soort gedragsregels. Bijgevolg staat de publieke ruimte in het teken van een verregerende liberaliteit: in feite nam de variatie zo sterk toe dat het onderscheid tussen normaal en abnormaal voor meniggen volslagen duister is geworden. Genoemde voorbeelden contrasteren duidelijk met de situatie van enkele decennia terug, toen collectieve normen inzake huwelijk, moraliteit en openbaar gedrag niet alleen vrij strikt waren maar ook van bovenaf gesanctioneerd werden.

Ten slotte komen we bij de vierde en ongetwijfeld meest besproken bron van onvrede: de ontwikkeling waarbij een geleidelijke *erosie* van het normbesef samengaat met een daadwerkelijke verslechtering op het niveau van de gedragingen. Deze combinatie doet zich met name voor bij jongeren die overlast veroorzaken. Daarmee doel ik op groepen jongeren die anderen lastig vallen, veel drugs of alcohol gebruiken, vaak en heftig aan het uitgaansleven deelnemen, met een mes of ander wapen rondlopen, voorbijgangers intimideren of molesteren, telefooncellen in elkaar slaan et cetera. Dat zijn activiteiten die vroeger evengoed voorkwamen maar toch op een meer bescheiden schaal. In die zin kunnen we van een objectieve achteruitgang van het gedrag spreken. Tegelijkertijd zijn deze jongeren zich vaak van geen kwaad bewust. Ze beseffen nauwelijks wat het effect is van hun gedrag, voelen zich niet schuldig over de schade die ze aanrichten, geven de leerkracht of agent een grote bek en verschuilen zich achter het feit dat het maar een geintje is. Met andere woorden: ze gedragen zich verkeerd, maar zullen zelden onderkennen dat er een sociale code overtreden wordt. Deze combinatie komt vaak voor bij allochtone jongens. Zij kunnen bovendien gebruikmaken van de verschillen tussen hun oorspronkelijke cultuur en die van het moderne Nederland. Ze weten goed wat de sociale codes zijn zolang het om de eigen groep of het land van herkomst gaat. In die omgeving houden ze zich vaak gedeisd. Maar op straat of in de stad is hun houding volkomen anders. Ze voelen zich niet gecontroleerd door volwassenen en hebben weinig achting voor Nederlandse functionarissen. Overigens voeg ik hier direct aan toe dat dit proces van erosie evengoed bij autochtone (jonge)mannen aan de orde is. Een groeiend aantal onder hen houdt tot na zijn dertigste vast aan een riskante levensstijl die zich kenmerkt door veelvuldig drankgebruik, rijden onder invloed, relationele problemen,

herhaalde vechtpartijen en talloze bekeuringen. Hoewel deze groep in vroeger jaren ook bestond, nam ze de afgelopen decennia in omvang toe. Een nieuw aspect daarbij is dat deze mannen zich gelegitimeerd weten door de inmiddels dominant geworden uitbundige en assertieve levensstijl.

3.7 CONCLUSIES

De vraag is uiteraard wat we aan dit alles kunnen doen. Dat zal in het volgende hoofdstuk uitgebreid aan bod komen. Hieronder wil ik eerst de voornaamste bevindingen van mijn historisch overzicht bij elkaar zetten. Ze komen op een tiental punten neer.

- 1 Hoewel het begrip 'norm' een zekere stabiliteit of vastheid suggereert, toont de geschiedenis dat er heel wat kan veranderen. In elk geval neemt de steun voor bepaalde normatieve uitspraken in de loop van dertig jaar behoorlijk toe terwijl andere juist minder populair worden. Deze conclusie geldt niet alleen voor afzonderlijke indicatoren (zoals bleek in hoofdstuk 2) maar ook voor de hier behandelde normatieve domeinen als geheel. Bijgevolg is elk veld van maatschappelijke activiteit onderhevig aan een ambivalente ontwikkeling, waarbij zich tegelijkertijd vormen van 'verval' en van 'vooruitgang' laten aanwijzen.
- 2 Hieruit volgt niet dat beide tendensen elkaar in evenwicht houden. Het proces van modernisering wordt gekenmerkt door geleidelijk toenemende ambities en verwachtingen. Het najagen hiervan brengt allerlei nadelige gevolgen met zich mee. Eventueel kan men die zien als een vorm van verval. Maar we kunnen de causaliteit niet omkeren. Wat zich per saldo doorzet is een proces van normatieve verhoging. Die tendens doet zich in alle hier behandelde domeinen voor: bij relativorming, bij de taakverdeling in huis, in het bedrijfsleven, in het onderwijs, in de opvattingen over goed en kwaad, in de verwachtingen van burgers jegens politici, in het maatschappelijk verkeer en in de vrijetijdsbesteding. Voor elk van deze velden geldt dat moderne burgers nu hogere eisen stellen dan voorheen. Er zijn geen aanwijzingen dat deze ontwikkeling binnenkort ten einde loopt. In die zin kan men het proces van normatieve verhoging als een van de drijvende krachten achter de modernisering zien.
- 3 Behalve dat burgers uitgaan van hogere verwachtingen, zien we dat ze die verwachtingen in toenemende mate opvatten als een strikt private aangelegenheid. Het zijn hún normen en daar mag verder niemand aankomen. Er is steeds minder aandacht voor de publieke dimensie van het stellen respectievelijk het handhaven van normen. In die zin kan men zeggen dat het normbesef aan privatisering onderhevig is. Dit komt onder meer tot uitdrukking in een sterk toenemende desinteresse voor de normen van het publieke leven. De invloed van instanties die een collectieve of publieke norm uitdragen (kerken, media, politieke partijen et cetera) nam de afgelopen decennia langzaam maar zeker af. In plaats daarvan zien we dat private voorkeuren, normen

en verwachtingen steeds meer invloed in het publieke domein hebben gekregen.

- 4 Het huidige onbehagen over normen en waarden komt vooral voort uit de combinatie van deze twee tendensen. Enerzijds gaan de eisen of verwachtingen van burgers geleidelijk omhoog. Anderzijds hebben ze steeds minder oog voor de collectieve dimensie van deze ontwikkeling. De gevolgen van dit dubbele proces zijn in diverse sectoren van het maatschappelijk leven merkbaar. Het komt er eenvoudigweg op neer dat burgers voor zichzelf het allerbeste opeisen maar niet thuis geven zodra hun medeburgers hetzelfde doen. Sterker: zodra die burgers opkomen voor hún verlangens of belangen wordt dat als een inbreuk op de eigen integriteit gevoeld. In die zin houdt het onbehagen over normen direct verband met de assertieve levensstijl. Het probleem is niet zozeer dat men zelf hoge normen hanteert als wel dat men niet naar deze normen handelt in de omgang met anderen.
- 5 Deze spanning komt op diverse manieren tot uiting. Zij kan bijvoorbeeld een andere *perceptie* van de realiteit tot gevolg hebben. Dat gebeurt onder meer in de relatievorming, in het onderwijs en in de opinievorming over politiek. Er ontstaan vormen van onvrede doordat er nu hogere standaarden dan in het verleden worden aangelegd. Burgers voelen niet zozeer onbehagen omdat de kwaliteit van partners, leerlingen of bestuurders in objectieve zin verslechterd zou zijn, maar omdat ze uitgaan van hogere verwachtingen. Overigens mag de ernst van dit onbehagen in de vorm van een ongelukkig huwelijk, overbelaste leerkrachten of boze burgers niet onderschat worden.
- 6 Een ander effect heb ik als *diffusie* aangeduid. In dit geval gaan burgers wel van bepaalde normen uit maar treedt er een sterke variatie op. Daardoor wordt op den duur onduidelijk welke normen zij gemeen hebben en welke eisen of standaarden het meeste voorkomen. Het gevolg is dat elke norm willekeurig lijkt. Ook dat geeft aanleiding tot onvrede, maar op een andere manier dan bij perceptie. Het probleem is nu niet zozeer dat bestaande gedragingen tegenvallen in het licht van de hoge normen als wel dat collectieve normen als zodanig wegvallen. Dit deed zich bijvoorbeeld voor op het gebied van morele denkbeelden, in de publieke sfeer en bij de inrichting van het privé-leven. De sociale regulatie van gedrag blijft weliswaar intact maar het is steeds minder duidelijk waar dat gedrag in ideëel of in normatief opzicht voor staat.
- 7 Het derde gevolg komt neer op een vorm van *erosie*. Dit betekent dat de sociale regulatie van het gedrag wegvalt terwijl tegelijkertijd ook de normatieve strekking aan slijtage onderhevig is. Dit leidt tot een verslechtering van het gedrag in objectieve zin, die ook als zodanig door burgers ervaren wordt. Dat proces doet zich met name voor in de publieke ruimte. Enerzijds is daar niet langer duidelijk wat de collectieve code of normaliteit behelst (overeenkomst met diffusie), anderzijds is er een scherp contrast tussen het gedrag van anderen en de hoge normen die men zelf stelt (overeenkomst met perceptie). Voorbeelden zijn het asociale gedrag van jongeren en agressie die samenhangt met het besteden van de vrije tijd. Hier wreekt zich een gebrek aan publieke normen gecombineerd met een private gevoeligheid bij de burgers.

- 8 De combinatie van privatisering en normatieve verhoging leidt in bepaalde gevallen ook tot een scherpere *selectie* van personen of gedragingen. In theorie zou dat evengoed in onbehagen kunnen uitmonden. Maar het merkwaardige is dat dit nauwelijks gebeurt. Velen vatten processen van segregatie en selectie kennelijk op als de prijs die de modernisering van ons vraagt. In elk geval leiden verschijnselen als de massale uitstoot van arbeidskrachten, de blijvende uitstroom naar het speciaal onderwijs, het uit elkaar groeien van witte en zwarte woonwijken en het toenemend aantal echtscheidingen nauwelijks tot opwinding. Ze worden zelden in verband gebracht met normen en waarden, terwijl ze er alles mee van doen hebben. Al met al zijn de reacties op deze vier vormen van onbehagen zeer ongelijk verdeeld in die zin dat bepaalde effecten (zoals erosie) een sterke reactie oproepen en andere (zoals selectie) niet.
- 9 De moderne maatschappij staat vele vormen van transgressie toe. Daarbij kan het om georganiseerde en om wilde vormen gaan. Dat is onder meer een kwestie van zingeving. Gedragingen ontlene hun betekenis niet langer aan de sacrale sfeer maar in toenemende mate aan de vitale sfeer. Tegelijkertijd mag de waarde hiervan niet verabsoluteerd worden. In de harde sectoren van het maatschappelijk leven (onderwijs, rechtsstaat, bedrijfsleven et cetera) zijn heel andere waarden in het geding (zoals investeren, hogerop komen en discipline opbrengen) dan in de zachte. Wellicht is er een samenhang tussen deze ‘burgerlijke’ waarden en vormen van transgressie. Juist omdat leerlingen, werknemers en burgers op werkdagen een grote discipline en een hoog normbesef aan de dag leggen, moeten zij ter compensatie in het weekend, in de vrije tijd en op vakantie regelmatig uit de band springen.
- 10 Overzien we al deze ontwikkelingen dan valt op dat ze één ding met elkaar gemeen hebben. Over de gehele breedte van het maatschappelijk leven neemt de variatie toe. Dat proces beperkt zich niet tot normen of tot normatieve verschijnselen binnen één domein maar gaat evengoed op voor het verband tussen de verschillende domeinen. Dit leidt tot een groeiende onzekerheid over de richting van het geheel. Zolang het gaat om normen of gedragingen in een specifiek domein kunnen burgers nog bepalen waar ze staan. Maar er heerst eveneens een groeiende onzekerheid over de vraag hoe deze domeinen met elkaar verband houden en wat burgers als leden van een groter geheel met elkaar gemeen hebben. Bovendien is het niet langer duidelijk hoe ze hun zorgen met elkaar kunnen delen en deze in collectief handelen kunnen omzetten. Ik ben van mening dat het huidige debat over normen en waarden mede voortkomt uit een cumulatie van dit soort onzekerheden. Variatie is mooi maar het kan ook wel eens te veel worden. Wanneer op alle fronten de verschillen toenemen, ontstaat vroeg of laat de behoefte om die verschillen weer te beperken. Het is deze kentering die zich sinds een jaar of twee in Nederland voltrekt en die ten grondslag ligt aan het idee van een beschavings-offensief.

NOTEN

- 1 De tekst van dit hoofdstuk komt in grote lijnen overeen met een bijdrage van mijn hand aan de essaybundel van de WRR die recentelijk verschenen is (Van den Brink 2004).
- 2 Zie paragraaf 4.6.
- 3 Bijlage 4, tabel 1-4.
- 4 Bijlage 4, tabel 5, kolom 1.
- 5 Bijlage 4, tabel 6, kolom 2.
- 6 Bijlage 4, tabel 6, kolom 1.
- 7 Bijlage 4, tabel 5, kolom 2.
- 8 Bijlage 4, tabel 7.
- 9 Bijlage 4, tabel 6, kolom 4.
- 10 Bijlage 4, tabel 5, kolom 4.
- 11 Bijlage 4, tabel 5, kolom 3.
- 12 Bijlage 4, tabel 5, kolom 5.
- 13 Bijlage 4, tabel 21.
- 14 Bijlage 4, tabel 8.
- 15 Bijlage 4, tabel 9.
- 16 Bijlage 4, tabel 10.
- 17 Bijlage 4, tabel 11, kolom 1-3.
- 18 Bijlage 4, tabel 12, kolom 2.
- 19 Bijlage 4, tabel 13, kolom 5.
- 20 Bijlage 4, tabel 14, kolom 3-5. Overigens hanteert men hierbij een tamelijk brede opvatting van 'hogere onderwijs'. Deze categorie omvat alle personen die ten minste middelbaar onderwijs gevolgd hebben.
- 21 Bijlage 4, tabel 15.
- 22 Bijlage 4, tabel 16, kolom 1.
- 23 Bijlage 4, tabel 16, kolom 3.
- 24 Bijlage 4, tabel 16, kolom 4.
- 25 Bijlage 4, tabel 16, kolom 2.
- 26 Bijlage 4, tabel 16, kolom 5.
- 27 Bijlage 4, tabel 17.
- 28 Bijlage 4, tabel 18.
- 29 Bijlage 4, tabel 19, kolom 4.
- 30 Bijlage 4, tabel 18, kolom 4-5.
- 31 Bijlage 4, tabel 24, kolom 1-2.
- 32 Bijlage 4, tabel 24, kolom 4.
- 33 Bijlage 4, tabel 25, kolom 3-4.
- 34 Bijlage 4, tabel 25, kolom 1.
- 35 Bijlage 4, tabel 22, kolom 3.
- 36 Bijlage 4, tabel 25, kolom 2.

4 **BEGINSELEN VAN BURGERSCHAP; EEN SOCIOLOGISCH PERSPECTIEF**

In de titel van dit boek wordt verwezen naar een beschavingsoffensief. Gezien de situatie waarmee we momenteel op sociaal en normatief gebied geconfronteerd worden, bestaat daartoe alle aanleiding. Toch zou het een vergissing zijn te menen dat deze situatie volstrekt uniek is. Er bestaat juist een opmerkelijke overeenkomst tussen de vragen waar wij nu mee worstelen en de problemen die zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw voordeden.

Over de aard en de werking van het toenmalige beschavingsoffensief is inmiddels het nodige bekend (De Regt 1984: 242-248; Van den Brink 1996: 490-495). Het ging om een brede beweging waarbij de waarden, normen en gedragingen van de burgerij aan grote delen van de arbeidende bevolking werden opgelegd. ‘Opleggen’ is hier niet te veel gezegd want het verbreiden van de burgerlijke cultuur ging in die tijd met heel wat dwang en drang gepaard. Daaraan droegen uiteenlopende instanties bij. Degenen die belast waren met de armenzorg schrokken bijvoorbeeld niet terug voor het chanteren van arme gezinnen. Die kregen maar een gedeelte van hun uitkering als de dochter des huizes zich onzedelijk gedroeg of vader naar de kroeg ging. Ook de politie en de rechter traden vaak hardvochtig op. Zij gaven mensen die een simpele overtreding begaan hadden veelal forse straffen. De plaatselijke notabelen oefenden sociale pressie uit om te zorgen dat arme ouders hun kinderen naar school stuurden. Werkgevers ontsloegen arbeiders die te laat kwamen of zich brutaal opstelden. En ook de kerk gebruikte allerlei vormen van sociale en morele dwang. Kortom: het negentiende-eeuwse offensief was een tamelijk autoritair proces waarbij een kleine maar machtige groep van burgers erin slaagde haar normen op te leggen aan grote delen van de armlastige bevolking. Toch kunnen we dit proces niet als een vorm van onderdrukking zien. Het bracht de bevolking na verloop van tijd ook de nodige vaardigheden bij. Het leidde ertoe dat het analfabetisme teruggedrongen werd, dat het overmatig gebruik van sterke drank verminderde, dat de volkshuisvesting verbeterde, dat er regelmaat en discipline kwam in het arbeidersleven, dat men sociale en politieke organisaties vormde, en dat men zich in cultureel opzicht ontwikkelde. In die zin ging het tegen het einde van de negentiende eeuw om een tamelijk ambivalent project. Dat geldt evenzeer voor het beschavingsoffensief dat ik in dit hoofdstuk schets.

Tegelijkertijd moet ik één belangrijk verschil aangeven tussen de huidige en de toenmalige situatie. In de tweede helft van de negentiende eeuw voltrok zich de overgang van een agrarische naar een industriële maatschappij. Dat was méér dan een louter economische verandering. Het impliceerde voor grote delen van de Nederlandse bevolking een geheel nieuwe bestaanswijze. Het betekende bijvoorbeeld dat men een groot deel van de eigen zelfstandigheid moest prijsgeven om zich te onderwerpen aan de discipline van de fabriek. In Woensel – een dorp in het zuiden van Nederland dat ik nauwgezet heb onderzocht – bestond de bevolking tot ver in de negentiende eeuw uit boeren, wevers en ambachtslieden die zo veel

mogelijk in hun eigen bestaan trachten te voorzien. Hoewel ze meestal erg arm waren, konden ze zelf uitmaken hoe ze te werk gingen, hoe ze hun tijd verdeelden en in welk tempo ze hun arbeid verrichtten. De massale introductie van het fabriekssysteem maakte aan die vrijheid een einde. Vanaf dat moment moesten werknemers zich op een vast tijdstip bij de fabriek melden, de opdrachten van hun werkgever uitvoeren, beleefd zijn en zich aan het reglement van de fabriek houden. Ook konden ze het werk niet langer onderbreken als ze daar zin in hadden. Met andere woorden: ze werden in tal van opzichten aan nieuwe vormen van discipline en controle onderworpen, wat ook voor de rest van hun leven enorme gevolgen had. Mijn these is dat we nu opnieuw een omslag meemaken. Een belangrijk verschil is dat we nu niet van een agrarische naar een industriële samenleving gaan, maar van een industriële naar een kennisintensieve economie waarin het vooral om dienstverlening gaat. Dat brengt nieuwe sociale en morele imperatieven met zich mee, zoals de nadruk op individuele zelfstandigheid. De moderne economie vraagt om werknemers die zelf nadenken en die zich verantwoordelijk weten voor hun eigen beslissingen. Bovendien moeten ze door de aard van hun werk heel andere kwaliteiten aan de dag leggen. Komt het bij industriële arbeid vooral aan op zaken als lichamelijke kracht en uithoudingsvermogen, in de dienstverlening gaat het om communicatie en invoelingsvermogen. De industrie brengt ‘dingen’ voort en zet daartoe machines in, de moderne economie richt zich op ‘mensen’ die men een dienst bewijst. Een eeuw geleden moesten werknemers leren zich te voegen naar de eisen van het fabriekssysteem, vandaag de dag moeten ze leren rekening te houden met de eisen van een klant.

Ik zou nog meer verschillen kunnen opsommen, maar dat voert in dit verband te ver. Ik beperk me daarom tot de gelijkenis. Zij houdt in dat we momenteel – net als in het laatste kwart van de negentiende eeuw – geconfronteerd worden met een ingrijpende verandering van het bestaan. Dit roept tal van vragen en problemen op die men als een hedendaagse versie van de sociale kwestie mag opvatten. In de nu volgende paragrafen zullen enkele van die vraagstukken aan bod komen. Ik begin met een tamelijk abstracte vraag: wat is de inzet van een beschavingsoffensief en welke normen spelen daarbij een centrale rol (par. 4.1)? Een volgende vraag is: hoe staan de verschillende sociale groepen tegenover de normen die in het voorgaande onderzocht zijn (par. 4.2)? Daarbij komen ook enkele normatieve kwesties onder allochtone Nederlanders aan bod (par. 4.3). Een en ander maakt duidelijk met welke uitdagingen de burgers in Nederland momenteel geconfronteerd worden (par. 4.4). In dat verband wil ik ook iets zeggen over de rol van professionals en overheden (par. 4.5). Ten slotte geef ik aan hoe men het beschavingsoffensief op een moderne manier zou kunnen aanpakken (par. 4.6).

4.1 BEKWAAMHEDEN VAN BURGERS

Sinds ik voor het eerst de mogelijkheid opperde van een beschavingsoffensief (Van den Brink 1997: 240-244) hebben velen de vraag gesteld of zo'n initiatief wel nodig is en zo ja, wat daarvan de inhoud dient te zijn. In deze paragraaf wil ik

de stelling verdedigen dat het vooral gaat om de ontwikkeling van modern burgerschap. Nu heeft het om principiële én om pragmatische redenen weinig zin een sluitende definitie van burgerschap te willen opstellen. De pragmatische reden is dat politieke filosofen al eeuwenlang van mening verschillen over de vraag wat de rol van burgers in de maatschappij zou moeten zijn. Vooralsnog blijven de meningen hierover verdeeld. Maar er zijn ook meer principiële redenen waarom een sluitende omschrijving van burgerschap niet erg zinvol is. De vraag wat men verstaat onder zaken als democratie, overheid en politiek is namelijk bij uitstek een politieke aangelegenheid. Afhankelijk van de eigen visie op mens en maatschappij zal men dergelijke begrippen anders opvatten. Dat geldt eveneens voor burgerschap. Zelf ga ik van de volgende omschrijving uit: *burgerschap verwijst naar het vermogen en de bereidheid om op verschillende levensgebieden rekening te houden met anderen*. Deze definitie heeft een empirische betekenis (ze kan in een onderzoek geoperationaliseerd worden) maar tegelijkertijd een praktische (ze kan in politiek beleid vertaald worden). Laat ik me in eerste instantie tot de empirische betekenis beperken en vaststellen dat deze omschrijving ten minste vier aspecten of dimensies kent.

Ten eerste heeft men rekening te houden met de gevolgen van het eigen gedrag voor *anderen*. Dat vloeit voort uit het feit dat men in een gegeven situatie op elkaar aangewezen is en elkaar als gelijken moet behandelen. Daarbij impliceert de grondregel van het maatschappelijk verkeer ('Wat gij niet wilt dat u geschiedt...') een elementaire vorm van wederkerigheid die in het burgerschap meer expliciet tot uiting komt. Ten tweede is met burgerschap een *vermogen* in het geding. Dat sluit aan bij een door vele auteurs verwoorde opvatting dat burgerschap bepaalde deugden en vaardigheden veronderstelt. Om een goed burger te kunnen zijn, moet men beschikken over een aantal kundigheden en inzichten. Dat is deels een cognitieve aangelegenheid. Bepaalde noties of inzichten kunnen zeker via het onderwijs geleerd worden. Maar het gaat eveneens om vormen van sociale vaardigheid. De wijze waarop we met andere meningen omgaan, hoe we een probleem ter sprake brengen of een conflict oplossen, moeten we voor een belangrijk deel in de praktijk oefenen. Ten derde moet er ook een *zekere bereidheid* zijn om rekening te houden met anderen. Daarbij komt het aan op een zekere mate van betrokkenheid. Burgerschap omvat méér dan de rechten en plichten die men heeft als staatsburger. Die rechten vormen weliswaar de grondslag van het maatschappelijk verkeer, maar goed burgerschap omvat meer dan de letter van de wet. Het vierde en laatste aspect houdt in dat burgerschap in uiteenlopende *levensgebieden* aan de orde is. Het beperkt zich niet tot politieke of bestuurlijke activiteit in enge zin, maar strekt zich evengoed uit tot het economische, het sociale en het culturele leven. Hoewel het waar is dat burgers op al die gebieden private belangen najagen, hebben bedrijven, sportverenigingen, omroepen en onderwijsinstellingen ook een publieke dimensie. Dat geldt zelfs voor het privé-leven, een domein dat lange tijd van de publieke sfeer onderscheiden werd. De afgelopen decennia traden de publieke kanten van het persoonlijk leven steeds vaker aan het licht, met als gevolg dat vragen rond burgerschap nu ook in de privé-sfeer aan de orde zijn (Pessers 2003).

Hoewel deze definitie van burgerschap – zoals elke definitie – iets willekeurig heeft, past ze goed bij het type samenleving dat in Nederland tot ontwikkeling gekomen is. Om dat duidelijk te maken, wil ik kort ingaan op een van de meest kenmerkende aspecten van die ontwikkeling, namelijk de intensivering van het maatschappelijk verkeer. De moderne samenleving kenmerkt zich in elk opzicht door een sterke mobiliteit. Dat geldt niet alleen in letterlijke zin (ruimtelijke bewegingen, woon- en werkverkeer, vliegreizen et cetera) maar ook voor sociale en geestelijke mobiliteit. We nemen deel aan het wereldwijde verkeer van diensten, goederen en kapitaal. We wisselen vele malen per dag ervaringen, boodschappen en denkbeelden uit. We komen met zeer verschillende personen, omgevingen en functionarissen in aanraking. Tijdens ons leven moeten we ons meer dan eens aan totaal nieuwe omstandigheden aanpassen (verhuizing, nieuwe baan, ernstige ziekte of scheiding). Het gevolg van dit alles is dat burgers voortdurend in beweging zijn en met elkaar te maken hebben. Hoewel deze ontwikkeling de afgelopen dertig jaar zeer geleidelijk verliep, heeft zij verstrekkende gevolgen voor de wijze waarop wij tegenwoordig in het leven staan. In feite is het hele idee van ‘samenleving’ aan herziening toe. Velen denken bij die term aan de sociale gemeenschap die men vroeger kon aantreffen in een dorp of volksbuurt. Ze stellen zich een verzameling van mensen voor die belangrijke waarden met elkaar gemeen hebben en door solidariteit verbonden zijn. Maar een dergelijk beeld is inmiddels achterhaald. Als ik een beeld van de hedendaagse maatschappij moet schetsen, dan doemt onmiddellijk de voorstelling van een snelweg op. Het moderne leven lijkt in menig opzicht op een vierbaansweg waarover auto’s en vrachtwagens met hoge snelheid voortrazen. Ze maken allemaal gebruik van dezelfde ruimtelijke structuur maar bewegen zich met verschillende snelheden naar verschillende bestemmingen. Het is een samenleving die op mobiliteit berust en waar een subtiel evenwicht heerst tussen dwang en bewegingsvrijheid. Vrijheid in die zin dat iedereen kan bepalen wat zijn doel is en via welke route hij dat doel bereikt. Dwang in die zin dat men tijdens het rijden goed moet opletten wat er links of rechts gebeurt en onafgebroken moet beseffen wat de gevolgen zijn van het eigen rijgedrag voor anderen. Eén kleine onoplettendheid en er gebeurt een ongeluk, één ongelukkige manoeuvre en men haalt zich de woede van andere weggebruikers op de hals. Het is een maatschappij die tempo maakt en alle dagen stress oproept. Een maatschappij ook die weinig ruimte laat voor afwijkende gedragingen en die hoge eisen stelt aan het vermogen tot zelfregulering. Dat is voor ons onderwerp relevant. Een soepele afhandeling van het maatschappelijk verkeer is namelijk alleen mogelijk wanneer zowel op structureel als op cultureel gebied aan een aantal voorwaarden wordt voldaan.

In tegenstelling tot de structurele voorwaarden, wordt het gewicht van de culturele voorwaarden stelselmatig onderschat. Het lijkt geen twijfel dat we belang hebben bij een duurzaam en doelmatig wegennet. Daar ligt dan ook sinds jaar en dag een voorname opdracht voor de overheid. Ze legt misschien niet alle wegen zelf aan, maar is wel verantwoordelijk voor het totale patroon, en dus voor de harde voorwaarden waarbinnen de verkeersstromen zich ontwikkelen. In die zin mag men het wegennet opvatten als een publiek belang: een algemene voorzie-

ning die de afzonderlijke burgers in staat stelt om met een minimum aan problemen deel te nemen aan het verkeer. Maar dat is niet het enige. Een soepele afhandeling van het verkeer kent ook een viertal sociaal-culturele voorwaarden. De eerste houdt in dat er een stelsel van consistente *verkeersregels* voorhanden is. Omdat zich in het verkeer talloze potentieel gevaarlijke situaties voordoen, is een ondubbelzinnige regulatie van het gedrag noodzakelijk. Daarbij komt het vaak niet eens aan op de inhoud van die regels maar op het feit dát er iets geregeld is. Het maakt niet uit of men voorrang verleent aan verkeer van links dan wel van rechts; het is essentieel dát men een van beide regels kiest en deze vervolgens consequent hanteert. De tweede voorwaarde houdt in dat alle verkeersdeelnemers zich deze regels *toe-eigenen*. Ze leggen een speciaal examen af waaruit blijkt dat ze die regels niet alleen kennen maar ook kunnen toepassen. Het gebruik van de regels moet zelfs de vorm van routine en automatische reflexen aannemen. Degene die achter het stuur zit, moet in één oogopslag kunnen zien welke regels aan de orde zijn. Ten derde vooronderstelt de soepele afwikkeling van het verkeer een zekere *welwillendheid*. Zouden de deelnemers alle regels strikt mechanisch toepassen dan blijven zij weliswaar binnen de grenzen van de wet maar zullen er toch tal van gevaarlijke of in elk geval vervelende situaties optreden. Een bescheiden mate van hoffelijkheid en oplettendheid draagt soms meer bij tot een soepel verloop van het geheel dan de bestuurder die op zijn ‘rechten’ staat. Ten slotte moet er een instantie zijn die erop let of die regels daadwerkelijk gevolgd worden en die – in geval van overtredingen – met een *sanctie* dreigt. Deze sanctie hoeft niet veelvuldig te worden opgelegd om haar werk te doen. Iedereen weet dat bij bepaalde overtredingen de pakkans vrij bescheiden is. Toch zou het verkeersgedrag verloederen wanneer die kans totaal afwezig was. Ook geringe maar voelbare sancties dragen ertoe bij dat men zich aan de regels houdt.

Kortom: er is een heel stelsel van normen, oefening en handhaving noodzakelijk opdat het verkeer in goede banen loopt en de ongelukken beperkt blijven. Het aanbrengen en onderhouden van die normen is een culturele aangelegenheid. Ze moeten letterlijk gecultiveerd worden. Zulke normen hebben weinig zin als ze niet aanwezig zijn in dagelijkse gedragingen. Tegen deze achtergrond wordt duidelijk waarom aanzienlijke verschillen op normatief gebied in de moderne samenleving een probleem vormen. Sociaal verkeer vooronderstelt nu eenmaal – zowel in de private als in de publieke sfeer – een zekere normaliteit. Die is nooit absoluut en zal steeds een bepaalde mate van spreiding te zien geven. Maar wordt die spreiding al te groot dan ondervindt het verkeer daar hinder van. Dat geldt a fortiori voor de moderne maatschappij, waarin het sociale verkeer zich onderscheidt door het grote aantal deelnemers en een forse diversiteit aan trajecten en bestemmingen. Bijgevolg is op het niveau van de gedragsregels een minimum aan overeenstemming wenselijk. Dit bepaalt dan ook de globale richting van het beschavingsoffensief dat ik bepleit. Het is een offensief waarbij de verschillen tussen groepen burgers in twee opzichten overbrugd of althans verkleind worden. Ik pleit voor een dubbele inhaalslag, waarbij zowel de verschillen met betrekking tot private normen als de verschillen met betrekking tot publieke normen begrensd worden. Dit houdt onvermijdelijk een zekere normalisatie in.

Dat wil zeggen: het streven om voor beide gebieden een dominante norm te vestigen. Daarbij mogen we niet de illusie koesteren dat die norm altijd of door iedereen gevolgd wordt. Ik heb al in het eerste hoofdstuk uiteengezet dat afwijkingen en overtredingen automatisch met de norm gegeven zijn. Maar dat betekent niet dat de grootte van die afwijking, de breedte van de variatie of de ernst van de overtreding onbelangrijk is. Integendeel. Het hele vraagstuk van normstelling en normhandhaving komt erop neer dat men de juiste maat aanhoudt. Bovendien moet die normaliteit ook inhoudelijk bepaald worden. Welke regels zijn cruciaal? Welke kwaliteiten zijn aan de orde bij het beschavingsoffensief dat ik bepleit?

In het verlengde van de metafoor van het wegverkeer, maar ook in reactie op het debat dat de afgelopen jaren werd gevoerd in Nederland, wil ik een viertal normatieve beginselen of bekwaamheden voorstellen. Het eerste kan men omschrijven als *gelijkwaardigheid* – een beginsel dat door de meeste Nederlanders zeer belangrijk wordt geacht. Dat vloeit ten dele voort uit de grote betekenis die wij aan democratie en rechtsstaat toekennen. Daarbij gaat het niet alleen om de institutionele kant maar ook om de codes en gedragsregels die met een democratische cultuur verband houden. We hebben daar in het tweede hoofdstuk al verschillende voorbeelden van gezien, zoals de gelijkwaardigheid van man en vrouw, de gelijke behandeling van burgers voor de wet, de vrijheid van meningsuiting en de scheiding van Kerk en Staat. Inmiddels is gelijkwaardigheid ook verbonden met minder verheven aangelegenheden, variërend van wederzijds respect tot de zeer Nederlandse cultuur van doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoeg. Men kan zich daaraan ergeren maar het sluit wel aan bij de gebruikte metafoor: op de snelweg moeten alle verkeersdeelnemers elkaar in beginsel als gelijken bejegenen. Het feit dat de één voorrang verleent aan de ander heeft niets van doen met sociale status of persoonlijke kenmerken en alles met de noodzaak zich te houden aan de verkeersregels. Tegenover die regel is iedereen gelijk.

Het tweede beginsel omschrijf ik als *zelfwerkzaamheid*. Kenmerkend voor het wegverkeer is dat de deelnemers een vermogen tot zelfsturing ontwikkelen. Zij stellen niet alleen het einddoel en de route vast, maar letten ook voortdurend op of hun beweging naar wens verloopt. Zo nodig stellen zij haar bij. Het moderne maatschappelijk verkeer vooronderstelt dus een vermogen tot zelfsturing. Dat blijkt onder meer op economisch vlak. We weten uiteraard dat niet iedereen in staat is te zorgen voor een eigen inkomen en we weten ook dat er tegenslagen in het leven kunnen zijn die een uitkering door de overheid rechtvaardigen. Het uitgangspunt is evenwel dat men als volwassene voor zichzelf moet kunnen zorgen. We benadrukken dat tegenwoordig sterker dan twee of drie decennia terug. Tot het midden van de jaren tachtig lag de nadruk vooral op de rechten die men in deze had. Er bestond minder aandacht voor de plichten die een uitkering wegens ziekte, arbeidsongeschiktheid of werkloosheid impliceert. Intussen stegen de kosten van de sociale zekerheid dermate snel dat een omslag niet kon uitblijven. Als gevolg daarvan kwam de nadruk veel meer te liggen op zelfredzaamheid in financiële zin. Toch zou het een vergissing zijn te menen dat onze

waardering voor zelfwerkzaamheid uitsluitend op het economische register betrekking heeft. We gaan er ook in de persoonlijke sfeer van uit dat mensen hun eigen koers varen en die niet laten bepalen door anderen. Verder zien we de waardering voor een ondernemende levenshouding toenemen – ook op gebieden die weinig met economie te maken hebben, zoals wetenschapsbeoefening, vrijwilligerswerk of natuurbescherming (Van Beek 1998).

Het derde beginsel heeft betrekking op de vraag hoe deze zelfwerkzame burgers met elkaar omspringen. Ik stelde zo-even dat wettelijk vastgelegde verkeersregels weliswaar belangrijk maar niet altijd voldoende zijn. Een soepele omgang tussen mensen met zeer uiteenlopende achtergronden en doelstellingen vooronderstelt een zekere *betrokkenheid*. We moeten ons deze kwaliteit niet al te zoetsappig voorstellen. Het is niet nodig dat burgers elkaar aardig vinden of dat ze er een aantal gemeenschappelijke waarden op na houden. Het onderlinge verkeer is vandaag de dag veelal zakelijk van aard. Maar dat betekent niet dat sociale of persoonlijke aspecten er niet meer toe doen. We hebben in het voorgaande gezien dat de betekenis hiervan juist eerder toegenomen dan verminderd is. Moderne burgers verwachten – zelfs als het om een strikt zakelijke transactie gaat – een persoonlijke behandeling. Ook hier deed zich een verschuiving voor vergeleken met twee of drie decennia terug. We weten heus wel dat er tussen mensen aanzienlijke verschillen bestaan in rijkdom, macht of kennis, maar we willen niet dat dit tot een arrogante houding leidt. We zijn gehecht aan de menselijke waardigheid, juist in situaties waarin deze wordt bedreigd. Het kan voorkomen dat we door ongeval of ziekte in hoge mate aangewezen zijn op de hulp van anderen, maar we accepteren niet dat deze afhankelijkheid omslaat in vernedering. We erkennen dat bepaalde groeperingen extra medische, sociale of onderwijskundige hulp nodig hebben, maar we vinden het niet wenselijk om ze louter als het object van professionele interventies te zien. Met andere woorden: we hechten aan een zekere betrokkenheid in het maatschappelijk verkeer, ook wanneer dit verkeer een zakelijk karakter heeft.

Het vierde en laatste beginsel heeft betrekking op de vraag hoe burgers met de regels van een bepaald maatschappelijk domein omspringen. Die regels zelf zijn doorgaans specifiek. Collega's in een bedrijf gaan nu eenmaal anders met elkaar om dan gezinsleden. En de omgangsvormen in het onderwijs zijn weer anders dan die in het openbaar vervoer, de supermarkt, het ziekenhuis et cetera. In zoverre is 'maatschappelijk verkeer' een tamelijk abstract begrip dat niets zegt over de specifieke eisen die in het desbetreffende domein aan burgers gesteld worden. Toch willen we dat burgers zich inzetten om aan die eisen te voldoen. Als dat niet gebeurt, willen we graag weten wie dat op zijn of haar geweten heeft. We hebben er moeite mee als functionarissen wegduiken of zich verschuilen achter het falen van een systeem. Er kan iets misgaan, maar dan horen we graag wie we daarop kunnen aanspreken. Naar mijn indruk hechten we in toenemende mate waarde aan de norm van *aanspreekbaarheid*. Een strikte scheiding tussen het persoonlijke en het functionele is niet langer productief. In die zin werkt het subtiele evenwicht van dwang en vrijheid door tot in het persoonlijke. Mede

daarom is het niet langer mogelijk de private sfeer als het complete tegendeel van de publieke te zien. Langzaam maar zeker neemt de overlap tussen beide sferen toe, waardoor het burgerschap zowel in politiek als in persoonlijk opzicht aan actualiteit gewonnen heeft.

Figuur 4.1 Vier bekwaamheden die in het maatschappelijk verkeer een rol spelen

	dimensie burgerschap	snelweg als metafoor	bekwaamheid of beginsel
systeem	lotsverbondenheid	stelsel verkeersregels	gelijkwaardigheid
cognitie	deugd of vermogen	regels kunnen hanteren	zelfwerkzaamheid
affectie	bereid tot opletten	welwillende aandacht	betrokkenheid
domein	meerdere gebieden	aanvaarding toezicht	aanspreekbaarheid

Aldus bestaat er een duidelijke parallel tussen de vier dimensies die uit mijn omschrijving van modern burgerschap voortvloeien en de normatieve beginselen die bepalend zijn voor een goed verloop van het maatschappelijk verkeer. Burgers zijn in de moderne samenleving volkomen vrij in het kiezen van hun bestemming, hun route en hun vervoersmiddel, maar eenmaal op de weg moeten zij zich allemaal op eenzelfde manier onderwerpen aan de verkeersregels (gelijkwaardigheid). Zij moeten de spelregels van het maatschappelijk verkeer niet alleen kennen maar deze ook automatisch toepassen, net zoals bestuurders op de snelweg rijvaardig moeten zijn (zelfwerkzaamheid). Ze moeten die regels niet mechanisch opvatten maar rekening houden met de belangen en het gedrag van anderen (betrokkenheid). En ze moeten zich onderwerpen aan het gezag van een instantie die toeziet op hun gedragingen en sancties treft in het geval die regels worden overtreden (aanspreekbaarheid). In die zin is goed burgerschap voor een soepele afwikkeling van het maatschappelijk verkeer even noodzakelijk als regelgeving op de openbare weg. Wellicht ten overvloede wijs ik erop dat het bij deze regels niet om wetten en evenmin om idealen gaat. Beide vormen van sturing zijn niet geschikt voor het reguleren van het maatschappelijk verkeer. In feite is het moderne verkeer dermate complex en intensief dat wettelijke bepalingen een te logge vorm van sturing zijn. Tegelijkertijd zijn de trajecten en bestemmingen zó divers dat het weinig zin heeft om te zoeken naar het delen van een ideaal. Het meest zinvolle is daarom het opstellen en handhaven van gedragsregels die door oefening in routines worden omgezet. Vandaar het enorme belang van gedeelde normen en van normaliteit in het maatschappelijk verkeer.

4.2 HOGERE MIDDENKLASSE DOMINANT

Nu zou het mooi zijn als ik een antwoord kon geven op de vraag in hoeverre deze vier bekwamenheden of beginselen bij de verschillende sociale groepen uit de Nederlandse bevolking aanwezig zijn. Dat zou meteen aangeven welke groepen in termen van beschaving een probleem vormen en welke het beschavingsoffensief dragen. Maar zo simpel ligt het niet. Dat komt doordat de enquêtes van de afgelopen decennia slechts zijdelings met burgerschap verband hielden. Het is dan ook onvermijdelijk om een omweg te bewandelen en ons te verdiepen in de sociale spreiding van normatieve grootheden die wél gevraagd werden.

Laat ik eerst aangeven hoe de klassenverhoudingen de afgelopen eeuw veranderd zijn. Het voornaamste is dat het aandeel van de lagere klasse aanmerkelijk verminderde terwijl zich een omvangrijke middenklasse ontwikkelde. Als gevolg daarvan kan men de Nederlandse maatschappij niet langer als een piramide kenschetsen. Zij beantwoordt veeleer aan de vorm van een ui, waarbij de boven- en onderkant relatief bescheiden zijn en de tussenlaag het breedst is. Deze vorm kan aan de hand van het inkomen, de opleiding en de sociale klasse geïllustreerd worden. Tabel 4.1 laat zien hoe de respondenten in 1996 over deze categorieën verdeeld waren. Bij het inkomen treedt de meeste spreiding op. Degenen met een relatief laag inkomen maken ongeveer een kwart van de bevolking uit; het aandeel van degenen met een relatief hoog inkomen ligt op een vijfde.¹ We zien dat de aanvankelijke piramide sterk gewijzigd is, want eind negentiende eeuw zag de verdeling er heel anders uit (Berting 1985: 125-134). Kijken we vervolgens naar opleiding, dan tekent zich een iets andere verdeling af. Respondenten met een lage én respondenten met een hoge opleiding vormen elk ongeveer een vijfde van het geheel; het merendeel (59%) maakt deel uit van de middengroep.² Dit laatste geldt nog sterker als het om sociale klasse gaat. Ruim een vijfde plaatst zichzelf onderaan (22%) maar het merendeel van de respondenten zegt deel uit te maken van de middenklasse (74%).

Tabel 4.1 Verdeling (procenten) in vier niveaus voor inkomen, opleiding en sociale klasse, 1996

	inkomen	opleiding	klasse
laag niveau	27	21	22
laag-midden	23	33	31
hoog-midden	30	26	43
hoog niveau	20	20	4
N =	672	833	833

Bron: bijlage 5, tabel 1

Slechts een kleine minderheid rekent zichzelf tot de sociale bovenlaag (4%). Het is duidelijk dat deze drie indelingen niet zonder meer te vergelijken zijn. Bij sociale klasse gaat het om de vraag hoe respondenten hun eigen positie inschatten terwijl het bij inkomen (en opleiding) om meer objectieve gegevens gaat. Bovendien kan men twisten over de criteria. Bij welk inkomen spreekt men van een 'laag' niveau? Bij hoeveel onderwijs spreekt men van een 'hoog' niveau? Maar deze getallen geven wél het belang van de middenklasse aan. Gaat men op het eigen oordeel van de respondenten af dan is de hogere middenklasse in Nederland het meest omvangrijk (43%). Men zou nog een stap verder kunnen gaan en zeggen dat de Nederlandse maatschappij momenteel de vorm van een omgekeerde piramide heeft. Voegt men namelijk de hogere middenklasse en de elite bij elkaar dan vormen ze het grootste deel van de bevolking (47%). Daarop volgt de lagere middenklasse (31%), terwijl de laagste klasse het minst omvangrijk is (22%). Vergeleken met het einde van de negentiende eeuw doet zich dus de omgekeerde situatie voor. Hetzelfde patroon zien we bij de factor opleiding. Hier komen de aandelen uit op 46 procent (bovenste niveau), 33 procent (midden-niveau) en 21 procent (onderste niveau). Bij inkomen bedragen deze aandelen respectievelijk 50, 23 en 27 procent.

De centrale vraag is niet zozeer op welke manier we de bevolking in bepaalde klassen kunnen indelen. Het gaat veeleer om de vraag op welke wijze die indeling correspondeert met een voorkeur op normatief gebied. Kan men inderdaad zeggen dat bepaalde klassen zich door eigen normen kenmerken of gaan de dominante normen in gelijke mate voor alle klassen op? Uit de cijfers in bijlage 5 blijkt dat deze vraag zich niet eenvoudig laat beantwoorden. In feite bestaat hier een driedeling. Er zijn normen die door een meerderheid van alle Nederlanders gedeeld worden en op geen enkele wijze aan één klasse of sociale groep te relateren zijn. Dat geldt met name voor onderwerpen waarover de overgrote meerderheid in Nederland hetzelfde denkt. Als voorbeelden noem ik de stelling dat man en vrouw een gelijke verantwoordelijkheid hebben voor het huishouden (90% akkoord), de stelling dat een moeder met kinderen op de basisschool betaald mag werken (90% akkoord), en de stelling dat een goede opleiding voor meisjes even belangrijk is als voor jongens (93% akkoord). Maar het geldt evengoed voor uitspraken waarbij de steun iets kleiner is, zoals het afwijzen van overspel (75%), het goedkeuren van demonstraties tegen een onrechtvaardige wet (74%) en de gedachte dat het in Nederland beter wonen is in vergelijking met de meeste andere landen (71%). Een duidelijke meerderheid van alle Nederlanders deelt deze denkbeelden. Ze komen in alle lagen van de bevolking voor.³

Toch is sociale klasse voor ons onderwerp van belang. Er zijn namelijk ook normen die vooral in de hogere middenklasse steun krijgen. Dat geldt bijvoorbeeld voor het onderscheid tussen goed en kwaad. Terwijl de maatschappelijke bovenlaag nog niet de helft (47%) van de hele steekproef telt, omvat zij 58 procent van degenen die op moreel gebied sterk in hun schoenen staan. Verder blijkt dat de laagste klasse relatief slecht vertegenwoordigd is. We stellen dan ook een positieve correlatie vast tussen deze norm en sociale klasse ($\gamma = 0,329$).

Hetzelfde verschijnsel zien we bij belangstelling voor de publieke zaak: mensen met politieke interesse komen relatief vaak uit de bovenlaag ($\gamma = 0,356$). Bij de houding tegenover sociale ongelijkheid zien we iets opmerkelijks. Op zichzelf is het gedeelte van de bevolking dat zich tegen egalitarisme keert niet erg groot (19%) maar binnen dat deel treedt wel een oververtegenwoordiging op van de hogere sociale klasse ($\gamma = 0,259$). Dat geldt eveneens voor het gedeelte van de bevolking dat zich als (zeer) rechts beschouwt. Ook die stellingname komt in de hogere middenklasse relatief vaak voor. Hetzelfde geldt ten slotte voor enkele onderwerpen die gerelateerd zijn aan vrouwenemancipatie. Leden van de hogere middenklasse wijzen vaker dan gemiddeld het idee af dat men kleine kinderen maar het beste door een vrouw kan laten opvoeden. En ze gunnen meisjes vaker dan gemiddeld een ruime bewegingsvrijheid op seksueel gebied. Kortom: voor deze onderwerpen kan men zeggen dat ze relatief vaak door respondenten uit de hogere middenklasse beaamd worden en veel minder vaak door degenen die uit de laagste klasse voortkomen. Tabel 4.2 geeft een en ander weer.

Tabel 4.2 Aandeel (procenten) van sociale klasse onder degenen die genoemde standpunten huldigen, 1996

	laag	midden	hoog	gamma
willen minder gelijkheid	12	28	60	0,259
zijn politiek (zeer) rechts	15	25	60	-
(grote) politieke interesse	17	25	58	0,356
onderscheid goed en kwaad	13	29	58	0,329
vrouw geen betere opvoeder	18	30	52	0,166
meisjes seksueel (zeer) vrij	20	30	50	-
inburgering vaak probleem	23	33	44	-
mening allochtonen negatief	24	32	44	0,164
respect nationale eigenheid	29	32	39	0,208
sterke leiders wenselijk	31	34	35	0,185
asociale harder aanpakken	29	36	35	0,214
weinig vertrouwen anderen	33	33	34	0,279
oordeel samenleving negatief	33	36	31	0,278
totale aandeel sociale klasse	22	31	47	-

Bron: bijlage 5, tabel 2

Vervolgens is er een derde groep normen waarbij het omgekeerde patroon optreedt. De aanhangers van deze opvattingen behoren juist vaker dan gemiddeld tot de laagste sociale klasse; de leden van de hogere middenklasse zijn hier minder goed vertegenwoordigd. Een voorbeeld is het antwoord op de vraag of

andere mensen nog wel te vertrouwen zijn. Terwijl ongeveer een vijfde (22%) van de hele steekproef tot de lagere sociale klasse behoort, komt hun aandeel bij degenen die hun medeburgers weinig vertrouwen op een derde uit (33%). Het aandeel van de hogere middenklasse in deze groep (34%) ligt onder het gemiddelde voor de steekproef als geheel (47%). Dit onderstreept nog eens dat sociale klasse en sociaal vertrouwen met elkaar verband houden ($\gamma = 0,279$). Hetzelfde gaat op voor oordelen over de hedendaagse maatschappij. Negatieve oordelen treffen we met name in de laagste klasse aan ($\gamma = 0,278$) en dat geldt ook voor een autoritaire habitus. Bijna een derde (31%) van degenen die voor een sterke leider zijn, maakt deel uit van de lagere sociale klasse terwijl het aandeel van die klasse op het totaal iets meer dan een vijfde is (22%). Dit geldt eveneens voor de stelling dat we maatschappelijke problemen het beste kunnen oplossen door criminelen en andere asociale elementen uit de samenleving te verwijderen. Verder onderscheiden respondenten uit de laagste klasse zich doordat ze meer respect eisen voor (symbolen van) nationale eigenheid. Tot slot nemen ze wat vaker dan gemiddeld een sceptische of negatieve houding aan tegenover allochtonen en hun inburgering.

Nog een enkele opmerking over de rol die beide overige factoren – opleiding en inkomen – in dit verband spelen. Van deze twee is opleiding onmiskenbaar het meest invloedrijk. Aan tabel 4.3 kan men aflezen dat er voor elk van de opgenomen variabelen een significante correlatie bestaat met het opleidingspeil van de respondenten. Deze relatie is weliswaar niet altijd even groot, maar komt gemiddeld toch op een redelijke waarde neer ($\gamma = 0,261$). De sterkste samenhangen doen zich voor bij het onderscheid tussen goed en kwaad ($\gamma = 0,347$) en politieke belangstelling ($\gamma = 0,404$). Hier treft men dus vaker dan gemiddeld hoogopgeleide respondenten aan. Voor het tweede deel van de tabel doen zich de sterkste samenhangen voor bij het gebrek aan vertrouwen in de medemens ($\gamma = 0,420$), negatieve opvattingen over allochtonen ($\gamma = 0,375$), de behoefte aan sterke leiders ($\gamma = 0,282$), het hard aanpakken van asociale elementen ($\gamma = 0,274$), en respect voor het nationaal eigene ($\gamma = 0,258$). Dit zijn vijf standpunten die relatief vaak bij laagopgeleide Nederlanders voorkomen. Er doet zich dus – net als bij sociale klasse – een zekere polarisatie voor. Volledigheidshalve wijs ik erop dat de middengroep van normen (waarover in Nederland een brede consensus bestaat) hier is weggelaten.

De invloed van het inkomen blijkt veel minder groot. In feite doet zich bij de meeste hier opgenomen variabelen helemaal geen significante correlatie voor (kolom 6). Is dat wel het geval dan blijft zij gering. Gemiddeld komt gamma op een zeer lage waarde uit. Een en ander sluit aan bij eerder onderzoek. Ook daar bleek dat standpunten op normatief gebied veel meer door het opleidingspeil bepaald worden dan door de hoogte van het inkomen (Van den Brink 2002a: 57-68). Het betekent ook dat de invloed van sociale klasse voor een belangrijk stuk door het opleidingspeil veroorzaakt wordt. Dit strookt met de bevinding dat de samenhang tussen opleiding en sociale klasse zeer sterk is ($\gamma = 0,586$).

Tabel 4.3 Aandeel (procent) van opleidingsklasse en inkomensklasse onder degenen die genoemde standpunten huldigen, 1996

	opleiding			inkomen		
	laag	hoog	gamma	laag	hoog	gamma
willen minder gelijkheid	15	53	0,114	22	55	0,204
zijn politiek (zeer) rechts	13	54	0,172	25	60	-
(grote) politieke interesse	13	58	0,404	26	56	0,254
onderscheid goed en kwaad	12	59	0,347	25	53	0,214
vrouw geen betere opvoeder	18	50	0,114	28	46	-
meisjes seksueel (zeer) vrij	17	55	0,177	30	50	-
inburgering vaak probleem	24	41	0,226	32	46	-
mening allochtonen negatief	27	36	0,375	27	50	-
respect nationale eigenheid	29	37	0,258	29	44	-
sterke leiders wenselijk	33	31	0,282	33	43	-
asociale harder aanpakken	31	30	0,274	32	43	-
weinig vertrouwen anderen	35	26	0,420	32	44	0,113
oordeel samenleving negatief	31	43	0,226	38	33	0,156
gemiddeld	22	44	0,261	29	48	0,072

Bron: bijlage 5, tabel 3 en 4

Daarmee kunnen we een antwoord geven op twee vragen die voor ons onderwerp belangrijk zijn. Is er in Nederland sprake van 'heersende normen'? En zo ja, in hoeverre komen die met de normen van de heersende klasse overeen? Het antwoord op de eerste vraag luidt zonder meer bevestigend. Er zijn in Nederland verschillende normen die door een ruime tot zeer ruime meerderheid aanvaard worden. We hebben daar in hoofdstuk 2 al voorbeelden van gezien. Nu kunnen we daaraan toevoegen dat deze meerderheden dwars door de sociale klassen heen lopen, terwijl ze eveneens onafhankelijk zijn van opleiding en inkomen. Gezien het feit dat deze meerderheden gemiddeld 73 procent van de bevolking beslaan, is het begrip 'heersende normen' in elk geval numeriek bezien van toepassing. Opvallend is dat de meeste van deze normen betrekking hebben op het privéleven. Op dat gebied tekent zich dus een duidelijke consensus af. Het antwoord op de tweede vraag luidt dat we inderdaad een serie normen kunnen aanwijzen waarbij aanhangers uit de hogere middenklasse sterk vertegenwoordigd zijn terwijl andere normen vooral in de laagste sociale klasse steun krijgen. De roep om sterke leiders, een negatief oordeel over allochtonen en een nadruk op nationale eigenheid treft men relatief vaak in de laagste sociale klasse aan. Voor duidelijke opvattingen over goed en kwaad, politieke belangstelling, nadruk op maatschappelijke ongelijkheid en bewegingsvrijheid voor vrouwen moeten we vooral in de hogere middenklasse zijn. Deze laatste verzameling kan men eveneens als 'heersende normen' opvatten, al heeft dat hier een andere betekenis. Deze

normen heersen niet alleen omdat de hogere middenklasse numeriek het grootste is maar ook omdat de leden van die klasse een relatief sterke invloed uitoefenen op het maatschappelijk klimaat. Journalisten, leerkrachten, politici, schrijvers, rechters, ondernemers, dokters, ambtenaren, wetenschappers, managers, advocaten en de beoefenaren van een vrij beroep maken doorgaans deel uit van de hogere middenklasse. Hun normatieve stellingname werkt sterk door in het openbare leven. Het maakt dus wel degelijk verschil wat de inhoud van hun stellingname is en hoeveel steun zij daarmee verwerven. Ook in die zin mogen we genoemde meningen van de hogere middenklassen als ‘heersende normen’ opvatten. We moeten dit patroon alleen niet op de spits drijven want die meningen komen ook in de laagste en in de lagere middenklasse voor. Het gaat dus niet om een echte tweedeling maar om accentverschillen rond de publieke zaak die uit klasse en (vooral) uit opleiding voortvloeien. Voordat ik inga op de gevolgen die dit heeft voor het beschavingsoffensief wil ik iets over de positie van allochtonen in dit geheel zeggen.

4.3 MIGRANTEN EN MODERNITEIT

In het voorgaande hebben we gezien dat er in Nederland een vrij grote overeenstemming bestaat over de normen in het privé-leven. Als het gaat om de gelijkwaardigheid van man en vrouw, de opvoeding van kinderen en vragen rond leven en dood, zijn de meeste burgers het in grote lijnen eens. De voornaamste uitzondering daarop vormen Nederlanders met een allochtone achtergrond. Zij huldigen – juist over opvoeding en gezinsleven – veelal eigen denkbeelden. Geruime tijd riep dat nauwelijks discussie op. Velen waren ervan overtuigd dat zulke meningsverschillen in een tolerante samenleving geen probleem vormen. Niettemin is er de laatste jaren veel en fel gedebatteerd over de vraag of deze denkbeelden een succesvolle inburgering belemmeren. Daarom zal ik deze kwestie aan een meer gedetailleerde analyse onderwerpen. Ik baseer me daarbij op de steekproef die in 1998 onder een groot aantal allochtonen in Nederland is gehouden.⁴ Er werd onderscheid gemaakt tussen vijf groeperingen, te weten Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en autochtonen. Omdat de onderlinge verschillen tussen Turken en Marokkanen voor het privé-leven vrij bescheiden zijn, zal ik ze als één categorie behandelen en als Nederlanders met een *islamitische* achtergrond aanduiden. Hetzelfde geldt voor Surinamers en Antillianen, die ik als Nederlanders met een *Caraïbische* achtergrond omschrijf.⁵ Vervolgens stel ik de vraag hoe genoemde groeperingen tegen belangrijke levensvragen aankijken.

Laten we beginnen met de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Gezien de vragen in het desbetreffende bestand moet ik op dit punt van enigszins afwijkende indicatoren gebruikmaken. De eerste verwijst naar de manier waarop huishoudelijke taken over man en vrouw verdeeld worden.⁶ Een gelijke verdeling van deze taken vat ik op als een moderne arbeidsdeling, terwijl ik de klassieke verdeling (de man verdient het inkomen, de vrouw zorgt voor het huishouden) als traditioneel betitel. Daarnaast is er de mogelijkheid van een overgang tussen

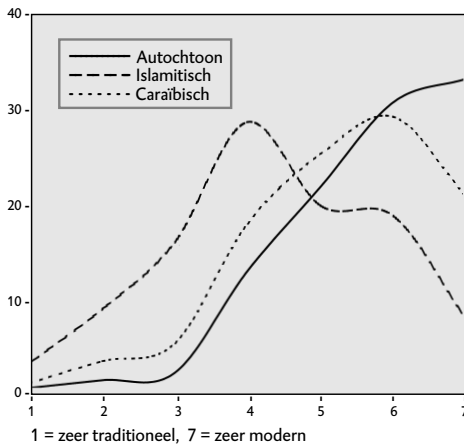
modern en traditioneel. Uit de cijfers blijkt dat een volledig moderne arbeidsdeling eigenlijk door niemand onderschreven wordt.⁷ Verreweg de meeste respondenten kiezen voor een gemengde oplossing (63%) en ruim een derde houdt vast aan de traditionele situatie (36%). Wel bestaan er interessante verschillen naar culturele achtergrond. Onder burgers met een Caraïbische respectievelijk autochtone achtergrond bedraagt het aandeel van de traditionele arbeidsdeling een vijfde respectievelijk een kwart (21 en 25%) maar bij de islamieten betreft het een ruime meerderheid (56%).

Hoe staat het met de rol van man en vrouw in de huiselijke besluitvorming? Ook op dit punt ga ik na of zij een gelijke rol spelen (modern patroon) of dat de verantwoordelijkheden op een traditionele manier verdeeld worden (de man beslist over de geldzaken, de vrouw over de kinderen).⁸ We zien dat een grote groep kiest voor gelijkwaardig overleg (42%) en dat het traditionele patroon slechts een restverschijnsel is (6%). Daarbij tekent zich een zekere volgorde af. Autochtone Nederlanders kiezen in meerderheid voor een modern patroon (63%) terwijl dat onder respondenten met een Caraïbische achtergrond wat minder is (49%), en onder islamieten veel minder (26%). Ongeveer dezelfde verhoudingen zien we als het om emancipatie gaat.⁹ Aan de respondenten werd gevraagd of een opleiding respectievelijk een eigen inkomen voor jongens belangrijker is dan voor meisjes, en of vrouwen na de geboorte van een kind zouden moeten stoppen met werken.¹⁰ Traditionele Nederlanders zullen dit bevestigen, terwijl moderne mensen negatief zullen antwoorden. We zien dat bijna de helft in deze op een modern standpunt staat (48%) en dat hetzelfde aandeel voor een overgangspositie kiest (46%). Het traditionele standpunt kan op zeer weinig aanhang rekenen (6%). Maar ook op dit punt wijken Nederlandse islamieten af. Terwijl Nederlanders met een Caraïbische respectievelijk autochtone achtergrond in meerderheid een modern standpunt huldigen (62 respectievelijk 59%), is er onder islamieten krap een derde die dat doet (31%).

Overigens moeten we uitkijken met generalisaties want in werkelijkheid verloopt het proces van modernisering binnen de verschillende groepen niet altijd even snel. Bijgevolg zijn er ook islamitische Nederlanders die een moderne opvatting huldigen over de gelijkwaardigheid van man en vrouw, zoals er evengoed autochtonen zijn met traditionele denkbeelden. In feite moet men voor elk van de betrokken groepen afzonderlijk vaststellen wat de spreiding is. Ik doe dat in figuur 4.2 en 4.3 voor twee onderwerpen. Figuur 4.2 geeft de spreiding weer op het punt van gezamenlijke besluitvorming. We zien driemaal een normaalverdeling maar de modus komt niet op dezelfde waarde uit. Autochtone Nederlanders kiezen het vaakst voor de meest moderne opvatting (waarde van 7 op een 7-puntsschaal) terwijl mensen uit het Caraïbisch gebied doorgaans een iets minder vergaand standpunt innemen (waarde van 6). Bij islamieten ligt het maximum op een waarde van 4 terwijl het aandeel op de scores 2 en 3 aanzienlijk is. Beschouwen we de curven in figuur 4.2 als een illustratie van de verschillende snelheden waarmee het proces van modernisering zich voltrekt, dan kunnen we zeggen dat autochtonen in dit opzicht het meest modern zijn en dat islamieten

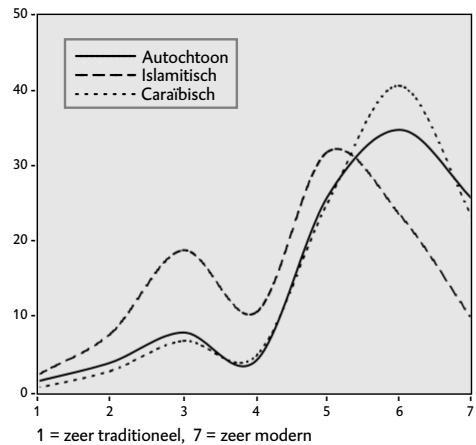
het meest traditionele standpunt innemen, terwijl mensen uit het Caraïbisch gebied een tussengroep vormen. Figuur 4.3 laat zien hoe men over emancipatie denkt. Nederlanders met een autochtone respectievelijk Caraïbische achtergrond nemen in de meeste gevallen een vrij moderne houding aan (waarde van 6 op een 7-puntsschaal). Het maximum onder islamieten ligt daar niet erg ver van af (waarde van 5). Er is echter een groot verschil in de mate van polarisatie. Voor autochtone en Caraïbische Nederlanders zien we een klein tweede maximum bij de meer traditionele opvatting (waarde van 3) maar voor islamieten komt dit tweede maximum veel hoger uit. Anders gezegd: met name onder Turken en Marokkanen doet zich de nodige polarisatie voor rond de emancipatie van de vrouw.

Figuur 4.2 Gezamenlijke besluitvorming: percentages in 1998

(zie ook bijlage 6, diagram 15a-c)

Figuur 4.3 Gelijkheid jongens en meisjes: percentages in 1998

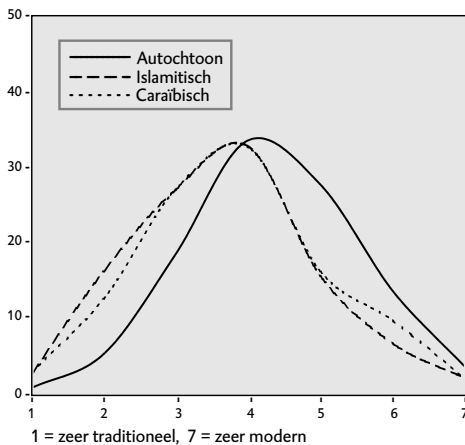
(zie ook bijlage 6, diagram 16a-c)

Hoe staat het met de relatie tussen jong en oud? Ik volg hier dezelfde werkwijze en geef eerst aan hoe de drie groepen tegen de oudere generatie aankijken.¹¹ Ik neem aan dat veel respect voor en een grote invloed van ouderen wijst op een traditionele situatie, terwijl een moderne situatie zich kenmerkt door het tegendeel.¹² De uitkomst is dat de meeste respondenten een tussenpositie innemen (61%). Slechts een bescheiden deel koestert moderne denkbeelden en een wat groter deel traditionele (10 respectievelijk 29%). Maar er zijn opnieuw aanzienlijke verschillen per categorie. Autochtone Nederlanders nemen vrijwel nooit een traditionele houding aan (3%); ruim een kwart van hen kiest voor een moderne opvatting (27%). Precies het omgekeerde zien we bij respondenten uit het Caraïbisch gebied: relatief weinig moderne en veel vaker traditionele standpunten (9 respectievelijk 21%). Dit laatste doet zich in nog sterkere mate voor bij Nederlanders met een islamitische achtergrond. Bijna de helft van hen kiest hier voor een traditionele houding (47%) en vrijwel niemand voor het tegendeel (3%). Met andere woorden: qua invloed en respect neemt de oudere generatie bij Turken en Marokkanen de meest gunstige positie in, terwijl die positie onder autochtone

Nederlanders relatief ongunstig is en Surinamers en Antillianen opnieuw een tussengroep vormen.

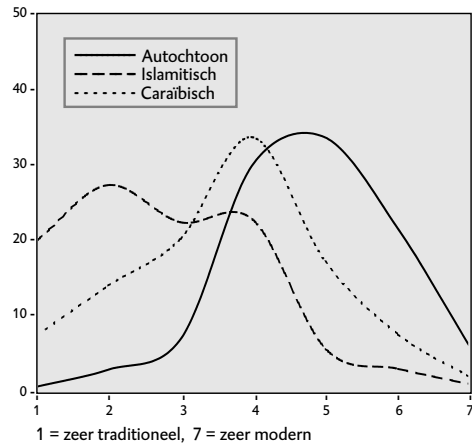
Interessant in dit verband is ook de vraag hoe men denkt over de positie van jongeren.¹³ Opmerkelijk genoeg zien we dat hierover tussen de verschillende bevolkingsgroepen nauwelijks verschil bestaat. Een tiende van alle respondenten kent aan kinderen een grote mate van bewegingsvrijheid toe (10%), een iets groter aandeel wil die vrijheid veeleer beperken (15%). Driekwart van de ondervraagden betreft een tussenpositie. Er zijn weliswaar verschillen tussen burgers met een islamitische, een Caraïbische en een autochtone achtergrond, maar die zijn bescheiden. Met andere woorden: traditionele opvattingen werken sterk door zolang het gaat om ouderen, maar voor jongeren is dat veel minder het geval. Figuur 4.4 en 4.5 illustreren dit patroon. Voor de bewegingsvrijheid van kinderen zien we drie normaalverdelingen waarbij het maximum op (ongeveer) dezelfde waarde ligt. Het is opmerkelijk dat op dit punt de normen tussen autochtone en allochtone Nederlanders nauwelijks uiteenlopen. Bij de positie van ouderen blijken juist wel grote verschillen te bestaan en wel in die zin dat bij autochtone Nederlanders het merendeel van de antwoorden aan de moderne zijde van het spectrum staat (met een maximum bij waarde 5) terwijl de meeste Turken en Marokkanen uitdrukkelijk aan de traditionele zijde staan (met een maximum bij waarde 2). Aldus laat het proces van modernisering duidelijke faseverschillen zien waar het gaat om ouderen. Die verschillen ontbreken waar het gaat om de bewegingsvrijheid van kinderen.

Figuur 4.4 Zeggenschap van kinderen: percentages in 1998

(zie ook bijlage 6, diagram 17a-c)

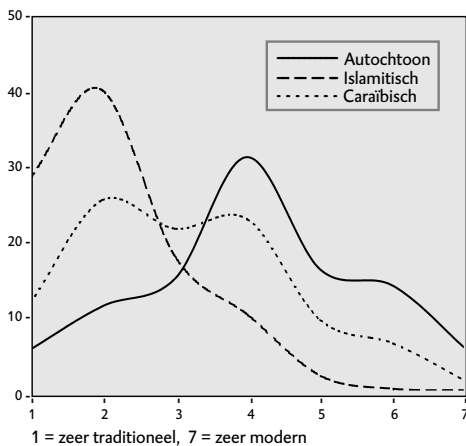
Figuur 4.5 Positie oudere generatie: percentages in 1998

(zie ook bijlage 6, diagram 18a-c)

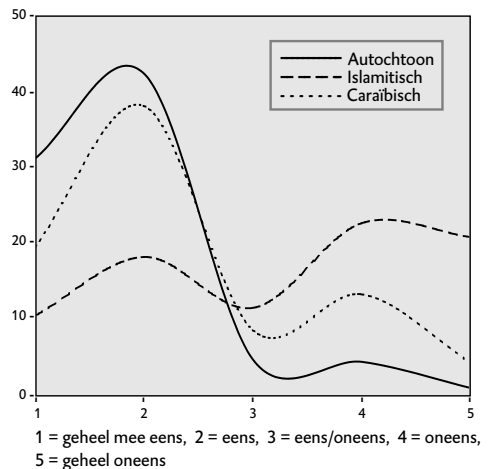
Vervolgens is er de houding die men tegenover vragen van leven en dood aanneemt. Deze vragen zijn – met uitzondering van het oordeel over euthanasie – niet als zodanig aan de respondenten voorgelegd. Maar er is wel gevraagd naar onderwerpen die er ten nauwste mee verbonden zijn. Daarbij gaat het bijvoorbeeld over gezin en voortplanting. Mensen met traditionele normen zullen zich positief over de klassieke gezinsvorm uitlaten, van mening zijn dat er tegenwoordig te gemakkelijk gescheiden wordt en vinden dat er in Nederland een te grote seksuele vrijheid heerst.¹⁴ Uit de cijfers komt naar voren dat bijna de helft van alle respondenten inderdaad die mening deelt (47%). Ongeveer hetzelfde aandeel neemt een overgangspositie in (46%), terwijl een bescheiden minderheid duidelijk modern denkt (7%). Betreft men de culturele achtergrond erbij, dan treden aanzienlijke verschillen op.¹⁵ De moderne houding komt het vaakst voor onder autochtone Nederlanders (20%), terwijl deze groep onder islamieten slechts 1 procent uitmaakt. Aanhangers van het traditionele standpunt maken daarentegen onder autochtonen nog niet een vijfde uit (17%) terwijl ze onder islamieten meer dan tweederde van het geheel vormen (68%). Een en ander illustreert dat moderne opvattingen over seks en voortplanting onder autochtonen het verst ontwikkeld zijn, terwijl de meeste Turken en Marokkanen er in deze (zeer) traditionele normen op na houden. De desbetreffende curven in figuur 4.6 illustreren dit. De oordelen over het levenseinde geven een heel andere verdeling te zien.¹⁶ Een ruime meerderheid is voor het toelaten van euthanasie (57%) maar bijna een derde is dat juist niet (32%). Er doet zich dus polarisatie voor. Bij nader inzien blijkt dat deze tweedeling verloopt volgens culturele scheidslijnen. Van de autochtone Nederlanders wil de overgrote meerderheid euthanasie toelaten (88%) terwijl dat aandeel onder respondenten met een Caraïbische en een islamitische cultuur 69 respectievelijk 34 procent bedraagt. Het omgekeerde geldt voor de meer traditionele opvatting. Ruim de helft van alle Turken en Marokkanen staat negatief tegenover euthanasie (52%) terwijl dat standpunt onder autochto-

Figuur 4.6 Mening over seks en huwelijk: percentages in 1998

(zie ook bijlage 6, diagram 19a-c)

Figuur 4.7 Instemming euthanasie: percentages in 1998

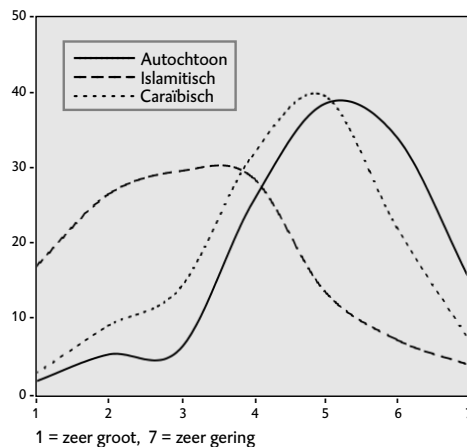

(zie ook bijlage 6, diagram 20a-c)

nen weinig weerklank vindt (6%). Figuur 4.7 laat zien dat de spreiding van deze meningen niet in alle groepen hetzelfde is. Bij autochtonen zien wij slechts één maximum en wel aan de moderne zijde van het spectrum, bij islamieten tekent zich een polarisatie af. Een deel van hen is het met de stelling eens, een iets groter deel juist niet. De spreiding onder Surinamers en Antillianen staat tussen deze twee patronen in.

Ten slotte nog een aantal vragen over de betekenis van het geloofsleven. Dat onderwerp is van belang omdat de modernisering van het privé-leven ten nauwste met het proces van secularisatie samenhangt. In Nederland ging de toename van moderne opvattingen inzake huwelijk en voortplanting hand in hand met de afname van religieuze en kerkelijke invloeden. Het is daarom te verwachten dat autochtone Nederlanders, met hun liberale ideeën over euthanasie en seks, nog maar weinig waarde hechten aan het geloofsleven. Omgekeerd zullen allochtonen, voor wie het geloofsleven wel belangrijk is, zich op dit gebied terughoudend opstellen. De mate waarin zij belang hechten aan hun geloof kunnen we afmeten aan hun reactie op een aantal uitspraken. Bijvoorbeeld de stelling dat het vervelend is wanneer je eigen zoon of dochter wil trouwen met iemand van een ander geloof, de stelling dat het onderwijs voor kinderen bij de religie van de ouders zou moeten aansluiten, en de gedachte dat religie in het dagelijks leven jammer genoeg steeds minder belangrijk wordt.¹⁷ Mensen met traditionele normen onderschrijven deze uitspraken, moderne respondenten niet. Gaat men uit van de steekproef in zijn geheel, dan lijken moderne en traditionele standpunten met elkaar in evenwicht (20 respectievelijk 19%) terwijl een ruime meerderheid voor het midden kiest (61%). Bij uitsplitsing naar culturele achtergrond treden de verschillen aan het licht. Dan blijkt dat nog maar een klein deel van alle autochtone respondenten een traditioneel oordeel heeft (6%) terwijl meer dan een derde modern denkt (39%). Onder Turken en Marokkanen doet zich het omgekeerde voor (9% modern, 34% traditioneel). De curven in figuur 4.8 laten zien welke

Figuur 4.8 Belang van geloofsleven: percentages in 1998

(zie ook bijlage 6, diagram 21a-c)

faseverschillen hierbij aan de orde zijn. Tussen autochtonen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds doen zich geen al te grote verschillen voor; het maximum komt op (ongeveer) dezelfde waarde uit. Maar Turken en Marokkanen houden zich in meerderheid aan de traditionele zijde van het spectrum op.

Dit alles laat enkele conclusies toe. Ten eerste zien we een bepaalde rangorde in die zin dat autochtone Nederlanders (doorgaans) het meest moderne standpunt innemen terwijl Turken en Marokkanen (doorgaans) kiezen voor een meer traditionele opvatting en Surinamers en Antillianen (doorgaans) een middenpositie innemen.¹⁸ Ten tweede blijkt er een sterke correlatie te bestaan tussen culturele achtergrond en mate van modernisering. De sterkste samenhang doet zich voor bij de positie van de oudere generatie ($\gamma = 0,568$). De minst sterke samenhang zien we bij de vraag hoeveel bewegingsvrijheid men de kinderen toestaat ($\gamma = 0,202$). Op basis van de acht hier besproken indicatoren komen we in de meeste gevallen op relatief sterke correlaties uit (γ gemiddeld = $0,448$). Ten derde is duidelijk dat verschillen in opleiding een voorname rol spelen. Dat blijkt alleen al uit het feit dat 70 procent van de ondervraagde Turken en Marokkanen niet meer dan lager onderwijs genoten heeft, een aandeel dat voor Surinamers en Antillianen uitkomt op 38 procent en voor autochtone Nederlanders op 27 procent. Voor hoger onderwijs geldt dan het omgekeerde. Slechts 4 procent van de respondenten met een islamitische achtergrond volgde wetenschappelijk of hoger beroepsonderwijs, terwijl dat aandeel voor respondenten met een Caraïbische of autochtone achtergrond 12 en 23 procent bedraagt. Met andere woorden: er bestaat een sterke samenhang tussen deze drie groeperingen en de mate waarin zij onderwijs gevolgd hebben ($\gamma = 0,483$). Dit heeft ongetwijfeld grote invloed op de invulling van hun privé-leven.

4.4 UITDAGINGEN VAN DEZE TIJD

Uit het voorgaande blijkt dat de normaliteit in Nederland op twee gebieden ter discussie staat. Ten eerste heerst er gebrek aan overeenstemming waar het gaat om de publieke zaak. Deze kloof staat vooral in verband met sociale klasse. In de hogere middenklasse heeft men vaak duidelijke opvattingen over het onderscheid tussen goed en kwaad, relatief veel belangstelling voor politiek en zet men zich graag in voor maatschappelijke actie. Verder staat men positief tegenover vrouwen die zich vrij of zelfstandig opstellen, op economisch én op seksueel gebied. Kortom: voor moderne houdingen op maatschappelijk gebied moet men vooral in de hogere middenklasse zijn. Niet dat die houding in de arbeidersklasse helemaal ontbreekt, maar ze komt daar minder vaak voor. Het omgekeerde geldt voor traditionele of zelfs anti-moderne voorkeuren. Denk aan wantrouwen tegenover medeburgers en een negatief oordeel over de hedendaagse maatschappij. Of aan de gedachte dat er autoritaire leiders nodig zijn en men de maatschappelijke problemen het beste met harde hand kan aanpakken. Verder gaat het om de overtuiging dat het inburgeren van buitenlanders problemen geeft en dat zij nauwelijks een bijdrage leveren aan de Nederlandse maatschappij. Ten slotte het

idee dat er meer respect voor (symbolen van) nationale eigenheid zou moeten zijn. Dergelijke standpunten treffen we relatief vaak aan in de traditionele arbeidersklasse terwijl burgers uit de hogere middenklasse deze eerder van de hand wijzen. Over deze onderwerpen bestaan dus niet alleen uiteenlopende opvattingen, maar deze blijken ook op een ongelijke wijze over de sociale klassen verdeeld te zijn.

Ten tweede is er in Nederland gebrek aan overeenstemming over het privé-leven. Deze kloof houdt vooral verband met het onderscheid tussen allochtone en autochtone burgers. Onder autochtone Nederlanders vinden we in dit domein een opvallend grote overeenstemming. Over zaken als de taakverdeling in het huishouden of vrouwenemancipatie nemen veel autochtonen een relatief modern standpunt in. Allochtone burgers daarentegen – en dan vooral degenen met een islamitische achtergrond – kiezen vaker voor de traditionele norm. Allochtone en autochtone Nederlanders delen weliswaar dezelfde opvatting over de bewegingsvrijheid van kinderen binnen het gezin, maar dat geldt niet voor de positie van ouderen. Allochtonen (vooral moslims) beschouwen respect voor en grote invloed van ouderen als waardevol; veel autochtonen zijn daar negatiever over. Er heerst eveneens verschil van mening over voortplanting en gezinsvorming. Veel allochtonen vinden de omgang tussen man en vrouw in Nederland te open, hechten groot belang aan het klassieke gezin en menen dat er te gemakkelijk gescheiden wordt. Autochtonen kiezen voor minder traditionele houdingen. Voor euthanasie en de betekenis van het geloofsleven geldt in grote lijnen hetzelfde. Autochtone Nederlanders maakt het niet veel uit of hun kinderen een partner met een ander geloof hebben, allochtonen vinden dat vaker een bezwaar. Ik wil niet al te generaliserend spreken over ‘de allochtoon’. Binnen deze groep doen zich immers aanmerkelijke verschillen voor. Niettemin kunnen we deze verschillen ordenen op een schaal van meer en minder moderne opvattingen. Op die schaal nemen autochtone Nederlanders veelal de meest moderne positie in en hebben burgers afkomstig uit Marokko en Turkije de meest traditionele denkbeelden.

Men kan zich de vraag stellen in hoeverre deze verschillen een probleem vormen. Wat maakt het eigenlijk uit dat hoog- en laagopgeleide burgers andere standpunten innemen over de publieke zaak? In hoeverre is het een bezwaar dat de ene groep behoefte heeft aan een harder optreden of aan sterke leiders terwijl de andere meer vertrouwen stelt in politieke beïnvloeding via sociale actie en democratische besluitvorming? Die vraag kan evengoed gesteld worden voor de inrichting van het privé-leven. Doet het er eigenlijk wel toe dat bepaalde allochtonen afwijzend staan tegenover de normen die in Nederland dominant geworden zijn? En als dat er inderdaad toe doet, is het dan niet verstandiger om de tijd zijn werk te laten doen en rustig af te wachten tot die achterstand verdwenen is? Voor aanhangers van de laatste opvatting is het hele idee van een beschavingsoffensief onnodig en zelfs onwenselijk. Volgens hen moet men de verschillende voorkeuren als een verrijking van de samenleving zien of op zijn minst enig geduld oefenen tot de grootste verschillen verminderd zijn. Die opstelling was tot voor kort

niet ongebruikelijk. Zij ligt ten grondslag aan het idee dat we een multiculturele samenleving zijn en dat we moeten oppassen met het opleggen van onze eigen normen. Zelf ben ik een andere mening toegedaan. Volgens mij leveren dit soort discrepanties – zowel die tussen allochtoon en autochtoon als die binnen de laatste groep – wel degelijk problemen op. Ze zijn niet bevorderlijk voor een soepele afwikkeling van het maatschappelijk verkeer. Sterker: ze roepen in de alledaagse praktijk telkens misverstanden of ergernissen op en staan in die zin op gespannen voet met modern burgerschap. Ik kan dit ook meer positief formuleren, door aan te geven op welke punten modern burgerschap voor de verschillende groepen een nieuwe uitdaging behelst. Hieronder noem ik vier opgaven, die aansluiten op de vier dimensies die in het voorgaande genoemd werden (zie figuur 4.1).

Ik begin bij de meest algemene uitdaging. Hoewel veel klachten gaan over verloedering kan men niet zeggen dat het normbesef in Nederland aan het verdwijnen is. Ik heb laten zien dat op tal van punten veeleer het tegendeel opgaat. Over private zaken, zoals het persoonlijk leven, het onderwijs en de eisen die aan werknemers gesteld worden, zijn de verwachtingen beduidend hoger dan voorheen. Het probleem is daarom niet zozeer dat het de Nederlandse burgers aan normen zou ontbreken als wel dat hun normbesef een zeer privaat karakter draagt. We weten doorgaans erg goed hoe we onze medeburgers moeten beoordelen maar zijn veel minder in staat het eigen gedrag af te stemmen op de belangen van anderen. Daardoor lopen we in toenemende mate het gevaar dat de publieke ruimte door private normen overwoekerd wordt. Ik noem slechts de tendens om handelingen die voorheen als zeer intiem beschouwd werden (geboorte, seks, overlijden, groot verdriet et cetera) voluit op televisie te laten zien. Verder kan men denken aan de personalisering van de politiek. Daarbij staan niet zozeer de standpunten of het programma van de politicus voorop als wel zijn persoon en zijn lotgevallen in het privé-leven. Andere voorbeelden zijn de vanzelfsprekendheid waarmee cafébezoekers bezit nemen van straat of plein waarbij ze weinig oog hebben voor de eventuele overlast die ze veroorzaken. Of het ongegeneerde gekwek in de mobiele telefoon, waardoor een hele treincoupé ongewild de ups en downs van iemands liefdesleven hoort.¹⁹ Het is ongebruikelijk en zelfs riskant om mensen aan te spreken op dergelijk gedrag. Dit probleem doet zich voor in alle lagen van de bevolking, maar meest opvallend is dat het ook voor de hogere middenklasse geldt. Men kan deze klasse verschillende deugden en kwaliteiten toedichten maar op dit punt schiet zij tekort. We zijn door onze assertieve levensstijl niet meer in staat elkaar aan te spreken op ons gedrag en reageren veelal agressief op een correctie of terechtwijzing. Deze houding treffen we ook bij andere sociale lagen aan. Van de beginselen die ik met het oog op modern burgerschap noemde, levert *aanspreekbaarheid* dan ook de meeste problemen op. Hoe staat het met de andere drie?

Zoals gezegd geeft de maatschappelijke bovenlaag vaak blijk van betrokkenheid bij de publieke zaak. Niettemin is er ook een tendens om de verschillen naar inkomen, macht en kennis te benadrukken. Het egalitarisme – dat in Nederland nog

altijd breed gedragen worden – ondervindt in deze kring steeds minder steun. Opvallend is dat deze tendens het sterkst bij de elite is. Deze groep is relatief goed vertegenwoordigd onder de voorstanders van meer ongelijkheid.²⁰ Deze oververtegenwoordiging is extra sterk waar het gaat om de bovenlaag in financiële zin. Terwijl deze respondenten minder dan een vijfde van de steekproef uitmaken (19%) omvatten ze ruim een kwart van degenen die tegen grotere maatschappelijke gelijkheid zijn (29%).²¹ Wat dat betreft zijn de gevallen van ‘zelfverrijking’ door ondernemers of commissarissen die de afgelopen jaren in de pers kwamen toch een teken aan de wand. Het minste wat men hiervan zeggen kan, is dat deze functionarissen niet het goede voorbeeld geven. Ze trekken zich weinig aan van publieke normen en menen te kunnen volstaan met een verwijzing naar hun marktwaarde. Daarmee laten zij zich lelijk in de kaart kijken. Het lijkt erop dat zij zichzelf of hun onderneming geen publieke rol toedichten. Ze vinden het geen probleem dat de ongelijkheid scherper wordt. Economisch bezien is deze houding wellicht verdedigbaar. De dynamiek van het marktmechanisme brengt nu eenmaal grote verschillen met zich mee. Maar die verschillen naar macht en inkomen moeten – bezien vanuit goed burgerschap – gecompenseerd worden door een grotere *betrokkenheid* bij de publieke zaak. In een land als de Verenigde Staten is dat ook heel gewoon, maar in de Nederlandse bovenlaag is daarvan niet veel te zien.

Een te geringe betrokkenheid bij de publieke zaak kan men ook de lagere sociale klasse aanwrijven. We weten uit het voorgaande dat veel Nederlanders met een lage opleiding cynisch denken over politici en politiek. Volgens hen heeft ‘Den Haag’ er een zootje van gemaakt, vooral waar het gaat om de opsporing en berechting van misdadigers. Ze willen dat criminelen harder gestraft worden en menen dat er sterke leiders nodig zijn. Het staat buiten kijf dat burgers in een democratie dergelijke opvattingen mogen koesteren. Maar iets anders is of het ventileren respectievelijk aanmoedigen van die opvattingen goed is voor de publieke zaak. Men kan ook de stelling verdedigen dat de loyaliteit aan rechtsstaat en democratie daardoor wordt aangetast. Het zou niet de eerste keer zijn in de geschiedenis dat het ressentiment van private burgers onvoorspelbare en schadelijke gevolgen heeft. Modern burgerschap zou in elk geval moeten inhouden dat toon en strekking van dit ressentiment getemperd worden. Behalve aan betrokkenheid ontbreekt het deze sociale groepen soms ook aan *zelfwerkzaamheid*. Dat geldt met name voor degenen die langdurig leven van een uitkering. Zij trekken zich vaak in een eigen wereld terug en geloven niet dat het economisch leven hen nog veel te bieden heeft. Dat is op individueel niveau veelal begrijpelijk, want de kans om aan werk te komen is in deze gevallen niet erg groot. Maar dat neemt niet weg dat een al te passieve opstelling in strijd is met goed burgerschap. Moderne burgers zitten niet bij de pakken neer; ze leggen eigen initiatieven aan de dag en doen grote moeite zich te bevrijden uit een situatie waarin ze afhankelijk zijn van anderen. In die zin is het bevorderen van eigen initiatief onlosmakelijk verbonden met de publieke zaak – ook al blijft het natuurlijk zo dat deze mogelijkheid niet voor iedereen is weggelegd.

Figuur 4.9 Nieuwe uitdagingen voor vier groepen van burgers

	bovenlaag	hogere middenkl.	lagere klasse	allochtonen
gelijkwaardigheid	-	-	-	oude rolpatronen
zelfwerkzaamheid	-	-	veel werklozen	sterk afhankelijk
betrokkenheid	verminderd	-	politiek cynisme	familiaal gericht
aanspreekbaarheid	problematisch	problematisch	problematisch	schaamtecultuur

Ten slotte ziet de groep van allochtone burgers zich voor verscheidene uitdagingen geplaatst. Allochtonen delen in de algemene malaise dat hedendaagse burgers zich moeilijk laten aanspreken op hun gedrag. Dat is in het land van herkomst doorgaans anders omdat de sociale controle er veel sterker is. Het is daar zelfs mogelijk dat een jongere wordt aangesproken en gecorrigeerd door een toevallig passerende volwassene. Wellicht is dat onder Nederlandse allochtonen in de eigen kring nog altijd het geval maar in het publieke domein is daar geen sprake van. Daar gedragen allochtone jongeren zich even vrijgevochten en brutaal als elke andere Nederlander. Verder delen veel allochtonen in een probleem dat met name voor laagopgeleide burgers geldt: een geringe mate van betrokkenheid bij de publieke zaak en weinig zelfwerkzaamheid. Uit onderzoek in Rotterdam weten we dat allochtonen vaak initiatieven ontwikkelen en zeer betrokken zijn wanneer het gaat om de eigen familie of etnische gemeenschap. De moeilijkheid zit vooral in het contact naar buiten toe. Er is weinig betrokkenheid met andere groepen of met de publieke zaak in meer algemene zin. Verder is er een overmaat aan werklozen en mensen in de WAO. Het meest onderscheidende probleem betreft evenwel de *gelijkwaardigheid* in huwelijk en gezinsleven. Op dat punt vormt modern burgerschap voor allochtonen – vooral voor degenen met een moslimachtergrond – nog een forse uitdaging.

We mogen deze problemen niet op één hoop gooien. Zelfverrijking in het bedrijfsleven, achterstelling van meisjes, brutaal gedrag op straat en weinig belangstelling voor de publieke zaak vormen zeer verschillende verschijnselen. Toch hebben ze vanuit goed burgerschap gezien iets gemeenschappelijks. Kenmerkend is dat burgers in de genoemde voorbeelden louter van hun eigen belangen of ervaringen uitgaan. Ze baseren zich onbekommerd op de *eigen* normen en verwachtingen. Daarbij dienen zich twee vragen aan. Ten eerste de vraag of het gaat om hoge dan wel lage verwachtingen, ten tweede of het om strikt individuele dan wel gedeelde normen gaat. Het antwoord op de eerste vraag luidt dat men in Nederland in het algemeen niet kan spreken van normvervaging of verloedering. Integendeel. De afgelopen decennia gingen de normen en verwachtingen voor een groot aantal domeinen van het maatschappelijk leven juist omhoog. Maar er is wel een probleem als het gaat om de tweede vraag.

Nederlandse burgers zijn waarden en normen in toenemende mate gaan zien als een strikt private aangelegenheid. Ze varen meestal hun eigen koers en leggen niet graag verantwoording af aan anderen. Laat staan dat ze het accepteren als ze door anderen worden aangesproken op hun gedrag. In de praktijk van het maatschappelijk verkeer leidt dit tot kleine maar frequente storingen. Dat is begrijpelijk. Normen hebben immers – zoals uiteengezet in hoofdstuk 1 en 2 – een sterk collectieve component. Volgens mij zou een zekere normalisatie – waarbij de bandbreedte aan variatie ingeperkt en het collectieve karakter van de normaliteit erkend worden – kunnen bijdragen tot een versoepeling van het maatschappelijk verkeer. Vandaar mijn pleidooi voor een beschavingsoffensief. Het komt er in de kern op neer dat de beginselen van goed burgerschap in brede kring verbreed worden.

4.5 HERSCHIKING VAN HET ROLLENSPEL

Ervan uitgaande dat de moderne maatschappij baat heeft bij een versterking van deze beginselen, stuit men op de vraag welke personen, instanties of groeperingen daartoe zouden kunnen bijdragen. Sommigen menen dat hier een voorname rol is weggelegd voor de overheid. Zij bezit niet alleen de vereiste machtsmiddelen maar kan de publieke zaak ook het beste vertegenwoordigen. Helaas gaat deze redenering maar in beperkte mate op, omdat overheden zowel qua effectiviteit als qua legitimiteit een probleem hebben. Anderen menen dat een modern beschavingsoffensief vooral een zaak van de bevolking zelf is. Gezien het feit dat er vandaag de dag zoveel mondige en assertieve burgers zijn, zouden we in de eerste plaats henzelf moeten aanspreken op een meer beschaafd gedrag. Helaas gaat ook dit argument slechts in beperkte mate op. Veel burgers hanteren weliswaar hoge normen, maar zij leggen deze in hun eigen voordeel uit en laten zich niets gelegen liggen aan de publieke zaak. Ten slotte kan men opperen dat het beschavingsoffensief vooral een zaak is van instituties en van professionals. Zij beschikken in de verschillende levensdomeinen over de middelen en inzichten om beschaving te bevorderen en hebben die rol een eeuw geleden ook al gespeeld. Maar deze optie vormt eveneens een probleem: veel instellingen en professionals zijn hun taak de afgelopen twintig jaar heel anders gaan opvatten. Zij richten zich tegenwoordig vooral op het bedienen van de private vraag en niet op de publieke dimensie van hun optreden. Aldus lijkt het vrijwel onmogelijk om vast te stellen welke instantie of maatschappelijke groep hier de leiding moet nemen. Maar is dat wel een adequate vraagstelling? Volgens mij moeten we – juist omdat het moderne maatschappelijke verkeer zo complex en intensief geworden is – de zaak heel anders benaderen. Het gaat niet langer om de vraag wie de leiding neemt en wie er moeten volgen. De vraag is veeleer hoe we het samenspel van de betrokken actoren zodanig kunnen verbeteren dat ons gedrag beschaafder wordt. Anders gezegd: hier ligt een taak voor burgers, overheden én professionals, en het is zaak om aan te geven op welke punten zij tekortschieten.

Over de verschillende problemen van burgers is in het voorgaande al genoeg gezegd. Maar hoe staat het met de tweede groep actoren? Kunnen we ook van professionals en instellingen zeggen dat zij te vaak private voorkeuren of normen volgen en daarmee afbreuk doen aan de publieke zaak? Dat lijkt mij bepaald niet het geval.²² Essentieel voor het functioneren van instituties en professionals is immers dat ze juist in hoge mate afzien van private normen. In hun handelen laten zij zich leiden door regels, normen en voorschriften die aan een specifieke discipline eigen zijn. De voornaamste moeilijkheid is dat deze normen de afgelopen twintig jaar sterk gerationaliseerd werden. Ik kies deze term met opzet, vanwege zijn dubbele betekenis. Ten eerste houdt rationalisering in dat de affectieve, sociale, symbolische, rituele, persoonlijke en esthetische aspecten van normen in de beroepspraktijk gereduceerd worden terwijl de cognitieve en functionele aspecten van de norm op de voorgrond staan. Ten tweede houdt rationalisering in dat er in de beroepspraktijk zo min mogelijk tijd, geld of aandacht verspild worden: kostenreductie en doelmatigheid zijn cruciaal. Het eerste element staat vooral in verband met professionalisering, het tweede met de meer bedrijfsmatige werkwijze die vanaf de jaren tachtig in verschillende delen van de sociale sector werd ingevoerd. Inmiddels hebben uiteenlopende beroepsgroepen kennisgemaakt met deze werkwijze. Zowel bij de politie als in het onderwijs, bij het openbaar vervoer en in de gezondheidszorg, bij de arbeidsbemiddeling en in de sociale dienst gingen professionals ertoe over hun dienstverlening te omschrijven in termen van een ‘product’, degenen die zij verzorgen als een ‘klant’ en hun leidinggevende als een ‘manager’. Daar komt bij dat de inhoud van hun werkzaamheden in veel gevallen ook rationeler in de zin van minder normatief geladen werd. Over de levensstijl, de religieuze traditie, het maatschappelijk gedrag of de partnerkeuze van zijn klant laat de hedendaagse professional zich zelden uit, terwijl dat twee generaties terug nog niet vreemd gevonden werd. Het resultaat is dat professionals en instellingen in de praktijk weliswaar voortdurend specifieke normen aanleggen maar dat deze zowel inhoudelijk als organisatorisch aan rationalisering onderhevig zijn. Dat heeft een aantal nadelen die men – redenerend vanuit beschaafd gedrag en goed burgerschap – zou moeten tegengaan.

Een eerste nadeel betreft de persoonlijke inzet van professionals. Tot op heden is het in de sociale sector gebruikelijk een strikt onderscheid te maken tussen de persoonlijke en de professionele kanten van het werk. Een al te persoonlijke betrokkenheid bij leerlingen, patiënten, werklozen of slachtoffers beschouwt men als een onprofessionele habitus. Zoals het evenmin van professionaliteit getuigt om buiten kantooruren aan het werk te denken. Het moment lijkt evenwel gekomen om deze al te rigide scheiding van een vraagteken te voorzien. Veel werknemers in de sociale sector ontlenen juist een belangrijk deel van hun arbeidsvreugde aan het feit dat zij iets voor mensen kunnen betekenen, dat er een persoonlijke relatie met de cliënt ontstaat, dat er ruimte is voor toewijding en het inbrengen van persoonlijke vaardigheden of ervaringen. Zelf acht ik meer personalisme in de sector dan ook wenselijk. Niet alleen vanwege de arbeidsvreugde en de motivatie van de werknemers maar ook gezien vanuit de ontvangende partij. De moderne burger stelt weliswaar prijs op een vakkundige en doelmatige

behandeling maar daarnaast is een meer persoonlijke bejegening van groot belang. In die zin moet de nadruk in de sociale sector minder sterk op de rationalisering van het werk liggen en juist sterker op de motivatie van de betrokken werknemers. Daarbij kan ook de gelijkwaardigheid in de relatie tussen cliënt en professional versterkt worden. In de moderne omgang is het ongepast om gebruik te maken van machtsmiddelen – zeker wanneer het gaat om zaken die diep in het leven van de burgers ingrijpen. Tijd, geduld, aandacht, vertrouwen en betrokkenheid moeten in de sociale sector dan ook niet als een kostenpost gezien worden maar als onmisbare hulpmiddelen die rechtstreeks verband houden met de kwaliteit van de dienstverlening. Ongelijkwaardige verhoudingen tasten de kwaliteit van het werk aan. Hoewel er vaak lippendienst bewezen wordt aan het principe van de vraagsturing, komt men daar in de praktijk zelden aan toe. De agenda van de instelling bepaalt nog steeds in hoge mate het doen en laten van de professional, niet de behoeften van de klant.

Een ander nadeel van de huidige rationalisering is dat de machtsbalans tussen de professionals en het management in het voordeel van de laatste groep verschoven is. De bewegingsvrijheid van de professionals werd ingeperkt: ze moesten gaan bijhouden welke handelingen ze verrichten en kregen beperktere bevoegdheden. Bij een bedrijfsmatige werkwijze heeft dit ongetwijfeld voordelen. Maar opnieuw stel ik de vraag welke gevolgen dit heeft in termen van de publieke zaak. Verschillende studies en adviezen hebben aangetoond dat de kwaliteit van het werk is gebaat bij een vrijere opstelling van de professional. Het zijn niet de managers maar de professionals die kunnen beoordelen hoeveel tijd ze nodig hebben voor het behandelen van een kwaal of het afwickelen van een dossier. Zet men de zaak omwille van kostenreductie onder druk, dan gaat wezenlijke informatie verloren. Het zou daarom veel beter zijn de zelfwerkzaamheid van de professional aan te moedigen en het werk niet in te richten als een industrieel proces. Een hiermee samenhangend probleem is de manier waarop de verantwoording geregeld wordt. Instellingen willen zich laten afrekenen op behaalde resultaten. Dat 'afrekenen' vormt zowel een kans als een gevaar. Het schept een kans wanneer managers en professionals het intern gebruiken als een hulpmiddel om hun werkwijze te verbeteren. Maar het wordt tot een gevaar wanneer men het gebruikt als een algemeen model om de output van een instelling te beoordelen. In dat laatste geval zal het opstellen van targets en termijnen het ontstaan van een papieren werkelijkheid tot gevolg hebben die met daadwerkelijke verbeteringen niets te maken heeft.

Ten slotte kan de nadruk op bedrijfsmatig werken nadelig uitpakken voor de publieke dimensie van het werk. Men kan slechts toejuichen dat het onderwijs naar tevreden klanten streeft, dat de politie bij de bewoners een voldoende haalt of dat het ziekenhuis maar weinig klachten krijgt. Maar tevreden klanten zijn niet het enige criterium. In feite komt aan instellingen op het gebied van onderwijs, rechtshandhaving, veiligheidszorg, openbaar vervoer of arbeidsbemiddeling ook een publieke functie toe. Zij moeten niet alleen voor de individuele klant zorgen maar ook voor het onderwijspeil, de volksgezondheid, de openbare orde of de

arbeidsvoorziening als geheel. In elk geval moeten de professionals zich eveneens in termen van de publieke zaak verantwoorden en niet alleen in termen van klanttevredenheid. Daarom is meer openbaarheid wenselijk. Er gaan in de sociale sector grote hoeveelheden informatie om en de kwaliteit daarvan is vaak van beslissende betekenis. Het redden van een ernstig zieke patiënt, het opsporen van een zware crimineel, het beoordelen van een leerling, het oplossen van een logistiek probleem of het vinden van een uitweg uit een impasse op bestuurlijk vlak – in al die gevallen staat of valt het succes veelal met de kwaliteit van de informatie en de snelheid waarmee die beschikbaar komt. Dat verklaart ongetwijfeld waarom veel instellingen en professionals de door hen gehanteerde inzichten als bedrijfskapitaal opvatten: van strategische betekenis maar daarom slecht toegankelijk. Toch is een dergelijke situatie onjuist als men haar vanuit de publieke zaak bekijkt. Voor een soepele afwikkeling van het veelal zeer complexe verkeer in dit domein zou het veel beter zijn als er meer openheid en transparantie was, als buitenstaanders de verrichtingen van de professionals kunnen volgen (zodat deze zich ook kunnen verantwoorden) terwijl fouten of problemen tijdig worden opgespoord, en – eenmaal gemaakt – aanleiding geven tot verbetering.

Daarmee ben ik aangeland bij de derde groep actoren die in het beschavingsoffensief een rol spelen: degenen die als overheidsfunctionaris bij het opstellen en handhaven van normen betrokken zijn. Hier vormt juist de overproductie van normen het meest dringende probleem, en wel in diverse opzichten. Om te beginnen brengt de overheid op verschillende niveaus een ongelooflijk aantal regels, wetten, voorschriften, aanwijzingen en richtlijnen voort. Die regels zijn niet alleen talrijk maar vaak ook zeer gedetailleerd. Bovendien gebeurt het meer dan eens dat de richtlijnen van diverse departementen met elkaar in strijd blijken. Ten slotte is er in de loop der jaren een wanverhouding ontstaan tussen vele normen en de mogelijkheden om deze ook daadwerkelijk te handhaven. Er wordt onvoldoende geld, tijd, aandacht en personele capaciteit besteed aan relatief bescheiden taken op het gebied van handhaving, onderhoud en uitvoering. In die zin kampen overheden met hetzelfde probleem als veel burgers en professionals, namelijk dat ze goed weten wat de normen zijn, maar onvoldoende in staat blijken die om te zetten in praktisch handelen. De balans tussen het formuleren en het daadwerkelijk uitvoeren van beleid slaat daardoor in het nadeel van het laatste uit. Ook zou de overheid een andere houding moeten aannemen wanneer zijzelf direct met burgers en professionals te maken heeft. Hoewel veel bestuurders en beleidsmakers beseffen dat de ouderwetse gezagsverhouding niet meer productief is (of zelfs averechtse gevolgen heeft) nemen ze niet altijd een open en coöperatieve houding aan. Ze voelen zich nog steeds boven de partijen staan. Soms wordt simpelweg ontkend dat de overheid zelf ook belangen heeft.

Een ander probleem is dat overheden onvoldoende ruimte scheppen voor burgers, professionals en instellingen om eigen initiatieven te ontwikkelen. De verzorgingsstaat moet ervoor zorgen dat cruciale maatschappelijke functies vervuld worden, maar dat hoeft niet te betekenen dat zijn stem altijd het zwaarste weegt. Wat dat betreft is het streven naar meer bewegingsvrijheid voor scho-

Figuur 4.10 Uitdagingen in het maatschappelijk verkeer voor burgers, overheden en professionals

	burgers	professionals	overheid
gelijkwaardigheid	traditionele privé-sfeer (m.n. bij allochtonen)	vraagsturing wijkt voor institutionele agenda	onvoldoende open naar burgers toe
zelfwerkzaamheid	passieve houding (o.a. bij laagopgeleiden)	overmatige controle vanuit management	ondernemerschap krijgt weinig kans
betrokkenheid	zelfverrijking (m.n. van de bovenlaag)	eenzijdige nadruk op functionaliteit	te weinig aandacht voor het uitvoeren
aanspreekbaarheid	brutaliteit en overlast (m.n. publiek domein)	onvoldoende openheid en transparantie	verantwoording bij voorkeur verticaal

len, ziekenhuizen, politiekorpsen, en organisaties voor bemiddeling of uitkering een goede zaak. Tegelijkertijd moet de rol van de overheid als marktmeester versterkt worden. Niet alleen in termen van tijd of personeel maar ook in kwalitatief opzicht. De met het publieke toezicht belaste functionarissen moeten qua competentie en betaling volkomen onafhankelijk kunnen optreden. Ze moeten een grondige kennis hebben van de praktische gang van zaken in de verschillende sectoren van het maatschappelijk leven en daarover een even deskundig als onafhankelijk oordeel kunnen vellen. Toetsing door de overheid is onvermijdelijk maar de manier waarop dit gebeurt zou heel anders moeten zijn: meer op hoofdlijnen en binnen een kader dat het resultaat is van democratische besluitvorming. Binnen dat kader zou er meer variatie en bewegingsvrijheid moeten komen voor degenen die het eigenlijke werk doen en dus ook het beste weten wat de voor- en nadelen van bepaalde normen zijn.

Ten slotte zouden ambtenaren zich op een andere manier moeten verantwoorden. Niet langer 'verticaal' (verantwoording aan de eigen meerdere en uiteindelijk aan de minister) maar juist meer 'horizontaal' (verwijzen naar de publieke zaak en normen die daaruit voortvloeien). De laatste eis brengt met zich mee dat overheidsfunctionarissen vaker als persoon aanspreekbaar zijn (WRR 2000). Tot op heden maakt het voor bestuurders en uitvoerders weinig uit op welke manier ze hun werk doen. Niettemin hebben hun beslissingen vaak ingrijpende gevolgen voor het leven van burgers en instellingen. Pakt een beslissing verkeerd uit dan heeft niemand het gedaan. Men trekt zich terug achter een scherm van onschendbaarheid; niemand is verantwoordelijk. Hetzelfde geldt voor het beruchte probleem van de onderlinge afstemming. Bij problemen komt het regelmatig voor dat de verschillende (semi-)overheidsdiensten langs elkaar heen werken. De afzonderlijke functionarissen doen hun best maar niemand is aansprakelijk voor de werking van het geheel. Dat heeft in normatief opzicht vaak een slechte uitwerking, juist omdat men zo de normatieve realiteit van het maatschappelijk leven

uit het oog verliest. Dat zou kunnen verbeteren wanneer de betrokken ambtenaar niet alleen in functioneel opzicht maar ook als persoon aanspreekbaar is.

4.6 EEN MODERNE WERKWIJZE

Daarmee ben ik bij het laatste onderwerp aangeland. Ik heb in grote lijnen aangegeven wat de inhoud van een hedendaags beschavingsoffensief zou moeten zijn (par. 4.1). Vervolgens is geschetst welke taken daaruit voortvloeien voor diverse groepen burgers (par. 4.2, 4.3 en 4.4). Ook heb ik iets gezegd over de uitdagingen waar overheden en professionals voor staan (par. 4.5). Ten slotte wil ik aangeven hoe men dat offensief kan inzetten en wel op een moderne manier. Deze laatste toevoeging is niet overbodig. Velen pleiten vandaag de dag voor een ‘herstel’ van normen. Niet zelden gaat dat gepaard met een vorm van nostalgie. Men zou willen terugkeren naar de normen of gedragingen die vroeger dominant waren maar vanaf de jaren zestig zijn ondermijnd. In mijn ogen is een dergelijke terugkeer naar het verleden even zinloos als onmogelijk. Maar dat betekent zeker niet dat een nadere bezinning op normen overbodig is. Heel de pointe van het voorgaande is immers dat normen een onmisbaar onderdeel van onze maatschappelijke realiteit vormen. Ze zouden evengoed onderwerp van reflectie moeten zijn als de staats-schuld, de verkiezingsuitslag of het onderwijsaanbod. Daarbij moeten we vooral aandacht schenken aan de relatie (en de discrepantie) tussen normen en gedrag. Het probleem is vaak niet eens dat we op het gebied van normen in verwarring zouden zijn, maar dat die normen te weinig gevolgen hebben voor ons gedrag. Dit geldt voor individuele burgers, professionals, de instellingen waar zij werken en – niet in de laatste plaats – voor het functioneren van de overheid. Op elk van deze niveaus bestaat een forse discrepantie tussen verwachtingen of doelen en het daadwerkelijke handelen. Alle ideeën over een beschavingsoffensief blijven in de lucht hangen als we deze moeilijkheid niet aanpakken.

Een centrale vraag is derhalve welke factoren van invloed zijn op de afstand tussen normen en gedragingen. We moeten deze vraag bezien vanuit een historisch en een cultuurvergelijkend perspectief. Er zijn culturen, en ook bepaalde fasen in de geschiedenis, waarin norm en gedrag heel dichtbij elkaar liggen terwijl die afstand in andere omstandigheden weer aanzienlijk is. Wil men normen omzetten in feitelijk gedrag, dan moet aan drie eisen voldaan worden. Ten eerste moet er een bepaalde mate van *socialisatie* zijn. Van nature strekt het sociale gedrag zich hoofdzakelijk uit tot verwanten of familieleden, maar in een fatsoenlijke samenleving heeft dit evengoed betrekking op onbekende medeburgers. Het is dan ook van groot belang dat die burgers bepaalde regels met elkaar delen en dat zij elkaar daarin bevestigen. Wanneer het gaat om hoogst individuele voorkeuren is het omzetten van een norm in gedrag veel moeilijker dan wanneer het gaat om normen die we met elkaar gemeen hebben. Ten tweede moet de *motivatie* voldoende sterk zijn. Dat is deels een kwestie van opvoeding. Ouders moeten het vermogen tot sociaal gedrag – analoog aan het taalvermogen, dat eveneens aangeboren is – in een vroeg stadium ontwikkelen omdat het anders

weer verloren gaat (Van den Brink 1999: 34-38). Maar taakopvatting en beroeps-ethiek spelen eveneens een rol. Het omzetten van sociale normen in gedrag is niet gemakkelijk wanneer het in de beroepsuitoefening vooral om geld of status gaat. Ten derde moet er een duidelijke *legitimatie* zijn. Het ontwikkelen van sociaal gedrag is weliswaar een kwestie van oefening en opvoeding, maar de meeste mensen hebben toch een prikkel van buitenaf nodig om de stap te maken van betrokkenheid naar handelen. Er moet – zeker in een individualiserende maatschappij – een bovenpersoonlijke instantie zijn die sociaal gedrag beloont en asociaal gedrag bestraft. Sociale normen omzetten in gedrag wordt niet eenvoudiger als het louter een kwestie is van instemming door medeburgers of van innerlijke motieven. Anders gezegd: het hier bepleite beschavingsoffensief zal alleen succes boeken als men op het gebied van socialisatie, motivatie en legitimatie nieuwe wegen zoekt. Daartoe formuleer ik hieronder enkele voorstellen, waarbij ik telkens een relatie leg met de zojuist genoemde actoren.

Welke verbeteringen zijn denkbaar in het gedrag van burgers? Om te beginnen moet men de veelal impliciete gedragsregels en codes van het sociale leven expliciet maken.²³ In elke samenleving treft men dit soort regels aan, maar in Nederland kost het grote moeite om te weten wat de regels zijn. Wie als toerist, migrant of jongere voor het eerst kennismaakt met het leven van de volwassenen, krijgt de indruk dat in ons land alles mag en kan. Pas na verloop van tijd zal men merken dat er tal van impliciete maar daarom niet minder selectieve codes zijn. Wie zich die codes niet tijdig of in onvoldoende mate eigen maakt, komt aan de zijlijn van de maatschappij terecht. In het voorgaande heb ik het bestaan van dit soort regels al meer dan eens geïllustreerd. Als het om loyaliteit aan de rechtsstaat gaat, om de gelijkwaardigheid van man en vrouw, om de vrijheid van meningsuiting en om wederzijds respect, dan zijn vele Nederlanders het de facto met elkaar eens. Ze denken wellicht dat ze er hoogst individuele opvattingen op na houden maar een feit blijft dat de meerderheid vaak voor eenzelfde norm kiest en dat die meerderheid soms zeer aanzienlijk is. We moeten ons dus niet laten misleiden door de grote diversiteit aan argumenten en denkbeelden, maar vooral oog hebben voor de normen die we op praktisch vlak gemeen hebben. Men zou ook de zojuist omschreven bekwaamheden in dat licht moeten bezien. Zelf beschouw ik deugden als gelijkwaardigheid, betrokkenheid, zelfwerkzaamheid en aanspreekbaarheid niet als hoge ethische beginselen maar als gangbare verwachtingen die in de praktijk van het alledaagse leven in Nederland al lang door burgers gehanteerd worden. Het gaat erom tot ons te laten doordringen wat er feitelijk gebeurt en het dan zodanig te generaliseren dat een aanzienlijk deel van de hedendaagse burgers zich daarin herkent. In die zin komt het expliciteren van deze vier deugden neer op een vorm van socialisatie.

Vervolgens kan men overwegen om de normatieve competenties van burgers te versterken. Onderhoud en handhaving vooronderstellen dat burgers de regels van het maatschappelijk verkeer niet alleen kennen. Ze moeten ook leren hoe ze conflicten kunnen oplossen, hoe ze een bepaalde situatie moeten inschatten, wanneer of hoe ze moeten ingrijpen et cetera. De wenselijkheid hiervan laat zich

illustreeren door twee geweldsincidenten die zich voordeden in 2002. Het eerste betrof een fatale vechtpartij in Venlo die door verschillende burgers werd gadege-slagen. Zij bleken niet bereid of althans niet in staat om in te grijpen. Kort daarop was er de zaak van twee medewerkers van een filiaal van Albert Heijn die geweld tegen een winkeldief gebruikten. Zij grepen wél in maar moesten zich wegens hardhandig optreden voor de rechter verantwoorden. Kennelijk weten de meeste burgers niet wat de meest geëigende reactie is in dit soort situaties. Waarom zou bijvoorbeeld de gemeentelijke overheid haar burgers niet een cursus weerbaar-heid aanbieden, zodat ze in voorkomende gevallen wél weten wat te doen? Per slot van rekening zijn er ook EHBO-cursussen, die omstanders leren om adequate hulp te bieden bij een ongeval. Overigens zouden deze trainingen zich niet hoeven te beperken tot vraagstukken rond veiligheid of buurttoezicht. Ze zouden zich eveneens kunnen richten op het versterken van de competenties van burgers die actief zijn in het bestuur van een culturele vereniging, die aan het openbare debat deelnemen of die willen helpen bij buurtbemiddeling. Ook langs deze weg zouden overheden ertoe kunnen bijdragen dat de afstand tussen normen en gedragingen onder burgers kleiner wordt.

Ten slotte zou men de legitimatie van dit soort optreden kunnen versterken. Hoe gebeurt dat op een moderne manier? Men dient ervoor te zorgen dat de betrokken partijen gelegenheid krijgen zich die regels toe te eigenen. Dat is het geheim van een geslaagde opvoeding maar evengoed van modern burgerschap. Zolang de code alleen van bovenaf wordt opgelegd, bereikt men hoogstens een uitwendige vorm van gehoorzaamheid. Sociaal gedrag vooronderstelt immers dat men die gedrags-regels als een eigen code accepteert en zich daarop laat aanspreken. Een goed voor-beeld zijn de afspraken die veel basisscholen aan het begin van het schooljaar in klassikaal verband maken. Daarbij stellen leerkracht en leerlingen in gezamenlijk overleg een aantal regels vast. Die worden opgeschreven en hangen het hele jaar goed zichtbaar aan de wand van het lokaal. Bij eventuele problemen kunnen de leraren de leerlingen vrij eenvoudig aanspreken omdat ze die regels zelf hebben opgesteld. Het interessante van deze aanpak is dat de leerlingen zo op ongedwon-gen wijze ontdekken welke verwachtingen of normen ze met elkaar gemeen heb-ben. Bovendien kunnen ze prioriteiten aanbrengen. Ze stellen bijvoorbeeld regels op die gegeven hun leeftijd, de samenstelling van hun klas of gebeurtenissen in het verleden extra aandacht vergen. Deze aanpak is niet alleen nuttig bij jonge kin-deren. Hij werkt evengoed bij volwassenen die zich ergeren aan andermans gedrag of die bezorgd zijn over zaken in hun directe omgeving. Ik verwijs naar de stadsre-gels die inwoners van Gouda recentelijk geformuleerd hebben en de stadsetiquette uit Rotterdam. Het gaat erom dat burgers uitspreken welke verwachtingen zij met elkaar delen. Daarmee wordt tevens het handhaven eenvoudiger. Doordat de afspraken geen individuele maar een collectieve norm vertegenwoordigen en het bovendien om zelfgekozen normen gaat, wordt het voor iedereen eenvoudiger zich daarnaar te gedragen en er iets van te zeggen als iemand dat niet doet.

Welke verbeteringen zijn mogelijk in het gedrag van de professionals? Laat ik beginnen met de sociale voorwaarden waaronder zij hun werk verrichten. Een

vroegtijdig en meer betrokken optreden van professionals vooronderstelt dat het contact met cliënten en collega's niet al te vluchtig is. Daarom moet men bij de organisatie van instituties in de publieke sector meer oog krijgen voor zaken als tijdshorizon en sociale schaal. Het ontwikkelen van sociaal gedrag is het gemakkelijkst in een omgeving waarin mensen elkaar kennen en voor langere tijd met elkaar te maken hebben. Grootschalige instellingen, waarin mensen anoniem blijven en het contact kortstondig is, werken asociaal gedrag vaak in de hand. Een van de instanties die hier regelmatig op gewezen heeft, is de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO 2000). Ook als men bedrijven, overheidsinstellingen, scholen of politiekorpsen om economische redenen grootschalig organiseert, moet de sociale setting waarin mensen met elkaar omgaan het persoonlijke karakter van de ontmoetingen bevorderen. Daarom moeten sociale omgevingen qua schaal niet al te ruim en qua tijdshorizon niet al te krap zijn. Sociale normen worden eerder omgezet in handelen als het om bekenden gaat of als men in de toekomst nog vaker met elkaar te maken heeft. In het verlengde hiervan ligt het idee dat men de eigen bevoegdheden van professionals niet al te zeer moet inperken. Het onderhouden en handhaven van normen veronderstelt immers dat men de concrete situatie kent. Anders gezegd: wie zou willen bevorderen dat professionele of institutionele normen tot feitelijk gedrag leiden, moet ervoor zorgen dat de werksituatie klein-schalig en lang-durig is en dat het management op afstand blijft.

Behalve op socialisatie komt het ook op motivatie aan. Er zijn vraagtekens te plaatsen bij de motieven die de afgelopen twintig jaar in grote delen van de publieke sector dominant geworden zijn. Het is ontegenzeggelijk een goede zaak dat er meer aandacht voor sociaal-economische motieven kwam. De professionals in het onderwijs, de gezondheidszorg, het openbaar vervoer of de arbeidsbemiddeling hebben recht op een fatsoenlijk inkomen. De instellingen op dit gebied moeten hun onkosten terugbrengen en streven naar een behoorlijk marktaandeel. Wat dat betreft geen kwaad woord over bedrijfsmatig werken of vraagsturing. Maar de kwestie is of deze professionals hun werk ook naar behoren kunnen uitvoeren als de normen te zeer gerationaliseerd worden. Neem de wijze waarop beroepskrachten zich opstellen tegenover jongeren. We weten inmiddels dat louter aandacht en betrokkenheid niet heilzaam is. Maar het omgekeerde geldt eveneens: streng optreden alleen haalt weinig uit. Een combinatie van discipline en betrokkenheid is het meest effectief. Dat geldt ook waar het gaat om de houding tegenover allochtonen. Het spreekt voor zich dat deze zich moeten voegen naar de elementaire regels van de Nederlandse maatschappij. Maar wie zich tot die eis beperkt zonder acht te slaan op hun aarzelingen en veelal slechte ervaringen met diezelfde maatschappij zal niet veel succes hebben. Ik ben een voorstander van aanpassing en invoeging maar geloof niet dat men dit doel bereikt door allochtonen op een harteloze en louter repressieve wijze te bejegenen. Dat gaat *mutatis mutandis* ook op voor andere domeinen. In het onderwijs, de gezondheidszorg, het openbaar bestuur, de arbeidsbemiddeling of het maatschappelijk werk vooronderstelt het werk van de professionals een vorm van persoonlijke betrokkenheid. Voert men het rationaliseren van de beroepsbeoefe-

ning te sterk door dan tast men vroeg of laat het onderhoud respectievelijk de overdracht van sociale normen aan. In die zin moet betrokkenheid in de publieke sector meer nadrukkelijk gecultiveerd worden.

Ten slotte is er de vraag wat men op het vlak van de legitimatie bij professionals kan verbeteren. Men moet bij het handhaven van normen de pedagogische dimensie in het oog houden. Het gaat niet zozeer om macht maar om gezag. Vaststaat dat professionals in de moderne wereld bij het handhaven van normen een voorname rol spelen. Maar ze mogen zich niet al te rigide opstellen. Het gaat veelal om een dialectisch spel waarbij twee partijen elkaar uitdagen. De professional houdt vast aan zijn eigen regel maar de leerling is – zeker in een bepaalde leeftijdsfase – juist op het overtreden van die regel uit. De handhaver moet een bepaalde marge aanhouden maar wél de norm stellen. Met andere woorden: toezichhouders moeten verstandig optreden en ingrijpen als de afstand tussen norm en gedrag onacceptabel wordt. Dat is iets heel anders dan het afdwingen van blinde gehoorzaamheid – ofwel een beleid van *zero tolerance*. Maar het is evengoed iets anders dan elke overtreding door de vingers zien – ofwel een permanent gedoogbeleid. De pedagogische dimensie van het handhaven wordt in beide gevallen tenietgedaan. Adequaat toezicht vooronderstelt dat jongeren er iets van leren als ze een norm overtreden. In het verlengde hiervan moet men ook letten op de proportionaliteit van de middelen die men inzet bij de correctie van wangedrag. Velen denken dat er voor overtredingen slechts twee methoden zijn: repressie (ingrijpen nadat een norm overtreden is) of preventie (ervoor zorgen dat er helemaal geen norm overtreden wordt). Maar de eerste methode brengt geen verbetering en de tweede is zelden effectief. In feite vormen repressie en preventie twee extremen op een continuüm terwijl de eigenlijke opgave in het midden ligt. In dat verband zou ik liever een vorm van ‘prepressie’ zien. Dat wil zeggen: optreden vóórdát de norm overtreden is. Dat lijkt misschien vreemd maar het is in veel domeinen een gangbare praktijk. Elke autobestuurder, voetbaltrainer of opvoeder grijpt in zodra hij of zij ziet aankomen dat het gedrag de verkeerde kant uitgaat. Dat zou ook op scholen, in het uitgaansleven en bij het handhaven van de openbare orde gangbaar moeten zijn.

Daarmee ben ik bij het derde onderwerp aangeland: het gegeven dat overheden een overvloed aan normen opleggen maar op het vlak van toezicht en uitvoering vaak tekortschieten. Wat zou men hieraan kunnen doen? En welke taken heeft de overheid in het beschavingsoffensief dat mij voor ogen staat? Moet zij terugtreden of juist veel nadrukkelijker optreden? Met betrekking tot dit laatste geloof ik niet dat er een dilemma is. De moderne overheid moet beide doen, zij het dat we preciezer moeten aangeven in welke opzichten zij een stap terug moet doen en in welke opzichten zij haar aanwezigheid juist moet versterken. De overheid moet terugtreden in die zin dat zij veel meer ruimte schept voor alle burgers, professionals en particuliere ondernemingen die zich willen inzetten voor de publieke zaak. Ze moet in dat opzicht motiverend werken. Dat doet ze niet alleen door het verminderen van de regels maar ook door nadrukkelijk steun te verlenen aan personen en organisaties die zich inzetten voor modern burgerschap. Dat aantal

wordt nogal eens onderschat, zeker waar het om migranten gaat. Recent onderzoek in Rotterdam heeft laten zien dat er in deze stad talloze allochtone verenigingen, stichtingen, bedrijven, werkgroepen, organisaties én individuele burgers zijn die onmiskenbaar bijdragen aan een bloeiende *civil society*, maar niet als zodanig door de gemeentelijke overheid gekend worden.²⁴ Zij weet wel dat er de nodige initiatieven in de stad bestaan maar beseft soms onvoldoende welke rol deze (kunnen) spelen bij het bevorderen van burgerschap. Laat staan dat zij deze initiatieven op een bewuste en gerichte wijze ondersteunt. In het kader van een beschavingsoffensief pleit ik voor een meer actieve opstelling. Laat de gemeente vooral op zoek gaan naar individuen en organisaties die zich inzetten voor de publieke zaak, geef te kennen dat men deze activiteit waardeert, zorg waar nodig voor extra ondersteuning in de vorm van subsidies, advies of bijscholing, stimuleer dat ze in de openbare meningsvorming een rol spelen en geef ze een duidelijke inbreng in het overheidsbeleid. Met andere woorden: zorg dat meningsvorming, besluitvorming en uitvoering veel sterker een zaak van de burgers zelf worden en verlaat de filosofie dat dit uitsluitend een zaak van de overheid en haar ambtenaren is. Dit pleidooi beperkt zich niet tot het stedelijk niveau. Ook de landelijke overheid zou vaker kunnen terugtreden en de vorming en uitvoering van het beleid meer tot een zaak van de burgers zelf maken. Daar gaat een beschavende werking van uit, al was het maar omdat burgers dan zelf aanpakken en minder gemakkelijk afgeven op ‘Den Haag’.

Daarnaast zou de overheid haar eigen optreden moeten verbeteren, vooral waar het om toezicht gaat. De gemeentelijke overheid wordt een regietaak toegedicht, maar in de praktijk komt daar onvoldoende van terecht. Een berucht voorbeeld is de begeleiding van overlast veroorzakende jongeren. Zulke jongeren hebben te maken met uiteenlopende regimes. Gedragingen die ze thuis normaal vinden, geven in het onderwijs vaak overlast, terwijl de regels op school weer sterk afwijken van de codes in het uitgaansleven. Zich heen en weer bewegend tussen deze verschillende regimes onttrekken jongeren zich aan de normatieve invloed van leerkrachten en andere volwassenen. Ouders weten soms niet eens waar de jongere zijn tijd doorbrengt, laat staan dat ze weten in hoeverre hij zich elders aan de regels houdt. Meer contact tussen diverse volwassenen is wel het minimum, meer afstemming van normen en handhaving zou beter zijn. Daarin moet de gemeentelijke overheid veel gericht optreden. Zij zou meer gestalte moeten geven aan het besef dat opvoeding al lang geen individuele zaak meer is maar iets wat staat of valt bij de mate waarin meerdere domeinen (en dus ook meerdere toezichthouders) hun taken op elkaar afstemmen. Ten slotte moet de overheid veel nadrukkelijker optreden als toezichthoudende instantie op dit soort activiteiten. Zij moet ervoor zorgen dat de initiatieven van burgers, professionals en ondernemingen zich binnen een democratisch kader afspelen. Zij moet er – om het voorbeeld van Rotterdam nog eens aan te halen – op toezien dat gesubsidieerde initiatieven of organisaties daadwerkelijk tot meer participatie van migranten bijdragen. Het is goed dat een overheid zich in deze stevig opstelt. Zij mag vrij harde eisen stellen aan de initiatieven die burgers ontwikkelen en daarbij criteria aanleggen zoals die in het voorgaande ontwikkeld zijn.

Figuur 4.11 Drie problemen en voorstellen tot verbetering (burgers, overheden en professionals)

	burgers	professionals	overheid
	privatisering van het normbesef	rationalisering normatief gedrag	overproductie van regels en normen
socialisatie	expliciet maken van gedragsregels	kleinere schaal en langere duur	een beter kader voor toetsing en toezicht
motivatie	competenties van burgers versterken	bevordering van meer betrokkenheid	eigen initiatieven sterker bevorderen
legitimatie	sterker toe-eigenen van sociaal gedrag	normen stellen en handhaven als spel	meer burgerschap via Koninklijk Huis

Aldus zou de overheid het moderne burgerschap langs twee lijnen kunnen bevorderen: door het stimuleren van burgerlijke activiteiten enerzijds en door het handhaven van een aantal burgerlijke normen anderzijds. Op plaatselijk niveau is de overheid nog wel in staat om dat te doen maar op landelijk niveau is dat niet gemakkelijk. Het zou dan ook bijzonder welkom zijn als er een aparte instantie was die zich op deze voorname taak zou kunnen toeleggen. Dit zou een instantie moeten zijn die overal in Nederland bedrijven en verenigingen, professionals en particulieren aanmoedigt om zich in te zetten voor de zaak van modern burgerschap. Een orgaan dat aandacht schenkt aan de vele initiatieven die tot meer beschaafde omgangsvormen bijdragen, dat banken en bedrijven stimuleert om zich in te zetten voor de publieke zaak, dat de maatschappelijke bovenlaag wijst op het aantrekkelijke van een modern mecenaat, maar dat evengoed oog heeft voor de gewone burger die zich in vereniging of buurt inzet voor zijn medeburgers. Een instantie die boven alle particuliere belangen en partijen staat, die niet is gecorrumpeerd door compromissen van economische of politieke aard en die op een ondubbelzinnige wijze het symbool van de publieke zaak kan zijn. Welnu, een dergelijke instantie is er al en wel in de vorm van de monarchie. Er is momenteel nogal wat te doen over de rol van het koningshuis in Nederland. Velen zijn eraan gehecht, sommigen willen het moderniseren en een enkeling zou het willen afschaffen. Daarnaast zijn er in toenemende mate incidenten die zijn reputatie aantasten. We zijn nog niet toe aan een echte crisis van het koningschap maar gaan wel die richting uit. Waarom zouden we de zaak niet over een heel andere boeg gooien en het koningshuis een centrale rol geven bij de bevordering van burgerschap? Het zou goed passen bij de rol die het in het verleden heeft gespeeld, het zou de leden van het Koninklijk Huis een zinvolle taak geven en het zou op een intelligente manier de symboliek van het koningschap inzetten voor de publieke zaak. In menig opzicht zou het een bekroning vormen van het beschavingsoffensief dat zich momenteel aan het voltrekken is. Tegelijkertijd zou het een uitweg kunnen bieden uit het onbeschaafde rumoer dat het koningschap wellicht bedreigt.

4.7 CONCLUSIES

Men zou de omschrijving die ik eerder gaf van het verschijnsel ‘norm’ (‘een compromis tussen realiteit en ideaal’) ook op dit laatste hoofdstuk kunnen toepassen. Enerzijds heb ik een groot aantal tendensen en gegevens opgevoerd die verwijzen naar de sociale realiteit van Nederland. Anderzijds heb ik verschillende verbeteringen voorgesteld die voortvloeien uit het ideaal van modern burgerschap. Een dergelijke combinatie hoort in de wetenschap niet thuis. Maar zij is onvermijdelijk als men de zaak – zoals hier gebeurt – vanuit een praktisch perspectief beziet. De voornaamste elementen uit dit hoofdstuk komen dan ook op het volgende neer.

- 1 Er bestaan in Nederland verschillende normen die men alleen al in numeriek opzicht als heersende normen kan opvatten. Dat geldt met name voor standaarden die betrekking hebben op privé-leven en gelijkwaardigheid in ruime zin. Factoren als opleiding en inkomen hebben hierop nauwelijks invloed. Bijgevolg treft men die normen in alle sociale klassen aan. Maar dit geldt niet voor allochtone burgers. Zij koesteren over het algemeen meer traditionele denkbeelden, vooral allochtonen uit een islamitische cultuur. Zij huldigen bij de taakverdeling tussen man en vrouw, de plaats van ouderen in het gezinsleven en de betekenis van het geloof opvattingen die men – afgemeten aan de in Nederland gangbare maatstaven – als traditioneel zou kunnen kenschetsen.
- 2 Dit betekent niet dat autochtone Nederlanders op alle punten dezelfde normen hanteren. Er zijn – los van de standaarden die door een grote groep gedeeld worden – ook opvattingen die op een ongelijke wijze over de sociale klassen verdeeld blijken. Dat gaat met name op voor aspecten van het publieke leven. Burgers met een bescheiden inkomen en een geringe opleiding spreken zich relatief vaak uit voor een sterke leider, zetten zich eerder tegen allochtonen af, en hechten grote waarde aan onze nationale eigenheid. De hogere middenklasse scoort op deze punten onder het gemiddelde. Zij spreekt zich daarentegen duidelijker uit over het onderscheid tussen goed en kwaad, heeft relatief veel belangstelling voor politiek, en kent vrouwen een ruime bewegingsvrijheid toe, ook als het gaat om seksualiteit.
- 3 Deze laatste standaarden kan men als heersende normen opvatten en wel om drie redenen. Ten eerste omdat ze relatief vaak voorkomen in de hogere middenklasse en een groot deel van de Nederlandse bevolking inmiddels tot deze groep behoort. Telt men de elite hierbij op, dan maakt de hogere middenklasse 47 procent van de bevolking uit, de lagere middenklasse 31 procent en de laagste klasse 22 procent. Ten tweede klinken normen van de hogere middenklasse relatief sterk door in de samenleving. Het gaat om burgers die via hun werk en/of sociale positie meestal grote invloed uitoefenen op het opinieklimaat. Ten derde sluiten deze normen nauw aan bij het nationale zelfbeeld zoals dat zich in het verleden gevormd heeft. Daarin spelen deugden als openheid en tolerantie traditioneel een voorname rol. Als gevolg van dit alles mag het maatschappelijk gewicht van de hogere middenklasse en de door haar gekoesterde normen niet onderschat worden.

- 4 Niettemin staan de geldigheid en de werkzaamheid van deze normen onder druk. En wel zodanig dat ik pleit voor een beschavingsoffensief. Om dat te schetsen concentreer ik me op de uitbreiding en intensivering van het maatschappelijk verkeer. Dit is één van de voornaamste veranderingen die Nederland de afgelopen dertig jaar heeft ondergaan. Een soepele afwikkeling van het verkeer spreekt allerminst voor zich. Zij vooronderstelt in de eerste plaats voor elk domein een stel omgangsvormen en verkeersregels. Verder het vermogen om die regels te kennen en ze toe te passen in de praktijk. Bovendien is een zekere welwillendheid noodzakelijk: een al te mechanische toepassing van de regels leidt immers tot problemen. Ten slotte moet er een instantie zijn die het naleven van die regels in de gaten houdt en de verkeersdeelnemers waar nodig aanzet tot maatschappelijk gedrag. Het voordeel van deze vier beginselen is dat ze tamelijk bescheiden zijn en in zeer diverse omstandigheden kunnen worden toegepast.
- 5 Welke gevolgen hebben deze beginselen voor de eisen die men kan stellen aan moderne burgers? Zelf pleit ik voor de volgende bekwaamheden: 1) gelijkwaardigheid, in die zin dat burgers oog hebben voor hun lotsverbondenheid en elkaar in dat kader als gelijken bejegenen; 2) zelfwerkzaamheid, in die zin dat burgers in staat zijn hun eigen weg te vinden in de maatschappij en niet steeds zijn aangewezen op de hulp van anderen; 3) betrokkenheid, in die zin dat men zich niet zo snel mogelijk van A naar B verplaatst maar voldoende rekening houdt met het lot van anderen; 4) aanspreekbaarheid, in die zin dat men zich niet verschuilt als er onverhoopt problemen zijn maar ervoor zorgt dat eigen fouten erkend en goedge maakt worden.
- 6 Tegen deze achtergrond meen ik dat het voornaamste probleem voor burgers gelegen is in de privatisering van het normbesef. Ze gaan uit van hoge eisen en verwachtingen maar beseffen onvoldoende dat het om een collectief verschijnsel gaat. Met name in het publieke domein brengt dit de nodige problemen mee. Het feit dat burgers onbekommerd uitgaan van hun private voorkeuren zorgt onvermijdelijk voor ergernis en overlast. Om precies dezelfde reden storen zij zich snel aan het gedrag van anderen. Zich inzetten voor de publieke zaak veronderstelt een minimum aan gedeelde normen of spelregels. Een vergaande privatisering van het normbesef vormt dan ook een bedreiging voor de publieke en politieke dimensie van het burgerschap.
- 7 Een ander probleem dringt zich op aan de professionals en de instellingen waar zij werken. Zij stuiten op het feit dat de normen van hun beroepsuitoefening sterk zijn gerationaliseerd. De publieke dienstverlening richt zich meer en meer op de modellen van het bedrijfsleven. Dat brengt twee nadelen met zich mee. Ten eerste krijgt het management daardoor een sterke greep op het doen en laten van de professionals, wat een nadelig effect heeft op hun motivatie en arbeidsvreugde. Ten tweede gaat men door het streven naar tevreden klanten gemakkelijk voorbij aan de publieke dimensie van het werk. Meer betrokkenheid van de managers bij het werk van de professionals en meer betrokkenheid van de professionals bij de publieke zaak zouden de nadelige effecten van een sterk doorgevoerde rationalisering kunnen opheffen.
- 8 De overproductie aan normen, regels en richtlijnen is ten slotte een probleem

waar vooral de overheid mee kampt. Zij komt daardoor onvoldoende toe aan het uitvoeren van beleidsdoelen respectievelijk het houden van toezicht op die uitvoering. Tegelijkertijd is deze overdaad funest voor het eigen initiatief van burgers en particuliere instellingen. Daarom is een dubbele beweging wenselijk. De overheid zou meer ruimte moeten bieden aan allen die zich inzetten voor de publieke zaak en in die zin nadrukkelijk moeten terugtreden. Maar tegelijkertijd moet zij meer en vooral beter werk maken van haar taak als toezichhouder op het maatschappelijk verkeer en in die zin juist intensiever optreden.

- 9 Het doel van deze drie aanbevelingen is het bevorderen van modern burgerschap. Dit betekent dat burgers een grotere inbreng krijgen in de vormgeving van het maatschappelijk verkeer. Doordat ze bijvoorbeeld de sociale codes in hun eigen omgeving tot onderwerpen van gesprek maken. Het betekent eveneens dat overheden hen daarin stimuleren, onder meer door beter toezicht te houden op het naleven van de verkeersregels, en deze waar nodig van sancties te voorzien. Het betekent ten slotte dat professionals vaker en met meer inzet behulpzaam zijn, onder meer door de sociale en normatieve competenties van burgers te versterken. Dit alles kan ertoe bijdragen dat de kwaliteiten die stilzwijgend bij een bovenlaag van de Nederlandse burgers aanwezig zijn over een groter deel van de bevolking verbreid worden.
- 10 Een dergelijke beweging komt neer op een beschavingsoffensief dat in menig opzicht verschilt van dat aan het einde van de negentiende eeuw. Het gaat niet langer om een elitaire zaak maar om een beweging die door burgers uit de hogere middenklasse zelf wordt gedragen. Het gaat niet om het opleggen van geheel nieuwe normen maar om het expliciet maken van de regels en beginse-len die reeds in het moderne maatschappelijke verkeer aanwezig zijn. Het gaat niet om waarden of normen die zich keren tegen de assertieve levensstijl maar om kwaliteiten die daaraan worden toegevoegd, zodat de nadelige effecten van die levensstijl gecorrigeerd worden. Met andere woorden: het gaat om een offensief dat naar inhoud en werkwijze uitgesproken modern is. Het zou even eervol als doelmatig zijn wanneer het Koninklijk Huis zich met deze beweging engageert.

NOTEN

- 1 Voor het jaarinkomen ga ik van de volgende verdeling uit: laag niveau betekent 0-18.000 gulden; laag-midden betekent 18.000-27.000 gulden; hoog-midden betekent 27.000-39.000 gulden en hoog niveau betekent 39.000 gulden of meer.
- 2 Voor het opleidingspeil ga ik van de volgende verdeling uit: laag niveau betekent uitsluitend lager onderwijs; laag-midden betekent uitgebreid lager onderwijs; hoog-midden betekent middelbaar onderwijs en hoog niveau betekent universitair of hoger beroepsonderwijs.
- 3 Bijlage 5, tabel 2.
- 4 Het gaat om de enquête naar Sociaal-economische Positie en Voorzieningen-gebruik van Allochtonen en autochtonen uit 1998 (afgekort als SPVA98) die in totaal 14.519 personen van 12 jaar of ouder telt. De voornaamste groepen waren als volgt verdeeld: 3619 Turken, 3039 Marokkanen, 3378 Surinamers, 1669 Antillianen en 2814 autochtonen.
- 5 Vergelijk het onderzoek van Arend Odé naar de etnisch-culturele en sociaal-economische integratie van minderheden in Nederland (Odé 2002: 134-142).
- 6 Aan de respondenten werd een aantal huishoudelijke taken voorgelegd, zoals het verzorgen van kinderen, eten koken, geld verdienen en geldzaken regelen. Zij konden aangeven of die taken vooral door de vader, vooral door de moeder of door beide ouders vervuld moesten worden. Op grond van de vier genoemde items vormde ik een nieuwe schaal voor arbeidsdeling naar geslacht (alfa = 0,67).
- 7 Bijlage 5, tabel 5.
- 8 De respondenten konden aangeven in hoeverre ze het eens waren met de stelling dat belangrijke beslissingen over de kinderen en het huishouden een verantwoordelijkheid van de vrouw vormen. Verder werd gevraagd in hoeverre besluiten over geldzaken en grote aankopen vooral een verantwoordelijkheid van de man vormen. Op grond van deze vier items vormde ik een nieuwe schaal voor huishoudelijke besluitvorming (alfa = 0,75).
- 9 Bijlage 5, tabel 5.
- 10 De respondenten konden aangeven in hoeverre ze het eens waren met de stelling dat een opleiding en een eigen inkomen voor jongens belangrijker is dan voor meisjes. Zij gaven ook hun mening over de stelling dat een vrouw moet stoppen met werken als ze moeder wordt. Uit deze drie items vormde ik een nieuwe schaal voor gelijke behandeling (alfa = 0,60).
- 11 Bijlage 5, tabel 6.
- 12 De respondenten gaven aan in hoeverre ze het eens waren met de volgende stellingen: 'Kinderen kunnen het beste thuis blijven wonen tot zij gaan trouwen', 'Als ouders bejaard zijn, moeten ze bij hun kinderen kunnen inwonen', 'Je moet je ouders altijd respecteren, ook wanneer ze dit door hun gedrag of houding niet verdienen' en: 'Bij belangrijke beslissingen horen oudere familieleden meer invloed te hebben dan jongere'. Uit deze vier items leidde ik een nieuwe schaal voor de positie van de oudere generatie af (alfa = 0,65).
- 13 De respondenten gaven aan in hoeverre ze het eens waren met de stelling dat een

- kind van zeventien jaar zelf mag beslissen naar welke school het gaat. Andere stellingen waren dat een zeventienjarige zelf mag beslissen over het geld dat hij/zij met werken verdient respectievelijk dat het zelf mag besluiten te stoppen met de opleiding. Ten slotte was er de vraag hoe men tegenover het zelfstandig wonen van een zeventienjarige zoon respectievelijk dochter stond. Uit deze vijf items leidde ik een schaal af voor zeggenschap voor kinderen (alfa = 0,66).
- 14 De respondenten gaven hun mening over de volgende uitspraken: 'Er wordt tegenwoordig veel te gemakkelijk gescheiden', 'De beste gezinsvorm is nog altijd twee getrouwde ouders met hun kinderen', 'In Nederland gaan mannen en vrouwen te vrij met elkaar om', 'In Nederland is men veel te open over dingen die met seksualiteit te maken hebben'. Op grond van deze vier items vormde ik een schaal voor visie op seks en huwelijk (alfa = 0,69).
- 15 Bijlage 5, tabel 7.
- 16 Respondenten konden aangeven in hoeverre ze het met de volgende stelling eens waren: 'Als iemand niet lang meer te leven heeft en pijn lijdt, mag hij zelf beslissen over de beëindiging van zijn leven.'
- 17 Respondenten konden aangeven in hoeverre ze het eens waren met de volgende uitspraken: 'Het is jammer dat in het dagelijks leven in Nederland religie steeds minder belangrijk wordt', 'Het is vervelend wanneer je dochter wil trouwen met iemand met een andere religie', 'Het is vervelend wanneer je zoon wil trouwen met iemand met een andere religie', 'Kinderen moeten naar een school gaan die aansluit bij de religie van hun ouders'. Op grond van deze vier items vormde ik een nieuwe schaal voor belang van het geloofsleven (alfa = 0,76).
- 18 Overigens hoeft dit niemand te verbazen omdat de vragenstellers het in Nederland dominante gezichtspunt veelal impliciet als maatstaf aanleggen. Men meet in werkelijkheid de sociaal-culturele afstand van diverse groeperingen tot de in Nederland dominante normen. Dat is legitiem, omdat deze normen vanaf de jaren zestig aanmerkelijk veranderd zijn terwijl veel allochtonen uit een premoderne of althans minder sterk gemoderniseerde maatschappij komen. Bijgevolg mogen de verschillen die men aldus meet ook worden opgevat als een aanwijzing voor de mate waarin de betrokken groepen aan modernisering onderhevig zijn respectievelijk zich daartegen afzetten.
- 19 Wat dat betreft doet de titel van het boek dat Anja Meulenbelt in 1976 geschreven heeft enigszins profetisch aan. Talloze Nederlanders hebben sinds die tijd hun gevoel van schaamte afgelegd. Zij beroepen zich niet alleen op hun eigen normen en voorkeuren maar brengen die ook zonder enige terughoudendheid in het publieke domein tot uitdrukking.
- 20 Bijlage 5, tabel 2, kolom 4.
- 21 Bijlage 5, tabel 4, kolom 4.
- 22 Voor een meer uitvoerige behandeling van dit onderwerp verwijs ik naar mijn terugblik op de conferentie over de *Sociale Agenda 2002-2006* die in 2002 te Rotterdam gehouden werd (Van den Brink 2003a).
- 23 De kern van de nu volgende gedachtegang heb ik elders reeds gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld mijn discussiebijdrage aan *Christen Democratische Verkenningen* van december 2002 (Van den Brink 2002b).
- 24 Vergelijk *Marginaal of modern? Een bestuurlijk advies inzake burgerschap onder*

migranten in Rotterdam dat ik samen met Dick de Ruijter in 2003 geschreven heb (Van den Brink 2003b).

5 EEN KANTELING DIE KANSEN BIEDT

Velen beschouwen het hier bepleite beschavingsoffensief als een onmogelijke opgave. Dat is alleszins begrijpelijk. Er zijn inderdaad verschillende factoren die de realisatie van een dergelijk streven lijken te verhinderen. Neem bijvoorbeeld de sterk toegenomen variëteit aan voorkeuren en gedragingen vanaf de jaren zestig. Niet alleen het privé-leven maar ook de arbeidsmarkt en het onderwijs kwamen meer en meer in het teken van diversiteit te staan. Hetzelfde geldt voor opvattingen over moraal en politiek en voor de manier waarop men zich in het openbare domein gedraagt. Geen wonder dat de moderne maatschappij steevast in termen van individualisering, diversiteit of multiculturaliteit beschreven wordt. Is het reëel om te verwachten dat deze variëteit in de nabije toekomst zal verminderen? Een tweede bezwaar is mogelijk dat het hele offensief een tamelijk abstract karakter heeft. Eind negentiende eeuw ging het om concrete zaken, zoals drankmisbruik, armoede, besmettelijke ziekten of slechte woningen. De ellende was voor iedereen zichtbaar en velen begrepen de noodzaak om daar iets aan te doen. Momenteel gaat het om zaken die zich aan de directe waarneming onttrekken, zoals het respect dat men voor de rechtsstaat heeft, de moeite die men doet op het gebied van opvoeding, of de mate waarin iemand zich bij zijn medeburgers betrokken voelt. Anders gezegd: de huidige problemen hebben een affectief, cognitief en communicatief aspect terwijl de problemen van een eeuw geleden vooral fysiek, economisch en politiek van aard waren. Ten derde zou men kunnen wijzen op het feit dat het om luxe gaat. Vergeleken met de oorlogen die buiten Europa gevoerd worden, de bittere armoede waarin hele volkeren gedompeld zijn of de rechteloosheid die elders op de wereld heerst, zijn de problemen in Nederland niet al te ernstig. Sommigen vatten klachten over normloosheid of verloederding dan ook op als gezeur van een stel verwende burgers. Volgens hen moeten burgers uit de middenklasse zich niet aanstellen maar ruimte maken voor degenen die met uitsluiting bedreigd worden, zoals verslaafden en asielzoekers. Met andere woorden: om diverse redenen zou men de stelling kunnen verdedigen dat het beschavingsoffensief anno 2004 een even onmogelijke als onwenselijke onderneming is.

Niettemin zie ik kansen voor dat offensief – al was het maar omdat het zich reeds een paar jaar aan het voltrekken is. Het streven naar méér culturele diversiteit, méér sociale vrijheden, méér ruimte voor andere gedragingen en méér private voorkeuren hield aan tot het midden van de jaren negentig, maar vervolgens diende zich een omslag aan. Deze kwam onder meer tot uiting in de serie artikelen die *de Volkskrant* wijdde aan morele vraagstukken. Zij bevatten een verslag van de manier waarop Nederlanders in het alledaagse leven met normen en waarden omgaan. Uit de serie bleek dat er op normatief gebied veel diversiteit bestaat. De portretten varieerden van mensen die zichzelf totaal wegcijferen tot mensen die doelbewust de maatschappelijke normen aan hun laars lappen. Maar men kan er ook uit afleiden dat de belangstelling voor normen voor het eerst sinds lange tijd in progressieve kring weer aan de orde was.¹ Sindsdien is deze

belangstelling slechts toegenomen. Dat werd nog eens versterkt door een aantal gevallen van zinloos geweld in 1998. De dood van Joes Kloppenburg en Meindert Tjoelker bracht overal gevoelens van verontrusting en verontwaardiging teweeg. Menigeen raakte ervan overtuigd dat Nederland verloederd was. Twee jaar later strekten de zorgen zich eveneens uit tot de migranten. Dat bleek uit het opstel dat Paul Scheffer in 2000 over het multiculturele drama schreef en vooral uit de vele reacties die dit losmaakte. Vanaf dat moment was het gedaan met de idee dat toenemende diversiteit een zegen is. Weer twee jaar later namen de zorgen over de ontwrichting van Nederland bijna de vorm van een revolte aan.² Pim Fortuyn herinnerde aan het belang van nationale eigenheid en de wijze waarop deze door de Paarse kabinetten werd bedreigd. De enorme aanhang die hij wist te verwerven met zijn moderne vorm van nationalisme wees op een grondige verandering van het maatschappelijk klimaat. De tijd van relativisme en gedogen was voorbij, voortaan zou het om normen en waarden gaan. Deze geest is onmiskenbaar in de twee kabinetten-Balkenende werkzaam. Uit een en ander kan men afleiden dat de herwaardering van het normatieve al een tijd gaande is. De aandacht gaat niet langer uit naar méér variatie maar naar scherpere selectie. De vraag is niet langer of we het aantal vrijheidsgraden kunnen uitbreiden maar op welke wijze we die kunnen inperken. In die zin is de tijdgeest aan het kantelen – een ontwikkeling die niet alleen risico's inhoudt maar ook nieuwe kansen biedt.

In het onderstaande behandel ik drie aspecten van deze kanteling. Het eerste heeft betrekking op de kern van het hier bepleite beschavingsoffensief. Vervolgens zal ik de vraag stellen in hoeverre dat streven in Nederland een kans van slagen heeft. En ten slotte is er de vraag of een beschavingsoffensief wellicht ook nadelige gevolgen kent

5.1 NORMALISATIE ALS OPGAVE

Men kan het hier bepleite beschavingsoffensief opvatten als een nieuwe fase in het proces van normalisatie. Er is een tijd geweest dat velen (waaronder ikzelf) alleen oog hadden voor de negatieve kanten van een dergelijk proces. Wij vatten – veelal geïnspireerd door de latere werken van Michel Foucault – normalisatie bij voorkeur op als een subtiele vorm van onderdrukking, een proces waarbij individuele verschillen uit naam van een bepaalde norm miskend werden, een streven dat vooral de machtigen ten goede kwam. Uit opstandigheid, diversiteit en marginaliteit werd dan ook veel politieke of morele hoop geput. Maar inmiddels is er het nodige gebeurd. In elk geval ging ik zelf anders over normen en normaliteit denken en kwam het proces van normalisatie in een ander licht te staan. Uit het voorgaande wil ik drie ontwikkelingen afleiden die naar mijn smaak een zekere normalisatie weer urgent maken.

De eerste ontwikkeling houdt in dat veel normen de afgelopen dertig jaar verhoogd werden, waardoor nieuwe vormen van onbehagen zijn ontstaan. Men kan niet zeggen dat dit proces helemaal eenduidig is. Ik heb in het tweede hoofd-

stuk laten zien dat bepaalde standaarden of verwachtingen omhoog gingen, dat andere juist omlaag gingen en dat weer andere normen aan een proces van substitutie onderhevig zijn. Maar de grote lijn is duidelijk. Onze eisen en ambities gingen over het geheel genomen geleidelijk omhoog en op verschillende gebieden vond een aanscherping van normen plaats. Dat leidde tot nieuwe vormen van onvrede, omdat het vaak grote moeite kost deze hogere ambities om te zetten in concreet handelen. In theorie kan men deze spanning op twee manieren oplossen: langs een 'katholieke' of een 'protestantse' weg. In het eerste geval gaat men over tot een relativering van het eigen ideaal omdat men het leven hoger aanslaat dan de leer. In het tweede geval houdt men vast aan een hoge norm en tracht men het eigen gedrag zodanig te verbeteren dat het dichterbij de norm komt. In dat geval moet het leven zich naar de leer voegen. Processen van modernisering berusten meestal op de tweede werkwijze. Dat zou een eerste argument voor normalisatie kunnen zijn. Moderne burgers moeten hun eigen normen serieus nemen en hun feitelijke gedragingen langzaam maar zeker op die normen afstemmen.

Een tweede ontwikkeling betreft de privatisering van het normbesef. Veel normen zijn weliswaar omhooggegaan maar tegelijkertijd gelden ze in toenemende mate als een private aangelegenheid. Als gevolg daarvan nam op vele terreinen van het sociale leven de variatie toe. Treffende voorbeelden daarvan zagen we op het gebied van huwelijk en gezinsleven (meer verschillende levensstijlen), in het onderwijs (aandacht voor de verschillen tussen kinderen), op het gebied van meningsvorming (grote diversiteit op moreel en religieus gebied) en in het publieke domein (sterk uiteenlopende gedragingen). Er is geen publieke instantie meer die zich uitlaat over goed en kwaad of soortgelijke standaarden. Alleen de rechtspraak vormt daarop een uitzondering. Het gevolg is dat veel burgers voor zichzelf feitelijk van hoge normen uitgaan maar zonder te beseffen dat er op normatief gebied heel wat convergentie is. Dit wreekt zich vooral op het moment dat zeer verschillende burgers met elkaar van doen hebben. In het derde hoofdstuk heb ik betoogd dat dit met name voor de publieke sfeer opgaat. Het is daarom geen toeval dat de onvrede zich vooral in deze sfeer manifesteert. Ook dat maakt een zekere normalisatie wenselijk, en wel in die zin dat de collectieve dimensie van onze standaarden sterker benadrukt wordt.

De derde en laatste ontwikkeling houdt in dat er inmiddels een tamelijk brede middenklasse van hoogopgeleide burgers is die zowel door hun aantal als door hun professionele bezigheden een groot maatschappelijk gewicht hebben. Men kan de door hen uitgedragen normen opvatten als een deel van de heersende cultuur: in de zin dat het de normen zijn van een dominante groep maar ook in de zin dat ze door grote delen van de bevolking gedeeld worden. Tegelijkertijd bestaan er diverse groepen die er in normatief opzicht afwijkende voorkeuren op na houden. Zo laten laagopgeleide burgers zich vaak negatiever uit over de publieke zaak, de aanpak van criminaliteit en morele vraagstukken. Verder zijn er veel allochtone burgers die op het gebied van huwelijk en gezinsleven andere normen aanleggen. Dat geldt met name voor migranten uit een islamitische

cultuur en ook, hoewel in mindere mate, voor migranten met een Caraïbische achtergrond. Vermoedelijk geldt dit eveneens voor de groeiende stroom van migranten uit Afrikaanse en Aziatische landen die in cultureel opzicht nog verder van het Westen verwijderd zijn. Dergelijke verschillen hebben – tezamen met de grote variatie in levensstijl onder autochtone Nederlanders – niet zelden tot gevolg dat sociale groepen uit elkaar groeien. Er tekent zich een proces van ‘schifting’ af waarbij mensen met vergelijkbare sociaal-culturele voorkeuren elkaar opzoeken. Dat komt tot uiting in gescheiden leefwerelden, gekleurde woonbuurten, aparte scholen en de vrijetijdsbesteding. Dit proces van ontmenging is inmiddels zover gevorderd dat probleemloos samenleven niet meer vanzelf spreekt. Niettemin is duidelijk dat men als burgers van hetzelfde land op talloze momenten met elkaar te maken heeft en dat daarbij bepaalde, gemeenschappelijk gedragen omgangsvormen nodig zijn. Daarom acht ik een derde vorm van normalisatie wenselijk en wel in die zin dat de normen die een meerderheid van de Nederlandse bevolking in het maatschappelijk verkeer vooronderstelt meer openlijk gepropageerd worden.

Aldus komt het idee van een beschavingsoffensief in drie opzichten neer op een pleidooi voor normalisatie. Ik pleit in de eerste plaats voor een normalisatie van onze gedragingen in die zin dat we onze eigen normen serieus nemen en ons feitelijk handelen daarop afstemmen. In de tweede plaats voor een normalisatie die inhoudt dat de verwachtingen die we de facto met elkaar gemeen hebben meer nadrukkelijk erkend worden. En in de derde plaats voor een normalisatie die zich richt op het geleidelijk verkleinen van de afstand tussen laagopgeleide en/of kansarme burgers enerzijds en de normen van de hogere middenklasse anderzijds. Inhoudelijk gezien gaat het bij dit alles om de beginselen van goed burgerschap. Het betekent niet dat alle burgers er dezelfde denkbeelden, waarden of idealen op na houden. Verschil van mening op intellectueel, religieus of moreel gebied is in een moderne samenleving als de Nederlandse onvermijdelijk. Tegelijkertijd moet men wel een aantal spelregels aanhouden om ervoor te zorgen dat het maatschappelijk verkeer op een beschaafde manier verloopt. In dat verband noemde ik de axioma's van gelijkwaardigheid, zelfwerkzaamheid, betrokkenheid en aanspreekbaarheid. Ik pretendeer vanzelfsprekend niet dat deze lijst uitputtend is. Men kan van mening verschillen over de relevantie van dit soort beginselen, maar niet over de stelling dat een minimum aan collectief gedragen regels nodig is. Dat geldt voor elke maatschappij en al helemaal voor de moderne, waarin het maatschappelijk verkeer veel intensiever dan voorheen geworden is. De snelheid en diversiteit van dat verkeer leiden gemakkelijk tot misverstanden of botsingen. Daarom is het handhaven van een aantal elementaire spelregels zonder meer noodzakelijk. Vandaar de drie trefwoorden in de ondertitel van dit boek. Zij geven aan waar het de komende jaren in Nederland om gaat. Om te beginnen moet de noodzaak van een aantal elementaire spelregels erkend worden (normen). Bovendien moet men recht doen aan het feit dat een meerderheid van alle burgers deze regels onderschrijft (normaliteit). Ten slotte moet men bevorderen dat zo veel mogelijk burgers hun gedrag op deze regels afstemmen (normalisatie). Tegelijkertijd kan men twee vraagtekens plaatsen bij deze zienswijze.

5.2 HAALBAARHEID VAN HET OFFENSIEF

De eerste vraag is uiteraard in hoeverre het hier bepleite beschavingsoffensief in Nederland een kans van slagen heeft. Hoewel slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking zich op een rationele of een reflexieve manier met deze vragen bezighoudt, zou het een fout zijn te geloven dat de problematiek beperkt blijft tot wetenschappers, opinieleiders of beleidsmakers. Dat blijkt uit de inventarisatie die het Forum voor Democratische Ontwikkeling vorig jaar in opdracht van het kabinet heeft opgesteld. Daarbij werden meer dan driehonderd verschillende initiatieven in kaart gebracht die zich – vaak op een lokale schaal – voor het versterken van waarden en normen inzetten.

De conclusie van deze inventarisatie luidt dat het thema onder Nederlandse burgers sterk leeft en dat men veel van hun ideeën of ervaringen kan inzetten. Enkele voorbeelden zijn vermeldenswaard. Zo kunnen inwoners van de gemeente Deventer zich bij de *Deventer Schoon Familie* aansluiten. Zij verbinden zich dan aan bepaalde verplichtingen en spelregels die vervuiling van de openbare ruimte tegengaan. In ruil daarvoor krijgen zij recht op bepaalde middelen of diensten waarmee ze hun eigen buurt weer kunnen opknappen. De Utrechtse wijk Kanaleneiland kent sinds 1997 het project *School en veiligheid*. Het centrale doel is dat leerlingen op een geweldloze manier hun conflicten oplossen. Daartoe formuleren ze niet alleen elk jaar gedragsregels maar oefenen ze zich ook in het handhaven daarvan en in het aanspreken van medeleerlingen op hun gedrag. Er worden deugdelijke afspraken gemaakt met de politie, de jeugdzorg en welzijnsinstellingen. Het uitgaansleven kent de stichting *Kappen nou!* Deze geeft aan jongeren en aan uitbaters in de horeca advies om het stappen (weer) leuk te maken. Dit advies heeft betrekking op agressief gedrag en drankmisbruik, het voorkomen van riskante situaties, spreiding van sluitingstijden, samenwerking met de politie et cetera. Den Haag begon twee jaar geleden aan het project *Trek die lijn*. Dit is een samenwerkingsverband van het voortgezet onderwijs, de Haagse Tram Maatschappij, de politie en de gemeente. Aanleiding hiertoe vormden de ernstige vormen van overlast door scholieren op bepaalde tramlijnen. Op basis van een enquête en een theatervoorstelling formuleerden de scholieren zelf een gedragscode. In de gemeente Lieshout wordt al vanaf 1995 het project *Goed te Leven* uitgevoerd, gericht op het stimuleren van de morele ontwikkeling. Ouders, leraren, politiefunctionarissen en jeugdleiders worden getraind in het behandelen van morele dilemma's. Ze bespreken die met kinderen, jongeren en volwassenen, met als gevolg dat reeds de helft van alle inwoners daarmee in aanraking gekomen is. Behalve dergelijke lokale projecten blijken er per sector vele initiatieven te bestaan die normen en waarden versterken. Zo besteedt het bedrijfsleven op verschillende manieren aandacht aan normen, bijvoorbeeld in de vorm van een gedragscode voor werknemers of in de wijze waarop de maatschappelijke verantwoordelijkheid van een onderneming vorm en inhoud krijgt. In de zorgsector is deze aandacht sterk geïnstitutionaliseerd. De wijze waarop men dient om te gaan met een patiënt, met geheimhouding, met competenties et cetera is daar vaak uitdrukkelijk geformuleerd. Ten slotte zetten vrijwel alle departemen-

ten zich in voor het versterken van normen en waarden, zij het dat bepaalde ministeries zich de laatste jaren extra inspanssen. Dat geldt met name voor Binnenlandse Zaken, Justitie, OCW, VWS en VROM (Zunderdorp en Van Bruggen 2003: 9, 15-18, 21-26, 32-36).

Vormt dit alles de aanzet tot een beschavingsoffensief? De inventarisatie door het Forum voor Democratische Ontwikkeling maakt in elk geval duidelijk dat het om veel méér gaat dan een hype. 'In vrijwel alle sectoren en op vrijwel alle niveaus van de Nederlandse samenleving zijn spontane initiatieven te vinden van burgers, instellingen en organisaties die vanuit een ideologische motivatie of uit zorg over de huidige maatschappelijke situatie (of beide) in het geweer komen om de plaats en invloed van waarden en normen in de samenleving te versterken.' Verder stelt men vast dat de initiatiefnemers uit alle lagen van de bevolking komen. De belangstelling voor normen en waarden vindt men bij jong en oud, bij autochtoon en allochtoon, bij hoog- en laagopgeleiden, bij conservatieven en progressieven, bij christen, moslim, humanist of atheïst. 'Voor beleid dat gericht is op versterking van waarden en normen lijkt dus in principe een breed draagvlak te bestaan, mits wordt aangesloten bij de bestaande initiatieven en deze niet worden overruled door projecten of regelingen vanuit de (Rijks)overheid' (Zunderdorp en Van Bruggen 2003: 58). Dat laatste is geen overbodige opmerking, want op het gebied van regelgeving, afstemming van beleid en institutionele voorwaarden valt nog wel het een en ander te verbeteren. Hoewel het Forum geen inventarisatie heeft gemaakt van de manier waarop burgers door de overheid of haar maatregelen gefrustreerd worden, eindigt de rapportage met: 'We willen ervoor pleiten dat waar burgers of maatschappelijke organisaties initiatieven ontplooiën of voorstellen indienen waarmee de leefbaarheid en goed gedrag in de samenleving bevorderd worden, de overheid zoveel mogelijk ruimte geeft, faciliteert en beperkende procedures vereenvoudigt' (Zunderdorp en Van Bruggen 2003: 61). Dit sluit aan bij de hierboven geformuleerde opvatting dat een eventueel beschavingsoffensief niet vanuit de overheid of anderszins van bovenaf aan de bevolking kan worden opgelegd. Het moet in de eerste plaats een zaak van de burgers zelf zijn en de overheid moet zich daarbij dienstbaar opstellen.³

Dit betekent echter niet dat overheden louter moeten afwachten. Onder bepaalde omstandigheden kunnen en moeten zij wel degelijk tot actie overgaan om normen en waarden te versterken. Dat wordt onder meer geïllustreerd door de initiatieven die het gemeentebestuur van Rotterdam eind 2002 genomen heeft. Het toen gepresenteerde *Deltaplan inburgering* heeft uitdrukkelijk tot doel om de beginselen van modern burgerschap onder migranten te bevorderen. Dit acht het gemeentebestuur om verschillende redenen noodzakelijk. Ten eerste maken migranten in Rotterdam een relatief groot deel van de bevolking uit. Ten tweede zijn ze in toenemende mate uit niet-westerse landen afkomstig, waardoor hun afstand tot de Nederlandse cultuur aanzienlijk is. Ten derde zijn velen van hen werkloos of anderszins van een uitkering afhankelijk. Het samengaan van deze processen leidt tot forse achterstanden en sociale spanningen.

Men vergelijkt de problematiek met die aan het einde van de negentiende eeuw, toen grote aantallen migranten uit Zeeland en Brabant naar Rotterdam kwamen en de sociale kwestie moest worden opgelost. Op een analoge manier wil het huidige gemeentebestuur de inburgering van migranten aanpakken. Daarbij schrikt het niet terug voor het opstellen van specifieke doelstellingen. Zo wil men binnen vijf jaar bereiken dat 95 procent van alle nieuwkomers een inburgeringstraject gevolgd heeft. Verder wil men de beheersing van het Nederlands onder migranten aanmerkelijk verbeteren. De ambities gelden ook voor oudkomers, dat wil zeggen de migranten die reeds vele jaren in Nederland woonachtig zijn maar als burger nauwelijks activiteit ontwikkelen. Op deze wijze tracht het bestuur van Rotterdam de beginselen van modern burgerschap onder migranten te bevorderen. Men spreekt weliswaar niet van een beschavingsoffensief maar inhoudelijk maakt dat weinig uit. Een belangrijk doel van het inburgeringstraject is namelijk 'het leren kennen en hanteren van onze waarden en normen' (Gemeente Rotterdam 2002: 14). Dit illustreert dat het begrenzen van de sociale en culturele variëteit niet alleen een zaak van de Nederlandse middenklasse is. De noodzaak van een dergelijke begrenzing geldt minstens even sterk voor een stad als Rotterdam en voor de vele kansarmen die er bij elkaar wonen.

Die noodzaak geldt – opmerkelijk genoeg – evengoed voor de maatschappelijke bovenlaag. Personen die een hoge functie vervullen in het bedrijfsleven moeten zich in toenemende mate publiekelijk verantwoorden. In de jaren tachtig en negentig werd overal ingezet op liberalisatie en privatisering maar eind jaren negentig zien we ook op dat gebied een kanteling. De voorstellen van de commissie Tabaksblat inzake de manier waarop de top van het zakenleven zou moeten omgaan met commissariaten en bonussen vormen daarvan een goed voorbeeld. Deze commissie werd ingesteld naar aanleiding van een reeks schandalen in het bedrijfsleven. Bepaalde ondernemingen bleken te knoeien met de boekhouding, in andere gevallen ging het salaris van de bestuurders al te fors omhoog, en veel commissariaten werden verdeeld onder een beperkt aantal sleutelfiguren die elkaar de financiële bal toespeelden (Tabaksblat 2003: 38). Om het publieke vertrouwen te herwinnen pleit de commissie voor een gedragscode. Een belangrijke bepaling daarin is om het aantal commissariaten per persoon tot vijf te beperken. Verder zou de ontslagvergoeding voor bestuurders nooit méér dan tweemaal het jaarsalaris mogen bedragen. Bovendien bevat het de aanbeveling om bestuurders voor een periode van maximaal vier jaar te benoemen. Langs deze lijnen wil men goed ondernemerschap bevorderen. Het gaat erom dat bestuurders transparant en integer handelen, dat er voldoende toezicht bestaat en dat de betrokkenen hun optreden verantwoorden (Tabaksblat 2003: 3-4). Een interessant punt is dat deze gedragscode zowel algemene beginselen als specifieke normen formuleert. Afwijkingen zijn toegestaan maar moeten nadrukkelijk gemotiveerd worden. Het eerste concept van de code werd op 1 juli 2003 gepresenteerd en riep meteen een groot aantal reacties op. In totaal reageerden 257 instellingen, organisaties en vennootschappen op de voorstellen (Tabaksblat 2003: 39). Toen een halfjaar later de definitieve gedragscode werd gepubliceerd,

was de ontvangst overwegend positief. ‘Het gaat om een stevige en beslist niet vrijblijvende code’, aldus het oordeel van de VNO-NCW-voorzitter. Tabaksblat zelf wees op het feit dat er voor topsalarissen geen vrije markt is. ‘Zelfs als er wel een vrije markt zou zijn, mag je de fatsoensnormen niet radicaal overboord zetten (...) Fatsoen heeft hulp nodig.’⁴ Uit een en ander blijkt dat het streven naar verantwoording en beschaafd gedrag ook in de maatschappelijke bovenlaag weer aan de orde is.

In feite stellen we over de gehele breedte van het maatschappelijk leven een herwaardering van normen vast. Er tekent zich een proces van normalisatie af dat niet alleen gevolgen heeft voor de hogere middenklasse maar ook voor de elite én voor kansarme groeperingen. Het gaat in eerste instantie om een organische ontwikkeling die slechts weinigen voorzien hebben. Vanaf de jaren zestig deed zich op tal van terreinen een proces van differentiatie voor. Enerzijds nam het aantal gedragsvarianten toe, anderzijds ontstonden er meer verschillende verwachtingen. Ten slotte namen ook de spanningen tussen gedrag en norm toe. Tot het moment waarop een bepaalde maat overschreden wordt en het proces weer in de omgekeerde richting gaat. Het lijkt erop dat we dit punt in Nederland tegen het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw bereikt hebben. Op dat moment begonnen – zonder dat iets of iemand daar de hand in had – allerwegen stemmen op te gaan dat de ontwikkeling ‘doorgeslagen’ was. Men begon aan te dringen op gedragsregels, op een beter normbesef, op een krachtig optreden van de overheid et cetera. Met als gevolg dat iedereen nu over normen en waarden debatteert en dat nog wel op een manier die men twintig jaar geleden voor onmogelijk gehouden had.⁵ Toch is een dergelijke omslag niet uniek. Zij deed zich de afgelopen twee eeuwen al diverse keren voor. Daarbij valt op dat perioden van normliberalisatie vaak zo’n dertig jaar aanhouden, waarna een periode van normherstel volgt. Voorbeelden daarvan zijn de Verzuiling tegen het einde van de negentiende eeuw (als reactie op de liberale dynamiek in eerdere decennia) en de vormen van autoritaire politiek in de jaren dertig (die een reactie op de revolutionaire dynamiek aan het begin van de twintigste eeuw vormden). Wat dat betreft kan de huidige kentering heel goed een reactie vormen op de toegenomen differentiatie van de jaren zestig en de daaropvolgende decennia.⁶ Het zou betekenen dat de huidige tendens tot normalisatie niet alleen op een structurele verandering berust (overgang van industrie naar dienstenmaatschappij) maar ook een eigen culturele dynamiek vertoont (overgang van diversiteit naar orde-ning).

5.3 CULTIVERING VAN DE MIDDELMAAT

Een en ander wijst erop dat het idee van een beschavingsoffensief niet uit de lucht gegrepen is. Het berust niet zozeer op filosofische, morele of politieke vergezichten maar op een maatschappelijke ontwikkeling die zich reeds een aantal jaren aan het voltrekken is. In die zin geloof ik dat het door mij bepleite offensief zeker kans van slagen heeft. Een heel andere vraag is uiteraard wat de

mogelijke nadelen van een dergelijk streven zouden zijn. Kunnen we enigszins voorspellen welke problemen zullen opduiken als de hier bepleite normalisatie inderdaad wordt doorgevoerd? Zijn er zaken die bedreigd worden als de normatieve meerderheid serieus genomen wordt? In het onderstaande wil ik één van die risico's onderstrepen, namelijk het dominant worden van de middelmaat.

Dit risico heeft alles te maken met het succes van het vorige beschavingsoffensief. Toen de problemen als gevolg van de industrialisatie tegen het einde van de negentiende eeuw zich opstapelden, leek de situatie cultureel gezien volkomen duidelijk. Men kon onbekommerd twee grootheden tegenover elkaar stellen. Aan de ene kant was er de volksmassa, gevormd door bezitlozen die van het platteland naar de grote stad trokken, levend in uitzichtloze armoede, ten prooi aan hongersnood en verwildering, heen en weer geslingerd tussen gevaarlijke revolutie en slaafse onderwerpenheid, vatbaar voor ontsporingen en lichamelijke genietingen. Aan de andere kant was er de elite van beschaafde burgers, ondernemend en welvarend, voorzien van opleiding en fijne smaak, gericht op kunst en wetenschap, en in het bezit van een geestelijke cultuur die op grote afstand van het gewone volk stond. Met andere woorden: in het denken over beschaving en cultuur kon men een onderscheid maken tussen elite en volksmassa waarbij het vanzelf sprak dat de burgerlijke cultuur ver boven die van het volk verheven was. Dat vormde voor de legitimatie én voor de uitvoering van het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief een cruciale opvatting (Cieraad 1993). Maar sinds die tijd is er wel het nodige veranderd.

Denk alleen maar aan het feit dat de welvaart spectaculair is toegenomen, dat er een brede middenklasse is ontstaan en dat belangrijke bestaansrisico's door de verzorgingsstaat gedekt worden. Wat mij hier echter bezighoudt, is dat ook de begrippen in dat kader van betekenis veranderden. Langzaam maar zeker verloor het oude denken in termen van elite en volksmassa zijn betekenis. Daardoor vervaagde het klassieke onderscheid tussen Cultuur met een grote C en een begrip als volkscultuur. Hoewel dit onderscheid in wetenschappelijke kring al langer ter discussie stond, werd het vanaf de jaren zestig definitief verworpen. Sindsdien zet zich een dubbele beweging door waarbij het onderscheid tussen massa en elite radicaal wordt ondermijnd. Daarom is het vandaag de dag *not done* om uitingen van gewone mensen, het alledaagse leven, de culturele voorkeuren van lagere klassen of populaire genres op een arrogante of neerbuigende wijze te behandelen. In die zin heeft niet alleen het gewone volk maar ook een begrip als 'het gewone volk' een geweldige emancipatie doorgemaakt. De tegengestelde beweging is uiteraard dat de waarden van de hogere cultuur niet langer tot de maatschappelijke bovenlaag beperkt bleven. Aan het gewone volk werd beschaving bijgebracht. Het leerde niet alleen lezen, schrijven en rekenen maar ook wat het betekent om een fatsoenlijk burger te zijn, om zich in te zetten voor het vaderland, om respect te hebben voor andersdenkenden, en om conflicten op te lossen via onderhandeling en overleg. Zo werden tal van waarden en vaardigheden die eerst tot de hogere burgerij beperkt bleven over een veel ruimere kring verbreid. Men kan dit opvatten als een proces van democratisering of als dalend cultuurgoed. Feit is dat vele

culturele waarden hun elitaire status verloren en over een behoorlijk deel van de bevolking verbreid werden. In die zin heeft niet alleen het cultuuro goed van de elite maar ook het begrip ‘elite’ een opmerkelijke daling ondergaan.

Het resultaat van deze dubbele beweging is dat we in Nederland met een relatief brede maar ook tamelijk middelmatige cultuur van doen hebben. De oude oppositie van elite versus volksmassa heeft plaatsgemaakt voor een soort cultuur die van beide kanten iets gekregen heeft. Aan de ene kant treft men elementen uit de grootburgerlijke traditie aan, zoals een democratisch ethos, tolerantie, zakelijkheid, individualisme. Aan de andere kant zijn er elementen die meer ‘van onderop’ komen, zoals een nadruk op gelijkwaardigheid en een houding van doe-maar-gewoon-dan-doe-je-al-gek-genoeg. Het alledaagse leven van de Nederlandse middenklasse vormt de resultante – of het compromis – van deze twee bewegingen. Het is een cultuur die in het voorgaande uitgebreid besproken is. Zij heeft een sterk sociaal gezicht in die zin dat de sociale dimensie van het bestaan veel zwaarder weegt dan de morele, religieuze of esthetische dimensie. Zij heeft ook een uitgesproken democratisch profiel in de zin dat alles onderwerp kan worden van overleg en onderhandeling. Zij staat sterk in het teken van gelijkwaardigheid in die zin dat in beginsel niets of niemand uitgesloten wordt maar tegelijkertijd niets of niemand zich mag verbeelden dat hij hoger staat dan anderen. Het is een cultuur die in alle opzichten leeft van middelmatigheid. Dat bepaalt niet alleen haar kracht maar ook haar zwakte.

De moeilijkheid is dat deze cultuur onvoldoende oog heeft voor waarden en verschijnselen die niet in termen van gelijkheid, matigheid, alledaagsheid, zakelijkheid of sociabiliteit te denken zijn. Zij is ongevoelig voor zaken die hetzij aan de bovenkant hetzij aan de onderkant buiten deze brede middelmaat vallen. Bepaalde zaken kunnen nu eenmaal niet op een democratische manier verdeeld worden. In de topsport vindt men daarvan vele voorbeelden. Het is ieders goed recht om aan sport te doen, maar dat neemt niet weg dat de ware talenten zeer ongelijk verdeeld blijken. Het is in de sport al snel duidelijk wie over een speciaal talent beschikt. We vinden het ook heel gewoon dat men veel moeite, geld en aandacht in deze talenten investeert. Er is geen enkele discussie over de vraag wie in een bepaalde tak van sport de beste is. Dat kan namelijk op een ondubbelzinnige wijze door middel van een wedstrijd worden vastgesteld. Met andere woorden: de wereld van de sport zit niet democratisch maar hiërarchisch in elkaar. Niet het gewone maar het uitzonderlijke wordt daar beloond. Het doel is niet dat er velen deelnemen maar dat de besten bovenaan komen. Het gaat er niet om dat zij zich aan de norm houden maar dat die norm door hen overtroffen wordt. In die zin vertegenwoordigt de sport een geheel eigen wereld die zich niet laat beperken door de middenmoot. Dit verschil wordt in de praktijk door iedereen erkend maar het ontbreekt ons aan een denkwijze waarin dat verschil op een scherpe manier begrepen wordt.

Het is duidelijk dat er buiten de sport nog andere werelden bestaan waarin zich hetzelfde probleem voordoet. Ik denk bijvoorbeeld aan de kunsten, aan tradities

op spiritueel gebied en aan diverse vormen van wetenschap. Ook die werelden hanteren normen die op gespannen voet staan met het gelijkheidsdenken van de Nederlandse middenklasse. Binnen die wereld is niet alleen duidelijk wat de normen zijn, maar ook wie deze normen overtreft en welke kwaliteiten daarvoor nodig zijn. Maar het blijkt nagenoeg onmogelijk deze kennis te vertalen in de taal die de Nederlandse middenklasse spreekt. Ik beperk me tot de wereld waar ik het meest affiniteit mee heb. Het is voor wetenschappers doorgaans een uitgemaakte zaak welke onderzoekers toonaangevend zijn. Deze genieten in hun eigen vakgebied gezag op grond van kwaliteiten die niets met gelijkheid, burgerlijk fatsoen of democratie van doen hebben. Er ontstaat pas een probleem zodra men de prestaties en investeringen in deze wereld wil gaan afmeten aan de normen die het sociale verkeer in de Nederlandse middenklasse regelen. Dan worden er twee verschillende normatieve stelsels door elkaar gehaald. Toch is dat de afgelopen decennia op grote schaal gebeurd. De universiteiten hebben zich ontwikkeld tot hybride instellingen die onderdak willen bieden aan excellente wetenschappers maar tegelijkertijd hoger onderwijs voor tienduizenden studenten verzorgen. Dit probleem wordt niet opgelost doordat deze taken functioneel gescheiden zijn. De moeilijkheid is dat er twee verschillende werelden door elkaar lopen waarvan de normen elkaar uitsluiten. Het denken in termen van excellentie en het denken in termen van gelijkwaardigheid kennen elk een eigen dynamiek. Die kan men niet zomaar op elkaar aansluiten. Dat kwam recentelijk tot uiting in een discussie over de vraag of Nederland dommer aan het worden is. De beleidsmakers toonden aan dat wij het ‘vergeleken met andere landen zo slecht niet doen’, terwijl van wetenschappelijke zijde over polderdenken, maaiveld, middelmaat, gebrek aan inzet en de eeuwige hang naar consensus werd geklaagd.⁷ Het verschil tussen de cultuur van de Nederlandse middenklasse (doe maar gewoon) en die van de wetenschap (ontdek iets nieuws) kon niet beter geïllustreerd worden.

Het valt te vrezen dat wetenschappers niet de enigen zijn die met dit probleem worstelen. Het zal ongetwijfeld ook in de kunsten en andere vormen van hogere cultuur een rol spelen. Ik zou het dan ook zeer betreuren indien mijn pleidooi voor een beschavingsoffensief als een aanval op die hogere cultuur wordt opgevat. Ik pleit ervoor dat burgerlijke omgangsvormen in brede kring aanvaard worden maar dit betekent niet dat ze maatgevend moeten zijn voor activiteiten op het gebied van sport, godsdienst, kunst of wetenschap. Daar gelden nu eenmaal andere kwaliteitseisen die ver boven het maaiveld van het gewone leven uitsteken. Ook bij het uitbreiden van de burgerlijke cultuur moet men zekere grenzen in het oog houden. Dat geldt trouwens evengoed voor bepaalde delen van de onderklasse. Het is een illusie te menen dat het bevorderen van goed burgerschap op iedereen toepasbaar is. Men moet zo veel mogelijk allochtone én autochtone Nederlanders in staat stellen om zich in gelijkwaardigheid, zelfwerkzaamheid, betrokkenheid en aanspreekbaarheid te oefenen. Dat vormt een remedie tegen allerlei vormen van asociaal gedrag en overlast waar wij ons vandaag de dag aan ergeren. Toch zullen er altijd bepaalde groepen blijven die deze kwaliteiten niet verwerven. De ervaring met hulp aan drugsverslaafden, zwerfjongeren, daklozen en psychiatrische patiënten leert dat sommigen nooit aan de normen

van de middenklasse zullen kunnen voldoen. Het is zelfs onrechtvaardig hen volgens die normen te behandelen, omdat hun eigen ellende daardoor alleen maar scherper wordt. Voor deze problemen lijkt een benadering vanuit de christelijke naastenliefde heilzamer, al was het maar omdat deze liefde van oudsher dwars op de normen van het burgerlijke leven staat (Moyaert 1998).

NOTEN

- 1 Deze specificatie is noodzakelijk omdat aan de rechterzijde van het politieke spectrum al veel langer op het aambeeld van normen en waarden gehamerd werd.
- 2 We vinden deze term onder meer in de titel van het jongste boek van S.W. Couwenberg, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Civis Mundi Jaarboek 2004, Damon 2004.
- 3 Dat neemt niet weg dat die overheid zelf ook een en ander moet gaan doen. Anders zal de goed onderbouwde kritiek van vele auteurs op het (dis)functioneren van het politieke en bestuurlijke systeem niet alleen voortduren, maar ook een ernstig beletsel vormen voor de wil van burgers om zelf de hand aan de waarden en normenploeg te slaan. Parlementaire enquêtes of onderzoeken die duiden op bestuurlijk falen (bijvoorbeeld Srebrenica, bouwfraude, inburgeringsdeficit) zonder merkbare lering of aanwijzing van verantwoordelijkheden werken demotivatie van burgers in de hand.
- 4 Geciteerd in *Het Financieele Dagblad* van 29-10-2003.
- 5 Zie ook de bijdrage van W. Trommel in *NRC Handelsblad* (9-11-2002) waarin hij de noodzaak van ‘Ankers voor een losgeslagen samenleving’ schetst.
- 6 Uit een interview met *NRC Handelsblad* (23-5-2003) blijkt dat de Vlaamse hoogleraar H. Gauss een vergelijkbare gedachte heeft verwoord. Hij meent evenwel dat de cyclus zich om de vijftig jaar herhaalt.
- 7 Zie de reportage door W. Oosterbaan die op 6-9-2003 onder de titel ‘Wordt Nederland dommer?’ in *Maandblad M* van *NRC Handelsblad* verscheen. Daarin doen elf hoogleraren met internationale ervaring hun beklag over het universitaire onderwijs. Een dag eerder had een groep van twaalf wetenschappers en ondernemers eveneens lucht gegeven aan hun bezorgdheid (‘Tien manieren om te innoveren’ in *NRC Handelsblad* van 5-9-2003). Elders weersprak onderwijssocioloog J. Dronkers de veelgehoorde opvatting dat de kwaliteit van het onderwijs in de loop der jaren hetzelfde gebleven is. ‘Onderwijspeil in Nederland daalt wél’, zo luidde zijn conclusie in *de Volkskrant* van 26-8-2003.

EPILOOG: DE MORAAAL VAN HET VERHAAL

In het voorwoord heb ik gezegd dat filosofische vragen in deze studie een voorname rol spelen. Terugkijkend is duidelijk dat zij geleidelijk naar de achtergrond verschoven zijn. Ik begon immers met een aantal overwegingen die onmiskenbaar speculatief waren (hoofdstuk 1) om via morfologische analyse (hoofdstuk 2) terecht te komen bij een empirische beschrijving van de ontwikkelingen die zich de afgelopen decennia in Nederland voordeden (hoofdstuk 3). Vanaf die plaats drong het speculatieve denken zich weer op, zoals bleek uit de paragrafen waarin ik pleitte voor een beschavingsoffensief (hoofdstuk 4). Dat speculatieve element werd nog sterker toen ik me in algemene zin over het proces van normalisatie boog (hoofdstuk 5). Laat ik daarom de cirkel voltooiën door te eindigen met de vraag hoe men een beschavingsoffensief moreel of anderszins zou kunnen verdedigen.

In het voorgaande heb ik zo veel mogelijk vastgehouden aan het onderscheid tussen normen en waarden. Dat had onder meer praktische redenen. Bij het debat over waarden komt men al snel terecht in levensbeschouwelijke, religieuze of morele overwegingen. In dat opzicht kent Nederland al sinds jaar en dag een grote diversiteit, waardoor het niet waarschijnlijk is dat we het op korte termijn eens zullen worden. Zodra het om normen gaat, is dat eenvoudiger. Niet alleen omdat normen veelal met een specifieke situatie verband houden, maar ook omdat er in Nederland over de regels van het samenleven meer overeenstemming bestaat. Vandaar mijn voorstel om bij een beschavingsoffensief van die praktische regels uit te gaan. Streven naar een soepele afwikkeling van het maatschappelijk verkeer lijkt misschien een tamelijk bescheiden ideaal maar het zou naar mijn overtuiging toch een sterk beschavende werking kunnen hebben. Niettemin kan men zich de vraag stellen of een dergelijke pragmatische benadering wel haalbaar is. Misschien is er – ook als men zich concentreert op het bevorderen van zeer alledaagse normen of kwaliteiten – toch een ruimere visie noodzakelijk van waaruit men dit streven kan rechtvaardigen. Met andere woorden: wat is de moraal van het verhaal? En in hoeverre keren bepaalde bestanddelen van dat verhaal in het hier bepleite beschavingsoffensief terug?

Laat ik om te beginnen zeggen dat het nooit om één enkele moraal kan gaan. Dat volgt alleen al uit het feit dat Nederland – net als andere Europese landen – op levensbeschouwelijk gebied een lange traditie van diversiteit bezit. Wél zou men in het culturele landschap een drietal lagen kunnen aanwijzen die elk een bepaalde waarde benadrukken. Daarvan is de oudste laag verbonden met het christendom, een leer die reeds in de zevende eeuw in onze omgeving werd verbreid. We weten dat de daaropvolgende ontwikkeling van het christelijk geloof allerm minst rechtlijnig is. Deze geschiedenis staat bol van dogmatieke strijd en kerkelijke scheuringen. Men kan zich dan ook afvragen of er wel zoiets bestaat als ‘het’ christendom. Niettemin verwoordt dit geloof twee beginselen die heel bijzonder zijn. Met het gebod tot naastenliefde propageert het christendom een

vorm van betrokkenheid die van nature niet aanwezig is. In veel landbouwsamenlevingen strekt de loyaliteit zich vooral tot familieleden en verwanten uit. Het christendom trekt een cirkel die in beginsel vele malen ruimer is. Degenen die hetzelfde geloof delen zouden elkaar als broeders en zusters moeten behandelen; deze plicht geldt ook als het om onbekende medemensen gaat. Daarnaast introduceert het christendom een tweede noviteit: het idee dat mensen van nature schuldig zijn en door Christus van die schuld verlost worden. Dat impliceert iets heel anders dan het beginsel van eer en schande dat we in de landbouwsamenleving veelvuldig aantreffen. Schaamte heeft immers betrekking op het aanzien dat men geniet in de ogen van anderen, maar bij schuld spreekt men zijn geweten aan. Met beide beginselen introduceert het christendom een nieuwe moraliteit die voor de Europese cultuur verstrekkende gevolgen heeft gehad. Het is duidelijk dat die moraal niet altijd in handelen werd omgezet. En het is even duidelijk dat zij haar eigen dubbelzinnigheden kent. Maar dat neemt niet weg dat de vorm van menselijke verbondenheid die tot op heden in Europa onderschreven wordt zonder christendom ondenkbaar was geweest. In die zin zou men een beschavingsoffensief dat waarden als *aanspreekbaarheid* en *betrokkenheid* vooronderstelt heel goed vanuit een christelijke optiek kunnen verdedigen.

De Europese beschaving kent nog een tweede laag, die pas later tot ontwikkeling is gekomen en ook een andere moraliteit behelst. Ik doel op de stedelijke burgerij. Zij kwam in de hoge Middeleeuwen tot bloei en heeft zich vanaf die tijd via handelsnetwerken in verschillende delen van Europa kunnen vestigen. De relatie van de burgerlijke moraal met handel en ondernemerschap is cruciaal. Zij brengt namelijk deugden en kwaliteiten met zich mee die in het oorspronkelijke christendom een minder prominente rol spelen. Over het morele gehalte van de markteconomie wordt vaak laetdunkend gedaan. Het is zeker waar dat het marktmechanisme allerlei zorgwekkende effecten heeft – zeker als men deze vanuit de christelijke leer beziet. Toch mogen we niet vergeten dat de markt een geheel eigen moraliteit vooronderstelt. Het gaat hier om burgers die betrouwbaar zijn, zich aan hun woord houden, bereid zijn om te voldoen aan hun contractuele verplichtingen, respect hebben voor andermans eigendom en eventuele conflicten aan de rechter voorleggen. Het is een moraliteit die sterk in het teken van juridisch denken staat en die zich baseert op gelijkwaardigheid. Verder zet de burgerlijke cultuur sterk in op het beginsel van zelfwerkzaamheid. Zij vooronderstelt een habitus van moeite doen, investeren, discipline opbrengen, kansen zien en risico's nemen. Ook voor deze beginselen kan geen rechtlijnige ontwikkeling gepostuleerd worden. Evenmin hoeft het betoog dat er in de praktijk niet altijd naar gehandeld is. Niettemin geloof ik dat de stedelijke burgerij aan Europa een eigen element heeft toegevoegd. In die zin zou men een offensief dat waarden als *gelijkwaardigheid* en *zelfwerkzaamheid* mobiliseert ook vanuit een burgerlijke optiek kunnen verdedigen.

Ten slotte is er een derde laag, die weer andere waarden impliceert. Ik doel op de Verlichting en haar doorwerking in Europa. Op zichzelf was de cultuur van kritisch nadenken, wetenschappelijk onderzoek en openbaar debat al in een

eerder stadium ontstaan. Maar ze bleef lange tijd beperkt tot een kleine bovenlaag. Vanaf de Franse Revolutie raakten vormen van kritiek, debat en onderzoek in toenemende mate verweven met het maatschappelijk proces in zijn geheel. Er ontstond een onafhankelijke pers, de vrijheid van meningsuiting kwam tot bloei, men ging over tot democratische besluitvorming, en steeds grotere delen van de bevolking konden via eigen organisaties aan de openbare meningsvorming deelnemen. Dat bracht een aantal publieke waarden met zich mee die ik niet noemde in mijn bespreking van het beschavingsoffensief maar die daarin wel voorondersteld worden. Het gaat om waarden die in een democratische rechtsstaat vanzelf spreken en die ook stevig institutioneel verankerd zijn. Men denke aan de trias politica, democratische vrijheden, de scheiding van Kerk en Staat, het recht op vrije nieuwsgaring en de vrijheid van godsdienst en van vereniging. Het zijn waarden die de basis vormen van de moderniteit en niet op een vanzelfsprekende manier verbonden zijn met het burgerdom, laat staan met het christendom. Men kan het parool van de Franse Revolutie – vrijheid, gelijkheid, broederschap – als een programma voor de moderne samenleving opvatten. Maar dan vergeet men dat in dit parool drie beschavingslagen bij elkaar komen die zich over een veel langere periode uitstrekken. Want in feite propageerde het christendom al broederschap en streefde het burgerdom al vormen van gelijkheid na. Alleen de vrijheid werd voor het eerst geproclameerd tijdens de Franse Revolutie.

Kortom: ik geloof dat het hier bepleite beschavingsoffensief zich heel goed laat verdedigen vanuit de drie grote morele tradities die de Europese geschiedenis heeft voortgebracht. Tegelijkertijd kan men zich de vraag stellen of een dergelijke verdediging wel nodig is. Aan het begin van deze studie heb ik immers voorgesteld om normen als een compromis tussen realiteit en ideaal te zien. Dit voorstel heeft een dubbele betekenis. Het impliceert enerzijds dat bij elk streven naar het hogere ook lagere motieven aan het werk zijn. Maar het impliceert anderzijds dat idealen een eigen geschiedenis hebben die niet in de realiteit opgaat. Men kan de traditie van het christendom, het burgerdom en de Verlichting óók als de geschiedenis van een aantal idealen zien. Ze hebben ertoe bijgedragen dat waarden als gelijkwaardigheid, zelfwerkzaamheid, betrokkenheid en aanspreekbaarheid reeds op het niveau van de meeste alledaagse normen aan het werk zijn. In die zin hoeft men deze normen helemaal niet te verdedigen. Immers: zij vertegenwoordigen niet alleen de aanwezigheid van het lagere in het hogere maar ook de werking van het hogere in het lagere. Een dergelijk compromis zou ons Nederlanders moeten aanspreken.

LITERATUUR

- Beek, K. van (1998) *De ondernemende samenleving. Een verkenning van maatschappelijke verandering en implicaties voor beleid*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Beer, P. de (2001a) *Over werken in de postindustriële samenleving*, Den Haag: SCP.
- Beer, P. de (2001b) *Werk, een uitgewerkt medicijn? Arbeidsparticipatie, welvaart en ongelijkheid in de postindustriële samenleving*, Nijmegen: SUN.
- Berting, J. (1985) 'In het brede maatschappelijke midden: de veranderende positie van de middengroepen in de Nederlandse samenleving tussen 1850 en 1980', in: F. van Holthoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en samenhang*, Assen/Maastricht: Van Gorcum, pp. 119-137.
- Boutellier, H. (2002) *De veiligheidsutopie*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Breedveld, K.A. van den Broek (2004), *De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderende sociaal-culturele context*, Den Haag: SCP.
- Brink, G. van den (1996) *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan. Woensel 1670-1920*, Nijmegen: SUN.
- Brink, G. van den (1997) *Hoge eisen, ware liefde. De opkomst van een nieuw gezinsideaal in Nederland*, Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den (1999) *Een schaars goed. De betekenis van zorg in de hedendaagse levensloop*, Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den (2001) *Geweld als uitdaging. De betekenis van agressief gedrag bij hedendaagse jongeren*, Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den (2002a) *Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, Voorstudies en achtergronden nr. 115, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Brink, G. van den (2002b) 'Toezicht en betrokkenheid', in: *Christen Democratische Verkenningen*, december 2002, pp. 15-22.
- Brink, G. van den (2003a) *Terugblik op de conferentie Sociale Agenda 2002-2006*, Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den, D. de Ruijter (2003b) *Marginaal of modern? Een bestuurlijk advies inzake burgerschap onder migranten in Rotterdam*, Utrecht: NIZW.
- Brink, G. van den, C.J.M. Schuyt (red.) (2003c) *Publiek geweld*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Brink, G. van den (2004), 'Hoger, harder, sneller... en de prijs die men daarvoor betaalt', in: P. de Beer, C. Schuyt (red.), *Bijdragen aan waarden en normen*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 15-38.
- Bronneman-Helmerts, H., L. Herweijer, H. Vogels (2002) *Voortgezet onderwijs in de jaren negentig*, Den Haag: SCP.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1994) *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Chazel, F. (1985) 'Normes et valeurs sociales', in: *Encyclopaedia Universalis Band 13*, Parijs: Encyclopaedia Universalis Editeur, pp. 124-127.
- Cieraad, I. (1993) 'De massa als vijandbeeld van cultuur', in: A. van Breemen e.a. (red.) *Denken over cultuur: gebruik en misbruik van een concept*, Heerlen: Open Universiteit, pp. 377-408.

- Cieraad, I. (1996) *De elite verbeelding van volk en massa. Een studie over cultuur*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Couwenberg, S. (2004) *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, Budel: Damon.
- Cuyvers, P. (2003) 'Zonder normen geen waarden. Over moreel analfabetisme en morele weerloosheid', in: *Christen Democratische Verkenningen*, zomer 2003, pp. 26-34.
- Doornbos, K. e.a. (1991) *Samen naar school. Aangepast onderwijs in gewone scholen*, Nijkerk: Intro.
- Felling, A., J. Peters, P. Scheepers (red.) (2000) *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypothesen*, Assen: Van Gorcum.
- Folter, R. de (1987) *Normaal en abnormaal. Enkele beschouwingen over het probleem van de normaliteit in het denken van Husserl, Schütz en Foucault*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- Foucault, M. (1975) *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs: Gallimard.
- Frontard, R. (1985) 'Normalisation', in: *Encyclopaedia Universalis Band 13*, Parijs: Encyclopaedia Universalis Editeur, pp. 106-110.
- Geldof, K., R. Laermans (1996) *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*, Nijmegen: SUN.
- Gemeente Rotterdam (2002) *Samen leven in Rotterdam. Deltaplan inburgering: op weg naar actief burgerschap*, Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Graaf, P. de, M. Kalmijn (2001) 'Scheidingsmotieven in Nederland sinds de jaren vijftig', in: *Sociale Wetenschappen* 44, pp. 16-33.
- Hertogh, C. (1986) *Bachelard en Canguilhem. Epistemologische discontinuïteit en het medisch normbegrip*, Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Kam, F. de, R. ter Hart (2002) *Het polderwonder. Een eeuw vooruitgang in honderd grafieken*, Amsterdam/Antwerpen: Contact.
- Marx, G., D. McAdam (1994) *Collective Behaviour and Social Movements. Process and Structure*, Londen: Prentice Hall.
- Meulenbelt, A. (1976) *De schaamte voorbij. Een persoonlijke geschiedenis*, Amsterdam: Van Gennep.
- Moelker, R. (1992) *Zou hij onze nieuwe werknemer kunnen zijn? Veranderingen in gevraagde kwalificaties als weerspiegeling van veranderingen in de betekenis van prestatie. Een inhoudsanalyse van personeelsadvertenties*, De Lier: Academisch Boeken Centrum.
- Mouwen, C. (1998) *The Dynamics of Opinion Change. A New Mathematical Model of the Change of Opinions in Large Groups*, Tilburg: Tilburg University Press.
- Moyaert, P. (1998) *De mateloosheid van het christendom. Over naastenliefde, betekenis-incarnatie en mystieke liefde*, Nijmegen: SUN.
- Odé, A. (2002) *Ethnic-cultural and socio-economic integration in the Netherlands. A comparative study of Mediterranean and Caribbean minority groups*, Assen: Van Gorcum.
- Pessers, D. (2003) *Big Mother. Over de personalisering van de publieke sfeer*, Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- Regt, A. de (1984) *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland (1870-1940); een historisch-sociologische studie*, Amsterdam: Boom.

- Ritter, J., K. Gründer (1984) *Historisches Wörterbuch der Philosophie Band 6*, Basel: Schwabe & Co, pp. 906-933.
- Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2000) *Aansprekend burgerschap. De relatie tussen de organisatie van het publieke domein en de verantwoordelijkheid van burgers*, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Ruyssseveldt, J. van, J. van Hoof (1998) *Arbeid in verandering*, Heerlen: Open Universiteit.
- Sennet, R. (1974) *The Fall of Public Man*, New York: Knopf.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998) *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*, Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2001) *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordering*, Den Haag: SCP.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (2002) *Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector*, Den Haag: SCP.
- Tabaksblat, M. e.a. (2003) *De Nederlandse corporate governance code. Beginselen van deugdelijk ondernemingsbestuur en best practice bepalingen*, Den Haag: Commissie Corporate Governance.
- Wittebrood, K. (1998) *Cijfers omtrent geweld. Achtergrondstudie bij het advies verantwoordelijkheid en perspectief*, Den Haag: RMO.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2000) *Het borgen van publiek belang*, Rapporten aan de regering nr. 56, Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Zeegers, W. (1988) *Andere tijden, andere mensen. De sociale representatie van identiteit*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Zunderdorp, R., A. van Bruggen (2003) *Sectorale, lokale en departementale initiatieven rond waarden en normen*, Den Haag: Forum voor Democratische Ontwikkeling.

BIJLAGE 1: MORFOLOGISCHE KENMERKEN

Deze bijlage heeft betrekking op de frequentieverdeling van dertig variabelen in zes of zeven peiljaren. In de kolommen zijn vijf kenmerken van die verdeling bijeengebracht. Het geheel is gebaseerd op de uitkomsten van mijn statistische analyse. Het gaat om de volgende kenmerken: 1. *Normaliteit* (NORM), dat wil zeggen de vraag of de curve op een of andere wijze de vorm van een normaalverdeling (= N) dan wel van inversie heeft (= I). 2. *Symmetrie* (SYMM), dat wil zeggen de vraag of de curve links en rechts van de modus een vergelijkbare vorm heeft (= S) dan wel scheef of asymmetrisch is (= A). 3. *Tweezijdigheid* (TWEEZ), dat wil zeggen de vraag of er aan beide zijden van de modus nog frequenties voorkomen (= T), terwijl bij eenzijdigheid de modus tevens de hoogste waarde is (= E). 4. *Modaliteit* (MODAL), dat wil zeggen de vraag of in de curve één, twee of drie maxima aanwijsbaar zijn (= 1, 2 of 3). 5. *Convergentie* (CONV), dat wil zeggen de vraag of de verdeling als geheel naar één of naar twee frequente waarden neigt. Het eerste geval duid ik aan als convergentie (= C), het tweede als divergentie (= D). Overigens zal dit laatste zich alleen voordoen als de verdeling een tweede maximum bezit. In dat geval heb ik als eis gesteld dat het verschil tussen het tweede maximum en de naastliggende waarde groter dan drie procent moet zijn, omdat anders zeer bescheiden maxima al meteen divergentie met zich meebrengen.

Tabel 1 Gedrag en zeden achteruit (VAR-092)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	I	S	T	1	D
1975	-	A	E	2	C
1980	-	A	E	1	C
1985	-	A	E	1	C
1991	-	A	E	1	C
1996	-	A	E	1	C
2000	-	A	E	2	D

Tabel 2 Frequentie kerkgang (VAR-204)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	A	E	2	C
1975	N	A	T	2	D
1980	N	A	T	2	D
1985	N	A	T	2	D
1991	N	A	T	2	D
1996	N	A	T	2	D
2000	N	A	T	2	D

Tabel 3 Vrouw kan beter opvoeden (VAR-357)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	2	D
1975	N	A	T	2	D
1980	N	A	T	2	D
1985	N	A	T	2	D
1991	N	A	T	2	D
1996	N	A	T	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 4 Meisjes minder opleiden (VAR-359)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	2	D
1975	N	A	T	2	C
1980	N	A	T	1	C
1985	N	A	E	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 5 Jongens vrijer opvoeden (VAR-360)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	2	D
1975	N	A	T	1	C
1980	N	A	T	2	D
1985	N	A	T	2	C
1991	N	A	T	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 6 Oordeel maatschappij (VAR-363)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	2	C
1975	N	A	T	2	D
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	N	A	T	1	C
1996	N	A	T	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 7 Acceptatie demonstraties (VAR-409)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	I	S	T	1	D
1980	I	A	T	1	D
1985	I	A	T	1	D
1991	I	A	T	1	D
1996	I	A	E	1	C
2000	I	A	T	1	C

Tabel 8 Mensen niet betrouwbaar (VAR-409)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	S	T	2	D
1975	N	S	T	2	D
1980	N	S	T	2	D
1985	N	S	T	2	D
1991	N	S	T	2	D
1996	N	S	T	2	D
2000	-	-	-	-	-

Tabel 9 Asociale elementen verwijderen (VAR-437)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	E	2	D
1975	N	A	E	1	C
1980	N	A	E	2	C
1985	N	A	E	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	N	A	E	2	D

Tabel 10 Sterke leiders wenselijk (VAR-439)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	1	C
1980	N	A	T	2	D
1985	N	A	T	2	C
1991	N	A	E	2	D
1996	N	A	E	1	C
2000	N	A	T	1	C

Tabel 11 Nederland het beste land (VAR-441)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	1	C
1980	N	A	T	1	C
1985	N	A	T	1	C
1991	N	A	T	1	C
1996	N	A	T	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 12 Politieke oriëntatie (VAR-461)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	S	T	1	C
1975	N	S	T	1	C
1980	N	S	T	2	D
1985	N	S	T	2	D
1991	N	S	T	1	C
1996	N	S	T	1	C
2000	N	S	T	1	C

Tabel 13 Moeder mag niet werken (VAR-515)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	1	C
1980	N	S	T	1	C
1985	N	S	T	1	C
1991	N	A	T	1	C
1996	N	A	T	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 14 Echtscheiding bij kinderen (VAR-517)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	1	C
1980	N	A	E	1	C
1985	N	A	E	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 15 Thuiskomst van dochter (VAR-530)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	1	C
1980	N	A	T	1	C
1985	N	A	T	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 16 Avontuurtje moet kunnen (VAR-542)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	2	D
1975	N	A	T	2	D
1980	N	A	T	2	C
1985	-	-	-	-	-
1991	N	A	E	2	D
1996	N	A	E	2	D
2000	N	A	E	2	C

Tabel 17 Euthanasie wel toestaan (VAR-544)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	E	1	C
1975	N	A	E	1	C
1980	N	A	E	1	C
1985	N	A	E	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	E	1	C
2000	N	A	E	1	C

Tabel 18 Nederlands verplicht stellen (VAR-1141)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-
1996	N	A	T	1	C
2000	N	A	E	1	C

Tabel 19 Minder allochtone cultuur (VAR-1142)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-
1996	N	A	T	2	C
2000	N	A	T	1	C

Tabel 20 Inburgering een probleem (VAR-1143)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-
1996	N	A	T	1	C
2000	N	A	T	1	C

Tabel 21 Immigratie een verrijking (VAR-1161)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-
1996	N	A	T	1	C
2000	N	A	T	1	C

Tabel 22 Tevreden met de overheid (VAR-1163)

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	-	-	-	-	-
1985	-	-	-	-	-
1991	-	-	-	-	-
1996	N	A	T	1	C
2000	N	A	T	1	C

Tabel 23 Emancipatoire habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	-	-	-	-	-
1975	-	-	-	-	-
1980	N	A	T	1	C
1985	N	A	T	1	C
1991	N	A	E	1	C
1996	N	A	T	1	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 24 Egalitaire habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	1	C
1975	N	A	T	2	C
1980	N	A	T	2	C
1985	N	A	T	2	C
1991	N	A	T	2	C
1996	N	A	T	2	C
2000	-	-	-	-	-

Tabel 25 Morele habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	S	T	2	D
1975	N	S	T	2	D
1980	N	S	T	2	D
1985	N	S	T	3	D
1991	N	A	T	2	D
1996	N	A	T	2	D
2000	-	-	-	-	-

Tabel 26 Nationale habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	T	3	D
1975	N	A	T	2	D
1980	N	A	T	2	D
1985	N	S	T	2	D
1991	N	S	T	2	D
1996	N	S	T	2	D
2000	-	-	-	-	-

Tabel 27 Repressieve habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	N	A	E	2	D
1975	N	A	T	2	D
1980	N	S	T	3	D
1985	N	S	T	3	D
1991	N	A	E	3	D
1996	N	A	E	3	D
2000	N	A	E	3	D

Tabel 28 Religieuze habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	I	A	T	2	D
1975	I	A	T	2	D
1980	I	S	T	2	D
1985	I	S	T	2	D
1991	I	A	T	2	D
1996	I	A	T	2	D
2000	-	-	-	-	-

Tabel 29 Politieke habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	I	A	T	2	D
1975	-	A	E	1	C
1980	-	A	E	1	C
1985	-	A	E	1	C
1991	-	A	E	1	C
1996	-	A	E	1	C
2000	-	A	E	2	C

Tabel 30 Seksuele habitus

	NORM	SYMM	TWEEZ	MODAL	CONV
1970	I	A	T	3	D
1975	I	A	T	3	D
1980	I	S	T	3	D
1985	I	A	E	2	D
1991	I	A	T	3	D
1996	I	S	T	3	D
2000	-	-	-	-	-

BIJLAGE 2: NORMATIEVE MEERDERHEDEN

In deze bijlage ga ik na hoeveel procent van de respondenten vóór een bepaalde stelling is, hoeveel procent er tegen, en hoeveel procent voor een positie in het midden kiest. Ik baseer me steeds op de frequentieverdelingen die het resultaat van mijn statistische analyse zijn. Daarbij worden alle positieve én alle negatieve antwoorden bij elkaar gevoegd. Vervolgens stel ik vast of zich bepaalde meerderheden aftekenen en zo ja hoe groot die zijn. Een en ander resulteert in vier soorten verdelingen. 1) Een verdeling waarbij geen meerderheid gevormd wordt, zodat het patroon geheel in het teken van minderheden staat (= M). 2) Verdelingen waarbij de meerderheid 50 t/m 60 procent van alle respondenten telt. Die zal ik opvatten als een 'krappe meerderheid' (= K). 3) Verdelingen waarbij de meerderheid 61 t/m 75 procent van de respondenten telt. Die duid ik aan als een 'ruime meerderheid' (= R). 4) Verdelingen waarbij de meerderheid 76 procent of meer omvat. Die duid ik aan als een 'grote meerderheid' (= G). De vierde kolom laat telkens zien welk type op het desbetreffende jaar van toepassing is.

Tabel 1 Gedragen zeden achteruit (VAR-092)

	vooruit	neutraal	achteruit	type
1970	31	39	30	M
1975	18	36	46	M
1980	11	36	53	K
1985	8	43	49	M
1991	6	30	64	R
1996	7	35	59	K
2000	6	25	69	R

Opmerking bij tabel 1.

1. Gegevens voor 1991 resp. 2000 is gebaseerd op 1993 resp. 1998.

Tabel 2 Frequentie kerkgang (VAR-204)

	> maand	maand	< maand	type
1970	60	12	28	K
1975	48	10	42	M
1980	38	15	47	M
1985	38	11	51	K
1991	37	17	46	M
1996	44	15	41	M
2000	34	16	50	K

Opmerking bij tabel 2.

1. Er is een onderscheid gemaakt tussen personen die eenmaal per maand naar de kerk gaan (kolom 2), degenen die vaker gaan (kolom 1) en degenen die minder vaak of nooit naar de kerk gaan (kolom 3).

Tabel 3 Vrouw kan beter opvoeden (VAR-357)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	69	12	19	R
1975	56	16	28	K
1980	41	14	45	M
1985	32	17	51	K
1991	23	15	62	R
1996	21	20	59	K

Tabel 4 Meisjes minder opleiden (VAR-359)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	20	7	73	R
1975	12	8	80	G
1980	6	6	88	G
1985	7	6	87	G
1991	5	6	89	G
1996	3	4	93	G

Tabel 5 Jongens vrijer opvoeden (VAR-360)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	24	14	61	R
1975	17	14	69	R
1980	13	9	78	G
1985	13	10	77	G
1991	11	11	78	G
1996	7	12	81	G

Tabel 6 Oordeel maatschappij (VAR-363)

	gunstig	neutraal	ongunstig	type
1970	43	26	31	M
1975	39	26	34	M
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	54	25	21	K
1996	59	30	11	K

Tabel 7 Acceptatie demonstraties (VAR-409)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	47	10	43	M
1980	52	12	36	K
1985	51	13	36	K
1991	70	10	20	R
1996	74	15	11	R
2000	68	15	17	R

Opmerking bij tabel 7.

1. Gegevens voor 1980 gebaseerd op 1981.

Tabel 8 Mensen niet betrouwbaar (VAR-436)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	36	16	48	M
1975	38	18	44	M
1980	33	15	51	K
1985	36	20	44	M
1991	35	21	44	M
1996	34	22	44	M

Opmerking bij tabel 8.

1. Gegevens voor 1991 gebaseerd op 1992.

Tabel 9 Asociale elementen verwijderen (VAR-437)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	29	18	53	K
1975	22	19	59	K
1980	17	12	71	R
1985	13	18	69	R
1991	19	15	66	R
1996	20	19	61	R
2000	27	16	57	K

Tabel 10 Sterke leiders wenselijk (VAR-439)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	59	19	22	K
1975	52	20	28	K
1980	44	17	39	M
1985	40	19	41	M
1991	27	15	58	K
1996	19	19	62	R
2000	21	18	61	R

Tabel 11 Nederland het beste land (VAR-441)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	62	21	17	R
1975	67	19	14	R
1980	70	16	14	R
1985	67	18	15	R
1991	67	24	9	R
1996	70	20	10	R

Opmerking bij tabel 11.

1. Gegevens voor 1991 gebaseerd op 1992.

Tabel 12 Politieke oriëntatie (VAR-461)

	links	midden	rechts	type
1970	26	32	42	M
1975	35	31	34	M
1980	40	26	34	M
1985	41	25	34	M
1991	36	32	32	M
1996	32	42	26	M
2000	28	44	28	M

Tabel 13 Moeder mag niet werken (VAR-515)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	37	41	22	M
1975	30	51	19	K
1980	24	60	17	K
1985	22	57	21	K
1991	11	50	39	K
1996	10	49	41	M
2000	10	48	42	M

Tabel 14 Echtscheiding bij kinderen (VAR-517)

	eens	ongewenst	ontoelaatbaar	type
1970	43	47	10	M
1975	44	51	5	K
1980	55	42	3	K
1985	50	45	5	K
1991	59	38	3	K
1996	52	46	2	K

Opmerking bij tabel 14.

1. Gegevens voor 1985 gebaseerd op 1986.

Tabel 15 Thuiskomst van dochter (VAR-530)

	dochter	overleg	ouders	type
1970	33	52	15	M
1975	31	58	11	K
1980	45	50	5	K
1985	40	53	7	K
1991	51	42	7	K
1996	48	44	8	M

Opmerking bij tabel 15.

1. De vraag was wie bepaalt hoe laat een dochter van 20 jaar 's avonds thuis komt. De voorgelegde mogelijkheden waren dat de dochter dat zelf bepaalt (kolom 1), dat de ouders dit bepalen (kolom 3) of dat dit in onderling overleg tussen ouders en dochter wordt bepaald (kolom 2).

Tabel 16 Avontuurtje moet kunnen (VAR-542)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	51	9	40	K
1975	40	17	43	M
1980	31	20	49	M
1985	-	-	-	-
1991	27	14	59	K
1996	17	8	75	R

Tabel 17 Euthanasie wel toestaan (VAR-544)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	54	27	19	K
1975	52	35	13	K
1980	57	35	8	K
1985	57	34	9	K
1991	60	34	6	K
1996	60	32	8	K
2000	52	39	9	K

Opmerking bij tabel 17.

1. Gegevens voor 2000 gebaseerd op 1998.

Tabel 18 Nederlands verplicht stellen (VAR-1141)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1996	87	10	3	G
2000	95	4	1	G

Tabel 19 Minder allochtone cultuur (VAR-1142)

	eens	bezien	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1996	48	24	28	M
2000	56	21	23	K

Tabel 20 Inburgering een probleem (VAR-1143)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1996	51	29	20	K
2000	59	26	15	K

Tabel 21 Immigratie een verrijking (VAR-1161)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1996	49	30	21	M
2000	40	29	31	M

Tabel 22 Tevreden met de overheid (VAR-1163)

	eens	neutraal	oneens	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	-	-	-	-
1985	-	-	-	-
1991	-	-	-	-
1996	59	37	4	K
2000	67	30	3	R

Tabel 23 Emancipatoire habitus

	positief	neutraal	negatief	type
1970	-	-	-	-
1975	-	-	-	-
1980	84	6	10	G
1985	87	6	7	G
1991	91	4	5	G
1996	89	5	6	G

Opmerking bij tabel 23.

1. Gegevens voor 1980 gebaseerd op 1981.

Tabel 24 Egalitaire habitus

	positief	neutraal	negatief	type
1970	80	9	11	G
1975	78	8	14	G
1980	83	6	11	G
1985	74	11	15	R
1991	72	11	17	R
1996	69	12	19	R

Tabel 25 Morele habitus

	positief	neutraal	negatief	type
1970	48	11	41	M
1975	47	12	41	M
1980	51	11	38	K
1985	55	12	33	K
1991	60	11	29	K
1996	59	12	29	K

Opmerking bij tabel 25.

1. Gegevens voor 1991 gebaseerd op 1992.

Tabel 26 Nationale habitus

	positief	neutraal	negatief	type
1970	53	12	35	K
1975	49	14	37	M
1980	44	14	41	M
1985	36	15	49	M
1991	47	14	39	M
1996	40	17	43	M

Opmerking bij tabel 26.

1. Gegevens voor 1991 gebaseerd op 1992.

Tabel 27 Repressieve habitus

	sterk	matig	zwak	type
1970	17	13	70	R
1975	27	17	56	K
1980	33	16	51	K
1985	44	17	39	M
1991	50	15	35	K
1996	50	19	31	K
2000	64	12	24	R

Tabel 28 **Religieuze habitus**

	positief	neutraal	negatief	type
1970	55	5	40	K
1975	58	7	35	K
1980	56	5	39	K
1985	53	6	41	K
1991	59	4	37	K
1996	69	5	26	R

Tabel 29 **Politieke habitus**

	positief	neutraal	negatief	type
1970	55	12	33	K
1975	55	14	31	K
1980	65	13	22	R
1985	64	14	22	R
1991	62	13	25	R
1996	61	15	24	R
2000	55	14	31	K

Tabel 30 **Seksuele habitus**

	positief	neutraal	negatief	type
1970	22	21	57	K
1975	30	20	50	K
1980	41	22	37	M
1985	29	22	49	M
1991	49	21	30	M
1996	40	25	35	M
2000	68	15	17	R

Opmerking bij tabel 30.

1. Gegevens voor 2000 gebaseerd op 1998.

BIJLAGE 3: NORMATIEVE MUTATIES

In deze bijlage onderzoek ik op welke wijze de verdeling in een bestek van vijf jaren veranderd is. Daarbij ga ik van drie maten uit: 1) de gemiddelde score; 2) de modus, ofwel de waarde die men het vaakst noemt; 3) het maximum, ofwel de grootte van het aandeel dat voor de modale waarde kiest. In het eerste deel van de tabel geef ik telkens de betrokken waarden aan, in het tweede deel het soort mutatie dat men daaruit kan afleiden. Daarbij gaat het om de vraag op welke manier de verdeling ten opzichte van het voorgaande peiljaar veranderd is. Ik maak onderscheid tussen drie mogelijkheden: een toename van de betrokken maat (als > aangeduid), een afname ervan (als < aangeduid) en een maat die niet verandert (als = aangeduid). Het is niet op voorhand duidelijk of een verandering in de betrokken maat met een expansie of juist met een erosie van de norm correspondeert. Daartoe moet ik per variabele nagaan op welke manier het cijfer met een normstelling verbonden is. Vaak kan men dezelfde verandering op twee manieren uitleggen: als expansie van een nieuwe norm en tegelijkertijd als erosie van een oude norm. Voor die interpretatie verwijs ik naar de opmerkingen onder de tabellen. In sommige gevallen levert de interpretatie geen grote moeilijkheden op. Maar in vele gevallen blijft de relatie dubbelzinnig.

Tabel 1 Gedragen zeden achteruit (VAR-092)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,5	2,9	3,1	3,2	3,0	3,3	3,4
modus (Mod)	1	4	4	4	4	4	4
maximum (Max)	31	46	53	49	64	59	69
mutaties							
dGem	.	>	>	>	<	>	>
dMod	.	>	=	=	=	=	=
dMax	.	>	>	<	>	<	>

Opmerkingen bij tabel 1.

- Deze tabel heeft betrekking op de eisen die men aan de samenleving stelt. Score 1 betekent dat men een gunstig en score 4 dat men een ongunstig oordeel over gedrag en zeden heeft. De overgang van 1 naar 4 wijst erop dat de norm hoger wordt.
- Er treedt 10 keer expansie, 3 keer erosie en 5 keer stabilisatie van de norm op.

Tabel 2 Frequentie kerkgang (VAR-204)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,3	2,8	3,0	3,0	3,0	2,8	3,1
modus (Mod)	1	1	4	4	4	1	4
maximum (Max)	48	33	32	34	27	31	29
mutaties							
dGem	.	<	<	=	=	>	<
dMod	.	=	<	=	=	>	<
dMax	.	<	<	>	<	>	<

Opmerkingen bij tabel 2.

- Vaak naar de kerk gaan verwijst naar hoge normen inzake geloofsleven. Score 1 betekent dat men vaak en score 5 dat men nooit naar de kerk toegaat. De overgang van 1 naar 5 wijst erop dat de norm lager wordt.
- We treffen 4 keer expansie, 9 keer erosie en 5 keer stabilisatie van de oude norm aan.

Tabel 3 Vrouw kan beter opvoeden (VAR-337)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,3	2,6	3,1	3,3	3,5	3,5	-
modus (Mod)	2	2	2	4	4	4	-
maximum (Max)	44	38	35	34	44	41	-
mutaties							
dGem	.	<	<	<	<	=	.
dMod	.	=	=	<	=	=	.
dMax	.	<	<	<	>	<	.

Opmerkingen bij tabel 3.

- Deze tabel verwijst naar de oude norm dat het opvoeden van kleine kinderen vooral een zaak van vrouwen is. Score 1 betekent dat men het zeer eens is met die norm en 5 dat men het zeer oneens is. De overgang van 1 naar 5 wijst dus op een erosie van de oude norm.
- We treffen 1 keer expansie, 9 keer erosie en 5 keer stabilisatie van de norm aan.

Tabel 4 Meisjes minder opleiden (VAR-359)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,8	4,0	4,2	4,3	4,3	4,5	.
modus (Mod)	4	4	4	5	5	5	.
maximum (Max)	44	44	48	48	51	60	.
mutaties							
dGem	.	>	>	>	=	>	.
dMod	.	=	=	>	=	=	.
dMax	.	=	>	=	>	>	.

Opmerkingen bij tabel 4.

- Deze tabel verwijst naar de mening dat men jongens en meisjes op het punt van opleiding gelijk moet behandelen. Score 1 betekent dat men deze opvatting verwerpt en score 5 dat men haar geheel aanvaardt. De overgang van 1 naar 5 moet dus als een expansie van de norm worden opgevat.
- Aldus treffen we 8 keer expansie, 0 keer erosie en 7 keer stabilisatie van de norm aan.

Tabel 5 Jongens vrijer opvoeden (VAR-360)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,5	3,8	3,9	4,0	4,0	4,1	.
modus (Mod)	4	4	4	4	4	5	.
maximum (Max)	44	42	48	40	42	41	.
mutaties							
dGem	.	>	>	>	=	>	.
dMod	.	=	=	=	=	>	.
dMax	.	<	>	<	>	<	.

Opmerkingen bij tabel 5.

- De tabel verwijst naar een gelijke behandeling van jongens en meisjes, ook waar het om bewegingsvrijheid gaat. Score 1 betekent dat men deze norm verwerpt en score 5 dat men haar geheel aanvaardt. De overgang van 1 naar 5 wijst dus op een expansie van de norm dat men jongens even streng als meisjes moet opvoeden.
- Uitgaande van dat laatste stellen we 7 keer expansie, 3 keer erosie en 5 keer stabilisatie van de nieuwe norm vast.

Tabel 6 Oordeel maatschappij (VAR-363)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,9	3,0	-	-	2,6	2,4	.
modus (Mod)	2	2	-	-	2	2	.
maximum (Max)	37	35	-	-	46	52	.
mutaties							
dGem	.	>	.	.	<	<	.
dMod	.	=	.	.	=	=	.
dMax	.	<	.	.	>	>	.

Opmerkingen bij tabel 6.

- De vraagstelling hield in dat score 1 op een gunstig en score 5 op een ongunstig oordeel wijst. Men kan de overgang van 1 naar 5 dus opvatten als de expansie van een normatieve habitus waarbij men relatief hoge eisen aan de samenleving stelt.
- Per saldo stellen we 3 keer expansie, 3 keer erosie en 3 keer stabilisatie van de nieuwe norm vast.

Tabel 7 Acceptatie demonstraties (VAR-409)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	.	2,0	1,8	1,9	1,5	1,4	1,4
modus (Mod)	.	1	1	1	1	1	1
maximum (Max)	.	47	52	51	70	74	68
mutaties							
dGem	.	.	>	<	>	>	=
dMod	.	.	=	=	=	=	=
dMax	.	.	>	<	>	>	<

Opmerkingen bij tabel 7.

- Score 1 wijst op goedkeuring van demonstraties en score 3 op afwijzing. De overgang van 3 naar 1 wijst dus op toenemende acceptatie van sociaal verzet.
- Het resultaat is dat we 6 maal normexpansie, 3 maal normerosie en 6 maal normstabilisatie vaststellen.

Tabel 8 Mensen niet betrouwbaar (VAR-436)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,2	3,1	3,3	3,1	3,2	3,1	.
modus (Mod)	4	4	4	4	4	4	.
maximum (Max)	29	28	32	33	27	32	.
mutaties							
dGem	.	<	>	<	>	<	.
dMod	.	=	=	=	=	=	.
dMax	.	<	>	>	<	>	.

Opmerkingen bij tabel 8.

- De vraagstelling impliceert op het eerste oog een erosie van oude normen. Score 1 betekent dat men het zeer eens is met de voorgelegde stelling, score 5 dat men haar sterk afwijst.
- Niettemin zijn deze waarden lastig te interpreteren. Men kan zeggen dat hoge normen aanleggen ook eerder in elkaar teleurgesteld raken en het dus sneller eens zijn met de stelling dat medeburgers niet meer te vertrouwen zijn. In dat geval zou een score van 1 corresponderen met hoge verwachtingen. Van de andere kant weten we uit onderzoek dat een groot sociaal vertrouwen in het algemeen samenhangt met hoge normen en verwachtingen. Vanwege dit laatste neig ik ertoe de score 5 als uitdrukking van een hoog ambitieniveau te zien terwijl lagere scores juist wijzen op lagere verwachtingen. In dat geval wijst de overgang van 1 naar 5 op een expansie van de norm dat men zijn medeburgers wel kan vertrouwen.
- Er doet zich 5 keer een geval van normexpansie voor, 5 keer normerosie en 5 keer stabilisatie.

Tabel 9 Asociale elementen verwijderen (VAR-437)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,5	3,7	4,0	3,9	3,9	3,7	3,6
modus (Mod)	5	5	5	5	5	5	5
maximum (Max)	30	35	49	40	46	37	32
mutaties							
dGem	.	>	>	<	=	<	<
dMod	.	=	=	=	=	=	=
dMax	.	>	>	<	>	<	<

Opmerkingen bij tabel 9.

1. De interpretatie van deze gegevens is opnieuw een lastige. Men kan zeggen dat mensen die strenge normen aanleggen eerder bereid zullen zijn om misdadigers en andere asociale element uit de samenleving te verwijderen. Maar in werkelijkheid verwijst deze stelling eerder naar het tegendeel. Sociale problemen aanpakken door mensen te verwijderen staat voor een primitieve en harteloze oplossing. Wie zich verzet tegen deze werkwijze houdt er in sociaal opzicht juist hoge normen op na. Dat blijkt ook uit de samenhang van deze variabele met morele onzekerheid en autoritaire habitus. Daarom zal ik lage score als een indicatie voor geringe sociale aspiraties opvatten. De overgang van score 1 naar score 5 wijst dan op expansie van sociale normen.
2. We constateren 5 gevallen van normexpansie, 6 gevallen van erosie en 7 gevallen van stabilisatie. Overigens valt op dat gevallen van expansie vooral thuishoren in de periode vóór 1985 terwijl de erosie zich steeds voordoet in de tijd daarna. Wat dat betreft geeft het maatschappelijk klimaat een omslag te zien. Aanvankelijk gingen de ambities met betrekking tot sociale problemen nog omhoog maar vanaf midden jaren tachtig gaan ze weer omlaag.

Tabel 10 Sterke leiders wenselijk (VAR-439)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,5	2,7	3,0	3,1	3,6	3,7	3,6
modus (Mod)	2	2	2	2	5	5	4
maximum (Max)	35	33	30	30	38	35	31
mutaties							
dGem	.	>	>	>	>	>	<
dMod	.	=	=	=	>	=	<
dMax	.	<	<	=	>	<	<

Opmerkingen bij tabel 10.

1. Een lage score houdt in dat de respondent het (sterk) eens is met de stelling dat we een sterke leider nodig hebben. Deze score wijst op een autoritaire habitus resp. zwakke normen op democratisch vlak. In dat geval wijst de overgang van 1 naar 5 op erosie van deze oude norm. Men kan ook zeggen dat een lage score staat voor een respondent die in democratisch opzicht juist hoge eisen stelt. In dat geval verwijst de overgang van score 1 naar score 5 wijst op een expansie van democratische normen.
2. Uitgaande van dit laatste stellen we 7 keer expansie, 6 keer erosie en 5 keer stabilisatie vast.

Tabel 11 Nederland het beste land (VAR-441)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,4	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	.
modus (Mod)	2	2	2	2	2	2	.
maximum (Max)	42	46	46	47	51	54	.
mutaties							
dGem	.	>	>	<	=	=	.
dMod	.	=	=	=	=	=	.
dMax	.	>	=	>	>	>	.

Opmerkingen bij tabel 11.

1. Een lage score wijst erop dat men zich (sterk) kan vinden in de these dat Nederland vergeleken met de meeste andere landen te verkiezen is. Het is waarschijnlijk dat steeds meer mensen in de betrokken periode met andere landen in aanraking gekomen zijn en/of daarover iets gehoord hebben. Bij hun oordeel zullen zij al snel een vaderlandse maatstaf aanleggen. Als dat een hoge maatstaf is zal het oordeel over andere landen negatiever uitpakken resp. springt Nederland er gunstig uit. Bijgevolg moet een lage score bij deze variabele als uiting van hoge eisen worden opgevat. De overgang van 5 naar 1 wijst dus op hogere (nationaal gerichte) normen.
2. Blijkens de cijfers deden zich 6 gevallen van normexpansie, 1 geval van zwakkere normen en 8 gevallen van stabilisatie voor. De verwachtingen met betrekking tot het buitenland gaan kennelijk omhoog en dat geldt ook voor de tevredenheid over Nederland.

Tabel 12 Voorkeur voor rechtse politiek (VAR-461)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,2	3,0	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0
modus (Mod)	4	3	2	2	3	3	3
maximum (Max)	34	31	34	34	32	42	44
mutaties							
dGem	.	<	<	=	=	=	>
dMod	.	<	<	=	>	=	=
dMax	.	<	>	=	<	>	>

Opmerkingen bij tabel 12.

1. Deze tabel gaat niet over hoge dan wel lage normen maar over de politieke zelfplaatsing op een schaal van links naar rechts. In dit geval heb ik gekeken naar de mate waarin men als respondent een rechtse voorkeur heeft. Hoe hoger de score des te meer neigt men naar rechts.
2. We zien in totaal 6 keer een verzwakking van de rechtse voorkeur optreden, 7 keer stellen we stabilisatie vast en 5 keer tekent zich verrechtsing af.

Tabel 13 Moeder mag niet werken (VAR-515)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,2	2,1	2,1	2,0	1,7	1,7	1,7
modus (Mod)	2	2	2	2	2	2	2
maximum (Max)	37	51	60	57	51	49	48
mutaties							
dGem	.	<	=	<	<	=	=
dMod	.	=	=	=	=	=	=
dMax	.	>	>	<	<	<	<

Opmerkingen bij tabel 13.

1. Bij deze vraag gaat het om norm uit vroeger tijd, namelijk de opvatting dat een moeder niet buitenshuis mag werken zolang haar kinderen naar school toe gaan. Score 3 wijst erop dat men deze norm onderschrijft, score 1 wijst om het tegendeel. De overgang van 3 naar 1 moet dus als een erosie van de oude norm worden opgevat.
2. We stellen 7 keer erosie en 9 keer stabilisatie van die norm vast terwijl het aantal gevallen van expansie tot 2 beperkt blijft.

Tabel 14 Echtscheiding bij kinderen (VAR-517)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	1,7	1,6	1,5	1,6	1,4	1,5	.
modus (Mod)	2	2	1	1	1	1	.
maximum (Max)	47	51	55	50	59	52	.
mutaties							
dGem	.	<	<	>	<	>	.
dMod	.	=	<	=	=	=	.
dMax	.	>	>	<	>	<	.

Opmerkingen bij tabel 14.

- Hier geldt in beginsel eenzelfde commentaar als bij de vorige tabel. De vraag heeft betrekking op de oude norm dat echtscheiding ongewenst of zelfs ontoelaatbaar is bij een echtpaar met kinderen. Een hoge score wijst erop dat men deze norm hanteert, een lage score dat men haar verlaten heeft. Overgang van 3 naar 1 wijst dus erosie van de oude norm.
- Er doen zich 5 gevallen van expansie voor, 6 gevallen van erosie en 4 van stabilisatie.

Tabel 15 Thuiskomst van dochter (VAR-530)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	1,8	1,8	1,6	1,7	1,6	1,6	.
modus (Mod)	2	2	2	2	1	1	.
maximum (Max)	52	58	50	53	51	48	.
mutaties							
dGem	.	=	<	>	<	=	.
dMod	.	=	=	=	<	=	.
dMax	.	>	<	>	<	<	.

Opmerkingen bij tabel 15.

- Het gaat hier om de vraag wie bepaalt hoe laat een dochter van 20 jaar 's avonds laat zal thuiskomen: Doen de ouders dat? Gebeurt dat in overleg? Of bepaalt de dochter zelf hoe laat ze arriveert? Een hoge score komt met strenge (ouderlijke) eisen overeen. De overgang van 3 naar 1 verwijst derhalve naar een erosie van de norm.
- We zien 3 keer expansie en 6 keer erosie van de oude norm optreden terwijl het aantal stabilisaties ook 6 bedraagt. In feite deed de sterkste versoepeling zich in de jaren zestig voor en bewegen de normen zich sindsdien op eenzelfde niveau.

Tabel 16 Avontuurtje moet kunnen (VAR-542)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	1997
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,9	3,1	3,3	.	3,6	4,0	4,3
modus (Mod)	2	2	4	.	5	5	5
maximum (Max)	30	27	25	.	33	48	60
mutaties							
dGem	.	>	>	.	>	>	>
dMod	.	=	>	.	>	=	=
dMax	.	<	<	.	>	>	>

Opmerkingen bij tabel 16.

- Respondenten konden reageren op de stelling dat een enkel avontuurtje geen kwaad kan in een goed huwelijk. Hoe hoger de score des te sterker wijst men deze uitspraak af. Hoge waarden corresponderen bijgevolg met hoge verwachtingen op het gebied van huwelijkstrouw. De overgang van 1 naar 5 wijst op de expansie van deze norm.
- De uitkomsten spreken voor zien: maar liefst 10 gevallen van normexpansie, 3 gevallen van handhaving en 2 van afzwakking.

Tabel 17 Euthanasie wel toestaan (VAR-544)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5	1,6
modus (Mod)	1	1	1	1	1	1	1
maximum (Max)	54	52	57	57	60	60	52
mutaties							
dGem	.	<	<	=	=	=	>
dMod	.	=	=	=	=	=	=
dMax	.	<	>	=	>	=	<

Opmerkingen bij tabel 17.

1. Respondenten konden kiezen uit drie antwoorden: iemand die doodziek is wel euthanasie geven, dat van de omstandigheden laten afhangen of helemaal geen euthanasie toepassen. Het is duidelijk dat dit laatste met de meest strenge norm correspondeert. Bijgevolg komt de overgang van score 3 naar score 1 met een erosie van de norm overeen.
2. De uitkomsten leren dat er 11 keer stabilisatie is, 4 keer erosie of versoepeling en 3 keer het sterker worden van de normen.

Tabel 18 Nederlands verplicht stellen (VAR-1141)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	1,8	1,5
modus (Mod)	2	1
maximum (Max)	51	59
mutaties							
dGem	>
dMod	>
dMax	>

Opmerkingen bij tabel 18.

1. Deze tabel berust op de vraag of het leren van Nederlanders voor allochtonen verplicht moet zijn. Een lage score betekent dat men zo'n plicht sterk onderschrijft. Overgang van score 5 naar score 1 wijst dus op sterkere normen.
2. Hoewel we hier slechts één transitie kunnen opnemen, is duidelijk dat het in 3 gevallen om een versterking van de norm gaat.

Tabel 19 Minder allochtone cultuur (VAR-1142)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,7	2,5
modus (Mod)	2	2
maximum (Max)	35	34
mutaties							
dGem	>
dMod	=
dMax	<

Opmerkingen bij tabel 19.

1. Deze tabel geeft aan hoe Nederlanders reageren op de stelling dat de cultuur van allochtonen wel wat minder mag. Hoe lager de score des te meer is men het met die uitspraak eens. Voor het overige geldt hier hetzelfde als bij tabel 18.
2. Er treedt 1 keer expansie, 1 keer erosie en 1 keer stabilisatie op.

Tabel 20 Inburgering een probleem (VAR-1143)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,4	2,5
modus (Mod)	3	3
maximum (Max)	43	49
mutaties							
dGem	>
dMod	=
dMax	>

Opmerkingen bij tabel 20.

1. Deze tabel geeft aan hoe Nederlanders tegen inburgering van allochtonen aankijken. Strenge eisen komen in een hoge score tot uitdrukking. De overgang van 1 naar 4 wijst op een hogere normstelling.
2. We stellen 2 keer expansie en 1 keer stabilisatie vast.

Tabel 21 Immigratie een verrijking (VAR-1161)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,7	2,9
modus (Mod)	2	2
maximum (Max)	42	34
mutaties							
dGem	>
dMod	=
dMax	<

Opmerkingen bij tabel 21.

1. Deze tabel geeft aan wat Nederlanders vinden van het idee dat immigratie tot een verrijking van de samenleving leidt. Een lage score duidt op (grote) instemming. In dat geval zullen er niet al te veel eisen aan de immigrant gesteld worden. Bij een hoge score is de respondent veel kritischer en gaat hij uit van hogere verwachtingen. Dus wijst de overgang van score 1 naar score 5 op hogere normen.
2. Erosie, expansie en stabilisatie komen elk 1 maal voor.

Tabel 22 Tevreden met de overheid (VAR-1163)

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,4	2,3
modus (Mod)	2	2
maximum (Max)	59	66
mutaties							
dGem	<
dMod	=
dMax	>

Opmerkingen bij tabel 22.

1. Deze tabel geeft aan in welke mate burgers tevreden zijn over het functioneren van de Nederlandse overheid. Hoe lager de score hoe groter hun tevredenheid. Een grote tevredenheid wijst echter op relatief bescheiden normen. De overgang van 1 naar 4 staat daarom voor hogere verwachtingen.
2. Erosie, expansie en stabilisatie komen elk 1 maal voor.

Tabel 23 Emancipatoire habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	.	.	5,4	5,8	6,0	5,9	.
modus (Mod)	.	.	6	7	7	6	.
maximum (Max)	.	.	34	36	35	41	.
mutaties							
dGem	.	.	.	>	>	<	.
dMod	.	.	.	>	=	<	.
dMax	.	.	.	>	<	>	.

Opmerkingen bij tabel 23.

- Deze tabel verwijst naar de mate waarin men emancipatie onderschrijft. Hoe hoger de score des te hoger zijn ook de normen die men op dit gebied hanteert.
- Alles bij elkaar zien we 5 keer expansie, 3 keer erosie en 1 keer handhaving van de norm optreden. Dat wijst op verdere ophoging van de verwachtingen ofschoon die al op een hoog niveau lagen.

Tabel 24 Egalitaire habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	5,5	5,4	5,6	5,2	5,0	4,9	.
modus (Mod)	6	6	6	6	6	6	.
maximum (Max)	30	36	38	35	35	32	.
mutaties							
dGem	.	<	>	<	<	<	.
dMod	.	=	=	=	=	=	.
dMax	.	>	>	<	=	<	.

Opmerkingen bij tabel 24.

- Hier geldt hetzelfde als bij tabel 23. Alleen betreffen de waarden in dit geval de mate waarin men voor egalitaire normen kiest.
- We zien 3 keer normexpansie, 6 keer erosie en 6 keer stabilisatie optreden. Per saldo gaat de steun voor egalitaire normen dus achteruit. Overigens valt op dat de gevallen van normversterking ook hier vóór 1985 vallen. Vergelijk tabel 9, opmerking 2.

Tabel 25 Morele habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	4,2	4,2	4,3	4,4	4,2	4,6	.
modus (Mod)	3	3	6	5	2	6	.
maximum (Max)	22	23	22	23	24	24	.
mutaties							
dGem	.	=	>	>	<	>	.
dMod	.	=	>	<	<	>	.
dMax	.	>	<	>	>	=	.

Opmerkingen bij tabel 25.

- Hier gelden dezelfde opmerkingen als bij tabel 23, met dien verstande dat de gegevens nu verwijzen naar de mate van morele zekerheid. Lage waarden duiden op een hoge mate van onzekerheid.
- Er doen zich 8 gevallen van expansie, 4 van erosie en 3 gevallen van stabilisatie voor. Al met al dus een aanwijzing voor normatieve ophoging.

Tabel 26 Nationale habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,7	3,8	4,0	4,4	3,9	4,1	.
modus (Mod)	3	3	3	3	3	3	.
maximum (Max)	23	22	22	23	26	25	.
mutaties							
dGem	.	<	<	<	>	<	.
dMod	.	=	=	=	=	=	.
dMax	.	<	=	>	>	<	.

Opmerkingen bij tabel 26.

- Opnieuw gelden hier de opmerkingen bij tabel 23, zij het dat de gegevens nu verwijzen naar een positieve houding tegenover het nationaal eigene. Hoe lager het cijfer, des te positiever is de houding die men heeft. Een overgang van 1 naar 7 wijst dus op een erosie van de nationale habitus.
- In totaal zijn er 3 gevallen van expansie, 6 van erosie en 6 gevallen van stabilisatie. Dus neemt de waardering voor het nationaal eigene in de loop der jaren af.

Tabel 27 Repressieve habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	5,3	4,7	4,4	3,8	3,6	3,4	3,0
modus (Mod)	7	6	6	6	1	1	1
maximum (Max)	36	27	26	22	26	24	37
mutaties							
dGem	.	>	>	>	>	>	>
dMod	.	>	=	=	>	=	=
dMax	.	<	<	<	>	<	>

Opmerkingen bij tabel 27.

- Men kan twisten over de vraag op 'harder straffen' nu voor een hogere dan wel voor lage normen staan. Enerzijds leidt het aanleggen van stringente eisen gemakkelijk tot een geringe tolerantie voor afwijkende gedragingen. Anderzijds kan men zeggen dat een meer welwillende houding tegenover criminelen juist wijst op hoog gespannen verwachtingen. Ondanks deze dubbelzinnigheid geloof ik dat we de hardere opstelling van burgers vooral moeten zien als een gevolg van de hogere eisen die ze aan anderen en aan zichzelf stellen. Aldus komen de lage scores in deze tabel met hoge normen overeen.
- We stellen 10 gevallen van expansie vast, 4 gevallen van erosie en 4 gevallen van stabilisatie.

Tabel 28 Religieuze habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	2,8	2,7	2,8	2,9	2,7	2,3	.
modus (Mod)	1	1	1	1	1	1	.
maximum (Max)	37	36	30	29	30	41	.
mutaties							
dGem	.	>	<	<	>	>	.
dMod	.	=	=	=	=	=	.
dMax	.	<	<	<	>	>	.

Opmerkingen bij tabel 28.

- Dezelfde opmerkingen als bij tabel 23, maar nu met betrekking tot de vraag in hoeverre men in een hiernamaals gelooft. Een lager waarde wijst op een sterk geloof. Stijgende cijfers staan derhalve voor een erosie van traditionele religieuze overtuigingen.
- We noteren in totaal 5 keer expansie van genoemde overtuigingen, 5 keer een vorm van erosie en 5 keer stabilisatie.

Tabel 29 Politieke habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	4,4	4,6	5,0	5,0	4,8	4,8	4,5
modus (Mod)	7	7	7	7	7	7	7
maximum (Max)	25	23	29	30	26	24	19
mutaties							
dGem	.	>	>	=	<	=	<
dMod	.	=	=	=	=	=	=
dMax	.	<	>	>	<	<	<

Opmerkingen bij tabel 29.

1. Dezelfde opmerkingen als onder tabel 23, zij het nu met betrekking tot politieke belangstelling. Hogere cijfers corresponderen met veel interesse in de politiek.
2. We constateren 4 gevallen van expansie, 6 gevallen van erosie en 8 van stabilisatie. Het is niet duidelijk of we dit moeten opvatten als een uiting van hogere dan wel lagere verwachtingen.

Tabel 30 Seksuele habitus

	1970	1975	1980	1985	1991	1996	2000
waarden							
gemiddelde (Gem)	3,1	3,5	4,0	3,4	4,5	4,2	5,1
modus (Mod)	1	1	4	1	7	4	7
maximum (Max)	34	27	22	33	23	25	26
mutaties							
dGem	.	<	<	>	<	>	<
dMod	.	=	<	>	<	>	<
dMax	.	<	<	>	<	>	>

Opmerkingen bij tabel 30.

1. Dezelfde opmerkingen als bij tabel 23, zij het dat de cijfers hier verwijzen naar de vrijheid die men meisjes op seksueel gebied toestaat. Een hoger cijfer impliceert dat meisjes relatief grote vrijheid van de respondent krijgen. Stijgende waarden brengen dus een erosie van traditionele normen tot uitdrukking.
2. Er doen zich 7 gevallen van expansie, 10 van erosie en 1 geval van stabilisatie voor.

BIJLAGE 4: TEMPORELE VERSCHUIVINGEN

Hoofdstuk 3 was gewijd aan de manier waarop het normatieve landschap van Nederland zich de afgelopen decennia ontwikkeld heeft. Omwille van de leesbaarheid heb ik mij daar beperkt tot een aantal hoofdlijnen. Deze bijlage brengt genoemde ontwikkelingen meer gedetailleerd in kaart. Ik maak onderscheid tussen huwelijk en gezinsleven (tabel 1-7), arbeidsmarkt en opleiding (tabel 8-15), moraliteit en politiek (tabel 16-21), en openbare orde en fatsoen (tabel 22-25). In de opmerkingen wordt aangegeven aan welke bronnen de gegevens zijn ontleend.

Tabel 1 Kenmerken (procent) die in contactadvertenties door mannen i.v.m. zichzelf genoemd worden, 1951-1985

	FIN	BER	HUI	GEL	UIT	PER	INT	OPL
1951	35	21	18	15	11	12	3	1
1955	41	22	14	16	9	5	10	0
1961	41	22	11	9	13	7	2	1
1965	42	24	14	14	18	17	7	1
1971	46	29	7	30	14	19	17	6
1975	30	14	6	18	24	41	31	13
1981	22	14	6	9	38	67	39	19
1985	12	14	7	8	44	62	68	12

Opmerkingen bij tabel 1.

1. Cijfers gebaseerd op aan W. Zeegers, *Andere tijden*, p. 340. De cijfers geven aan in hoeveel procent van de contactadvertenties de betrokken kenmerken genoemd worden. Er is onderscheid gemaakt tussen het vermelden van materiële en financiële gegevens (= FIN), beroep (= BER), positie in huishouden (= HUI), geloof (= GEL), beschrijving van het uiterlijk (= UIT), persoonlijkheid (= PER), interesses (= INT) en opleiding (= OPL).
2. De frequentie van de vier eerste kenmerken neemt in de loop der jaren af en die van de vier laatste neemt juist toe.

Tabel 2 Kenmerken (procent) die in contactadvertenties door mannen i.v.m hun partner genoemd worden, 1951-1985

	FIN	BER	HUI	GEL	UIT	PER	INT	OPL
1951	25	1	1	4	5	30	5	0
1955	19	1	1	14	7	34	3	0
1961	8	1	2	5	7	32	1	0
1965	7	2	0	9	2	42	2	1
1971	6	0	2	14	7	58	5	2
1975	0	2	0	11	14	67	6	0
1981	1	0	2	3	14	64	13	1
1985	2	0	0	4	18	72	22	4

Opmerkingen bij tabel 2.

1. Cijfers gebaseerd op aan W. Zeegers, *Andere tijden*, p. 340. De betekenis van genoemde kenmerken is hetzelfde als in tabel 1.
2. De frequentie van het eerste kenmerk neemt in de loop der jaren af en die van de drie volgende blijft op een laag niveau. Het belang van kenmerken als uiterlijk en interesse neemt toe.

Tabel 3 Kenmerken (procent) die in contactadvertenties door vrouwen i.v.m. zichzelf genoemd worden, 1951-1985

	FIN	BER	HUI	GEL	UIT	PER	INT	OPL
1951	53	7	3	29	12	22	4	1
1955	39	7	1	26	12	13	1	0
1961	37	6	0	15	17	6	1	0
1965	32	11	2	24	19	24	3	1
1971	17	16	2	32	21	30	24	2
1975	17	17	0	38	30	32	24	8
1981	17	17	0	11	40	39	41	14
1985	10	10	7	15	49	71	53	14

Opmerkingen bij tabel 3.

1. Cijfers gebaseerd op aan W. Zeegers, *Andere tijden*, p. 341. De betekenis der cijfers is hetzelfde als in tabel 1.
2. De frequentie van het eerste kenmerk neemt in de loop der jaren af en die van de twee volgende blijft op een heel laag niveau. Het belang van kenmerken als uiterlijk, interesse en opleiding neemt toe.
3. Deze tendensen in de zelfbeschrijving van vrouwen komt sterkt overeen met de manier waarop de wensen van mannen m.b.t. een vrouwelijke partner zich ontwikkelen (zie tabel 1).

Tabel 4 Kenmerken (procent) die in contactadvertenties door vrouwen i.v.m. hun partner genoemd worden, 1951-1985

	FIN	BER	HUI	GEL	UIT	PER	INT	OPL
1951	19	22	29	23	4	23	0	1
1955	13	19	16	19	3	20	1	0
1961	12	15	16	11	6	23	3	1
1965	11	8	13	16	7	27	4	5
1971	17	6	3	15	12	53	6	7
1975	6	2	2	11	3	49	7	13
1981	3	1	0	9	9	81	24	19
1985	8	6	1	8	20	97	18	23

Opmerkingen bij tabel 4.

1. Cijfers gebaseerd op aan W. Zeegers, *Andere tijden*, p. 341. De betekenis der cijfers is hetzelfde als in tabel 1.
2. De frequentie van de vier eerste kenmerken neemt in de loop der jaren af en die van de vier laatste neemt toe, waarbij de toename van persoonlijkheid zeer hoog eindigt.
3. Deze tendensen in de manier waarop wensen van vrouwen m.b.t. hun mannelijke partner zich ontwikkelen komen geheel overeen met de manier waarop mannen zichzelf beschrijven (zie tabel 1).

Tabel 5 Houding tegenover huwelijk en huishouden, 1965-2000

	AVON	SCHEID	MOED	OPVO	ARBEI
1965	-	11	81	-	24
1970	40	43	37	70	25
1975	44	44	30	56	25
1980	49	55	24	41	27
1985	(55)	50	22	32	29
1991	59	59	11	23	37
1995	74	52	9	21	40
1997	82	48	11	26	43

Opmerkingen bij tabel 5.

1. Kolom 1 geeft aan hoeveel procent van de ondervraagden het niet eens is met de stelling dat een enkel avontuurtje (AVON) geen kwaad kan voor een goed huwelijk. Kolom 2 geeft aan hoeveel procent een echtscheiding (SCHEID) toelaatbaar acht. Kolom 3 geeft aan hoeveel procent er bezwaar tegen heeft dat een moeder (MOED) gaat werken terwijl zijn nog kleine kinderen heeft. Kolom 4 geeft aan hoeveel procent van mening is dat vrouwen geschikter zijn voor het opvoeden van kleine kinderen dan mannen.
2. Kolom 5 geeft de arbeidsparticipatie voor vrouwen, gebaseerd op CBS Statline.

Tabel 6 Enkele demografische ontwikkelingen, 1950-1995

	ALST	ONSA	KANS	VRUC
1950	10	-	-	-
1955	11	1	-	-
1960	12	2	7,8	3,11
1965	15	2	8,1	3,03
1970	17	3	12,2	2,58
1975	19	7	19,3	1,67
1980	22	15	23,9	1,60
1985	28	23	32,2	1,51
1990	30	30	28,1	1,62
1995	31	-	33,5	1,53

Opmerkingen bij tabel 6.

1. Kolom 1 verwijst naar het aantal alleenstaanden (ALST) als percentage van het totale aantal huishoudens. Ontleend aan CBS Statline. Kolom 2 geeft het percentage paren die ongehuwd samenwonen (ONSA). Gegevens ontleend aan SCP, *Sociaal en cultureel rapport* 1998, p. 79.
2. Kolom 3 geeft de uiteindelijke kans op echtscheiding (= KANS). Ontleend aan SCP, *Sociaal en cultureel rapport* 1998, p. 80, tabel 3.6. Het cijfer voor 1995 berust op 1994. Kolom 4 geeft het totale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfer. Gegevens ontleend aan SCP, *Sociaal en cultureel rapport* 1998, p. 81, tabel 3.7

Tabel 7 Motieven om te scheiden in Nederland, 1949-1996

	1949/72	1973/84	1985/96
uit elkaar groeien	68	78	79
niet goed praten	68	72	75
te weinig aandacht	68	70	77
seksuele ontrouw partner	46	39	33
andere relatie partner	42	37	34
lichamelijk geweld	23	14	10

Opmerkingen bij tabel 7.

1. Cijfers ontleend aan P. de Graaf e.a., *Scheidingsmotieven*, tabel 1.
2. Voor de gehele periode geldt dat psychologische motieven de voornaamste rol spelen bij echtscheiding. Op de tweede plaats komen (seksuele) ontrouw van de partner. Lichamelijk geweld staat hier op de derde plaats. In de loop der jaren neemt het gewicht van psychologische factoren toe. De betekenis van (seksuele) ontrouw neemt juist af en dat geldt eveneens voor lichamelijk geweld.
3. Conclusie is dat op lichamelijk gebied de conflictstof afneemt terwijl psychologische problemen niet alleen het meeste gewicht in de schaal leggen maar in de loop der jaren ook van meer belang worden. Ofwel: er wordt (na een aantal jaren huwelijk) vooral geselecteerd op relationele kwaliteit.

Tabel 8 Werkzame beroepsbevolking (procent) in Nederland, 1859-1993

	LAND	INDU	ZAKE	DIEN	OVER
1859	33	33	16	14	4
1899	30	34	19	13	3
1930	20	39	26	13	2
1960	12	44	28	13	4
1981	5	33	35	22	5
1993	4	25	36	29	6

Opmerking bij tabel 8.

1. Cijfers ontleend aan CBS, *Vijfennegentig jaren*, p. 45. Er is onderscheid gemaakt tussen landbouw en visserij (LAND), industrie, delfstofwinning, openbare nutsbedrijven en bouwnijverheid (INDU), handel, horeca, transport en zakelijke diensten (ZAKE), dienstverlening (DIEN) en overige beroepen (OVER).

Tabel 9 Aandeel (procent) van de personeelsadvertenties waarin sociaal-normatieve eisen worden gesteld aan werknemers, naar beroepsniveau, 1955-1990

	laag	midden	hoog	totaal
1955	14	24	30	17
1965	28	37	41	33
1976	33	43	48	42
1982	48	58	63	58
1987	48	60	69	59
1990	47	67	81	68

Opmerking bij tabel 9.

1. Cijfers ontleend aan R. Moelker, *Zou hij onze nieuwe werknemer kunnen zijn?*, pp. 80-81 (tabel 3.14 en 3.16).

Tabel 10 Aandeel (procent) van de personeelsadvertenties waarin sociaal-normatieve eisen worden gesteld naar soort eisen, 1955-1990

	SONO	INDI	COLL	FLEX
1955	17	31	4	-
1965	33	25	14	-
1976	42	29	27	1
1982	58	41	39	1
1987	59	47	35	4
1990	68	52	40	7

Opmerkingen bij tabel 10.

1. Cijfers ontleend aan R. Moelker, *Zou hij onze nieuwe werknemer kunnen zijn?*, pp. 80 (tabel 3.14).
2. Er wordt onderscheiden tussen sociaal-normatieve eisen in algemene zin (SONO), sociaal-normatieve eisen van individuele aard (INDI), sociaal-normatieve eisen van collectieve aard (COLL) en de eis van flexibiliteit (FLEX). De cijfers geven aan bij hoeveel procent van de advertenties deze eisen minstens eenmaal worden genoemd. Omdat elke advertentie meer dan een eis kan vermelden, is de som van kolom 2 t/m 4 doorgaans hoger dan het percentage van kolom 1.

Tabel 11 Ontwikkeling van functieniveau en productiviteit in Nederland, 1960-1995

	laag	midden	hoog	BBP	PROD
1960	27	56	15	4,8	3,5
1971	31	43	26	4,0	3,1
1977	36	39	25	3,0	2,7
1985	29	41	29	2,2	1,6
1990	28	35	37	2,4	1,4
1995	28	35	37	2,6	1,2

Opmerkingen bij tabel 11.

1. Cijfers ontleend aan J. van Ruysseveldt e.a., *Arbeid*, p. 109. Bij de indeling naar functieniveau zijn de beroepen beoordeeld op het vereiste opleidingsniveau, de mate van zelfstandigheid en de tijd die nodig is voor het aanleren van de betrokken vaardigheden.
2. Kolom 4 en 5 gebaseerd op P. de Beer, *Werk*, p. 113-114. Cijfers verwijzen naar gemiddelde jaarlijkse groei (in procenten) van het binnenlands bruto product (BBP) en de arbeidsproductiviteit (PROD).

Tabel 12 Vier waardeoriëntaties, 1979-1995

	gezin	arbeid	moraal	plezier
1979	62	53	36	56
1985	54	57	39	61
1990	55	59	34	65
1995	54	63	40	70

Opmerkingen bij tabel 12.

1. Gegevens ontleend aan A. Felling e.a., *Individualisering*, pp. 106-108. De cijfers geven aan hoeveel procent van de ondervraagden sterk aan de genoemde waarden hecht.
2. Daarbij verwijst 'gezin' naar waardering voor getrouwd zijn, kinderen hebben, kinderen opvoeden en voor je gezin leven. 'Arbeid' verwijst naar waarden als je beroep uitoefenen, het financieel goed hebben, vooruitkomen en maatschappelijke zekerheid. 'Moraal' verwijst naar waarden als het verminderen van inkomensverschillen, bevorderen van grotere gelijkheid in de maatschappij, bestaande machtsverhoudingen doorbreken en je inzetten voor een samenleving waarin iedereen kan meebeslissen. 'Plezier' verwijst naar waarden als plezier maken, van het leven genieten en nieuwe dingen beleven.
3. De waardering voor gezinsleven en maatschappelijke moraal vertonen weinig ontwikkeling. De waardering voor eigen beroepsleven en vooral plezier maken neemt geleidelijk toe.

Tabel 13 Omvang en samenstelling brede werkloosheid, 1970-1995

	WW	BIJ	WAO	VUT	TOT
1970	2	6	4	2	14
1975	3	6	7	1	17
1980	4	4	12	2	22
1985	10	3	11	2	26
1990	6	3	11	3	23
1995	8	2	10	3	23

Opmerkingen bij tabel 13.

1. Cijfers ontleend aan SCP, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 382, figuur 11.20.
2. Kolom 1 geeft het percentage van de brede beroepsbevolking dat een ww-uitkering heeft (WW). Kolom 2 verwijst naar het aandeel dat van de bijstand leeft (BIJ). Kolom 3 naar het aandeel van de arbeidsongeschikten (WAO). Kolom 4 naar het percentage dat leeft van een vut-uitkering dan wel gesubsidieerde arbeid heeft (VUT). Kolom 5 geeft het totale aandeel van de brede werkloosheid als percentage van de beroepsbevolking.
3. We zien vanaf begin jaren tachtig een stabilisatie op hoog niveau.

Tabel 14 Onderwijsparticipatie en opleidingspeil in Nederland, 1958-2000

	MIDO	WETO	LAAG	MID	HOOG
1950	19,1	2,3	-	-	-
1955	23,7	2,3	-	-	-
1960	29,6	3,1	76	13	11
1965	31,1	4,0	58	26	16
1970	37,4	5,6	39	44	17
1975	45,3	6,7	45	30	25
1980	47,4	7,8	38	31	31
1985	48,5	8,4	31	35	34
1991	50,5	9,3	33	32	35
1995	51,3	10,4	21	31	48
2000	-	-	25	32	43

Opmerkingen bij tabel 14.

1. Kolom 1 geeft de deelname aan middelbaar onderwijs (MAVO, HAVO, VWO) als percentage van de bevolking van 12-18 jaar (MIDO). Kolom 2 geeft de deelname aan wetenschappelijk onderwijs als percentage van de 18- tot 25-jarigen (WETO). Cijfers ontleend aan CBS, *Vijfennegentig jaren*, p. 242, kolommen 6 en 8.
1. Kolom 3-5 geeft de verdeling (procent) van respondenten naar laag, middelbaar of hoog onderwijsniveau (LAAG, MID, HOOG). Hier verwijst 'laag' naar respondenten die slechts lager onderwijs gevolgd hebben en 'hoog' naar respondenten met een middelbare opleiding of meer.

Tabel 15 Schooladvies (procent) aan leerlingen in het eerste leerjaar van het voortgezet onderwijs, 1977-1999

	VBO	MAVO	HAVO	VWO
1977	32	38	20	10
1983	32	33	22	13
1989	32	36	20	12
1993	30	35	22	13
1999	15	34	35	16

Opmerkingen bij tabel 15.

1. Cijfers ontleend aan H. Bronneman-Helmers e.a., *Voortgezet onderwijs*, p. 93.
2. Vooralnog is niet duidelijk in hoeverre deze cijfers wijzen op hogere ambities (van ouders, leerkrachten etc) dan wel op betere prestaties van de leerlingen (CITO-scores).

Tabel 16 Democratisering en deelname (procent) aan nieuwe vormen van politiek, 1970-1995

	DEM V	ACTI	OPST	DEMO	GELD
1970	65	32	-	22	-
1975	61	30	14	28	271
1980	69	34	19	39	526
1985	71	39	33	41	638
1990	75	52	26	58	753
1995	78	54	31	62	1176
2000	-	-	-	-	-

Opmerkingen bij tabel 16.

1. Kolom 1 geeft de instemming met een aantal democratische vrijheden (DEM V). Het gaat om ondervraagden (17 tot 70-jarigen) die het eens waren met de stelling dat men in ons land vrij moet zijn om a) te demonstreren; b) kritiek te uiten op het koningshuis; c) te staken om loonsverhoging; d) militaire dienst te weigeren en e) te publiceren wat men wil. Van deze vijf scores is het gemiddelde bepaald. De gegevens zijn ontleend aan scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 491, tabel 10.23. De cijfers voor 1990 berusten op 1991.
2. Kolom 2 geeft de instemming van de ondervraagden (21 tot 74-jarigen) met enkele alternatieve acties (ACTI) zoals a) zittendemonstraties tegen een onrechtvaardige wet; b) een schoolbezetting door ouders uit protest tegen grotere klassen en c) een wilde staking tegen massaontslag. Van deze drie scores is het gemiddelde bepaald. De gegevens zijn ontleend aan scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 494, tabel 10.25. Het cijfer voor 1970, 1980 en 1990 is gebaseerd op 1971, 1981 en 1991.
3. Kolom 3 geeft aan hoeveel procent van de ondervraagden (18 tot 70-jarigen) wel eens in het openbaar heeft stelling genomen door te spreken op een bijeenkomst of te schrijven naar een krant (OPST). De gegevens zijn ontleend aan scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 747, tabel 17.6. Het cijfer voor 1990 is ontleend aan 1992.
4. Kolom 4 geeft aan hoeveel procent van de Nederlanders democratisch denkt (DEMO) en afwijzend tegenover de roep om een sterke leider staat. Kolom 5 geeft aan hoeveel geld (in miljoenen guldens) er jaarlijks naar ideële organisaties gaat (GELD). Cijfers ontleend aan *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 762, tabel 17.14

Tabel 17 Deelname (procent) aan traditionele vormen van politiek, 1965-1995

	PART	TWEE	GEMR	PROV	EURP
1965	97	100	100	100	-
1970	41	80	68	70	-
1975	45	88	73	75	-
1980	45	87	70	68	55
1985	36	86	73	66	50
1990	32	76	65	52	45
1995	25	76	65	50	35

Opmerkingen bij tabel 17.

1. Kolom 1 geeft het aantal partijleden als promillage van het electoraat (PART). De gegevens zijn ontleend aan scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 761, tabel 17.13. De cijfers voor 1965, 1970, 1975, 1985 en 1990 zijn gebaseerd op resp. 1963, 1971, 1977, 1981, 1986 en 1989.
2. Kolom 2-4 geven de opkomst bij verkiezingen voor de Tweede Kamer (TWEE), Gemeenteraad (GEMR), Provinciale staten (PROV) en het Europese Parlement (EURP). Tot 1971 gold een opkomstplicht. De gegevens zijn gebaseerd op scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 745, figuur 17.3.

Tabel 18 Opvattingen over gedrag en moraliteit, 1968-1998

	VOOR	GELIJK	ACHTER	MODIV	MOVER
1968	23	43	34	-	-
1970	31	39	30	51	41
1975	18	36	46	47	37
1980	11	36	53	48	36
1985	8	43	49	44	30
1990	5	30	64	37	27
1996	6	35	59	33	26
1998	6	25	69	-	-

Opmerkingen bij tabel 18.

1. De drie eerste kolommen hebben betrekking op de vraag of men van mening is dat zeden en gedrag in Nederland vooruit gaan (kolom 1), dat ze gelijk blijven resp. wisselen (kolom 2) dan wel achteruit gaan (kolom 3).
2. Kolom 4 en 5 geeft aan hoeveel procent van de respondenten het eens is met de stelling dat het onderscheid tussen goed en kwaad onduidelijk wordt ten gevolge van een grote diversiteit aan meningen (MODIV) dan wel door een snelle verandering (MOVER). Cijfers voor 1990 stammen uit 1991.
3. We zien dat het oordeel over gedrag en zeden vanaf 1970 in hoog tempo minder gunstig wordt. Eind jaren negentig vindt tweederde van de respondenten dat het slechter gaat terwijl nog maar 6 procent vooruitgang ziet.
4. Tegelijkertijd neemt de onzekerheid op moreel gebied steeds verder af. Een en ander strookt met de hypothese dat hogere normen (voor zichzelf) samengaat met een negatiever oordeel (over anderen).

Tabel 19 Kerklidmaatschap en kerkbezoek, 1958-2000

	KATH	REFOR	GEEN	WEE	MAA	JAA
1958	47	8	23	-	-	-
1965	39	8	24	62	12	26
1970	38	9	33	48	24	28
1975	27	9	48	33	25	42
1980	22	8	56	24	29	47
1985	23	7	59	24	26	50
1991	15	6	68	25	29	46
1995	15	5	71	23	19	58
2000	11	5	74	26	24	50

Opmerkingen bij tabel 19.

1. De cijfers in de drie eerste kolommen geven aan hoeveel procent van de respondenten bij een kerkgenootschap is aangesloten. Ik beperk me tot katholieken (KATH), gereformeerden (REFOR) en onkerkelijken (GEEN).
2. De kolommen 4-6 geven aan hoeveel procent tenminste 1 keer per week naar de kerk gaat (WEE), hoeveel procent tenminste 1 keer per maand naar de kerk gaat (MAA) en hoeveel procent minder dan 1 keer per maand naar de kerk gaat (JAA). Cijfers voor 1965 stammen uit 1966.
3. Het aandeel van de katholieken neemt gestaag af en dat van de onkerkelijken neemt voortdurend toe. Het aandeel van de gereformeerden is weliswaar gering maar relatief stabiel.
4. Het aandeel van de (zeer) frequente kerkgangers daalt terwijl dat van degenen die slechts eens per maand of minder gaan in de loop der jaren stijgt. Het aandeel van personen met een frequentie van eens per week tot eens per maand is vanaf 1970 redelijk stabiel en omvat ongeveer een kwart van alle kerkgangers. Overigens deed de sterkste daling zich vóór 1980 voor en trad sinds 1990 een stabilisatie in.

Tabel 20 Houding (procent) tegenover jongens en meisjes in Nederland, 1970-2000

	ONDER	THUIS	LIEFDE	ZONDER	JONGENS
1970	73	18	20	2	24
1975	80	33	58	13	17
1980	89	31	52	19	13
1985	87	44	60	28	13
1991	89	51	(68)	29	11
1995	93	51	77	31	7

Opmerkingen bij tabel 20.

- Kolom 1 geeft aan welk deel van de bevolking meent dat een opleiding voor meisjes minder belangrijk dan voor jongens is (ONDER). Kolom 2 laat zien hoeveel procent het goed vindt dat een 20-jarige dochter zelf bepaalt hoe laat zij 's avonds thuis komt (THUIS). Kolom 3 geeft aan hoeveel procent er geen moeite mee heeft als een meisje voor het huwelijk seksuele gemeenschap heeft met de jongen waar ze van houdt (LIEFDE) en kolom 4 geeft hetzelfde voor seksuele gemeenschap zonder dat er van liefde sprake is (ZONDER). Kolom 5 geeft aan hoeveel procent van mening is dat men jongens in het algemeen vrijer kan opvoeden dan meisjes (JONGENS).
- Om te beginnen krimpt de minderheid die opleiding voor meisjes niet zo belangrijk vond nog verder in. Bijgevolg acht vrijwel iedereen momenteel een opleiding voor meisjes even belangrijk als voor jongens. Verder mogen jonge vrouwen in toenemende mate zelf uitmaken hoe laat ze 's avonds thuiskomen, of ze met hun geliefde naar bed gaan en ook of ze met iemand naar bed gaan zonder dat er van liefde sprake is. Aldus nam de bewegingsvrijheid voor vrouwen over de gehele linie toe. Tegelijkertijd wordt die van jongens ingeperkt.

Tabel 21 Taakcombinatie (procenten) naar kenmerken van de bevolking (20-64 jaar) in Nederland, 1975-2000

	man	vrouw	laag	hoog	werk	werkloos
1975	25	15	19	24	32	4
1980	28	20	22	38	40	3
1985	32	24	22	36	48	3
1990	35	31	27	39	52	7
1995	41	34	26	46	57	6
2000	49	45	36	53	63	10

Opmerkingen bij tabel 21.

- Cijfers ontleend aan K. Breedveld e.a., *De veeleisende samenleving*, p. 20. Er is onderscheid gemaakt naar geslacht (kolom 1 en 2), een lage (mavo of minder) dan wel een hoge (hbo of meer) opleiding (kolom 3 en 4) en de vraag of men al dan niet betaald werk heeft (kolom 5 en 6). Taakcombinatie houdt in dat men minimaal 12 uur betaald werk heeft en minimaal 8 uur huishoudelijk werk verricht.
- We zien dat het combineren van taken over de gehele linie stijgt. Het vloeit waarschijnlijk uit algemene factoren voort. Een relatief sterke groei doet zich bij vrouwen, hoogopgeleiden en werklozen voor.

Tabel 22 Mobiliteit en ruimtebeslag, 1950-1990

	AUTO	AFST	KLM	BEWO	DICHT
1950	1,4	-	3	4,33	309
1955	2,5	-	6	4,07	329
1960	4,6	2032	12	3,90	352
1965	10,6	3578	20	3,73	365
1970	19,0	5564	39	3,43	384
1975	25,0	6976	55	3,11	402
1980	32,0	7884	67	2,92	415
1985	33,9	8351	82	2,70	426
1990	37,0	9333	109	2,54	439
1993	37,8	9403	136	-	449

Opmerkingen bij tabel 22.

- Kolom 1 verwijst naar het aantal personenauto's per 100 inwoners (AUTO). De gegevens zijn berekend op basis van cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 107, kolom 77. Kolom 2 verwijst naar het gemiddeld aantal kilometers per persoon dat jaarlijks met eigen vervoer (exclusief fiets) in Nederland wordt afgelegd (AFST). Gegevens zijn ontleend aan cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 106, kolom 64. Kolom 3 verwijst naar het aantal reizigers per 100.000 inwoners die jaarlijks door de klm vervoerd worden (KLM). Gegevens ontleend aan cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 110, kolom 107.
- Kolom 4 geeft het gemiddeld aantal bewoners per woning (BEWO). De gegevens zijn ontleend aan cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 89, kolom 19. De cijfers voor 1950 en 1955 zijn gebaseerd op 1947 en 1956. Kolom 5 geeft het gemiddeld aantal inwoners per vierkante kilometer op 1 januari (DICHT). Gegevens ontleend aan cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 12, kolom 10.

Tabel 23 Aantal geweldsmisdrijven per 100.000 inwoners, 1950-1995

	GEWD	LEVN	MISH	VAND	SEKS
1950	215	2,6	81	35	65
1955	181	2,4	75	30	66
1960	185	2,6	76	40	74
1965	176	3,2	65	58	72
1970	138	4,2	67	81	64
1975	131	7,4	72	189	51
1980	188	10,8	97	501	58
1985	257	12,6	122	693	65
1990	338	14,8	148	832	64
1995	419	22,9	181	840	48

Opmerkingen bij tabel 23.

1. De cijfers verwijzen naar het aantal geweldsdelicten per 100.000 inwoners dat ter kennis van de politie kwam. Er is onderscheid naar geweldsdelicten (GEWD), misdrijven tegen het leven (LEVN), mishandeling (MISH), vandalisme (VAND) en seksuele misdrijven (SEKS).
2. De gegevens zijn berekend op basis van K. Wittebrood, *Cijfers omtrent geweld*, pp. 105, 106 en 137.

Tabel 24 Opvattingen over misdadigheid, 1970-2000

	MISD	SDEL	HASJ	ASOC
1970	74	69	22	29
1975	60	58	18	22
1980	52	54	20	17
1985	45	37	24	13
1991	47	34	32	19
1996	37	29	36	20
2000	37	21	-	27

Opmerkingen bij tabel 24.

1. Kolom 1 geeft aan hoeveel procent van de respondenten de gedachte onderschrijft dat men misdadigers (MISD) niet zozeer moet straffen maar proberen te veranderen. Kolom 2 geeft hetzelfde maar dan voor personen die een seksueel delict (SDEL) gepleegd hebben.
2. Kolom 3 geeft aan hoeveel procent van de ondervraagden het (volkomen) oneens is met de gedachte dat het roken van hasjies streng moet worden gestraft (HASJ). Cijfers ontleend aan *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 637 tabel 15.3.
3. Kolom 4 geeft aan hoeveel procent akkoord gaat met de stelling dat men maatschappelijke problemen het beste kan oplossen door asociale en misdadige elementen (ASOC) uit de samenleving te verwijderen.

Tabel 25 Besteding van de vrije tijd, 1970-2000

	VAK	BIER	UUR	MEER	ROK
1970	3,0	57,4	-	-	75
1975	4,2	78,9	0,7	39	66
1980	6,3	86,4	1,0	41	52
1985	7,0	85,0	1,2	50	43
1991	9,4	91,0	1,2	48	40
1996	10,5	90,0	1,4	45	39
2000	11,9	-	1,2	69	-

Opmerkingen bij tabel 25.

1. Kolom 1 verwijst naar het aantal (in miljoenen) lange vakanties die Nederlanders in het buitenland hebben doorgebracht. Gegevens ontleend aan F. de Kam e.a., *Het polderwonder*, p. 128. Kolom 2 verwijst naar aantal liters bier dat jaarlijks per hoofd van de bevolking beschikbaar kwam. Ontleend aan cbs, *Vijfennegentig jaren*, p. 163, kolom 34.
2. Kolom 3 verwijst naar het gemiddeld aantal uren dat men per week aan sport besteedt; kolom 4 naar het percentage sporters dat meer dan één sport bedrijft. Gegevens ontleend aan scp, *Trends in de tijd*, p. 112-115.
3. Kolom 5 verwijst naar het percentage mannen dat rookt. Gegevens ontleend aan scp, *Sociaal en cultureel rapport 1998*, p. 294.

BIJLAGE 5: SOCIOLOGISCHE KENMERKEN

De centrale vraag in deze bijlage is welke relatie er bestaat tussen sociale kenmerken en voorkeuren op normatief gebied. Ik ga eerst in op de relatie met inkomen, opleiding en sociale klasse (tabel 1-4). Deze cijfers zijn aan het al vermelde combinatiebestand van het SCP ontleend. Vervolgens gaat het om de samenhang met de culturele achtergrond (tabel 5-9). Deze cijfers zijn ontleend aan SPVA 1998.

Tabel 1 Relatie tussen sociale klasse en opleidingsniveau, 1996

	LA	LM	HM	HO	N =	PROC
opleiding						
laag	48	34	16	2	180	21
mid-laag	24	41	34	1	273	33
mid-hoog	9	30	56	5	215	26
hoog	4	15	71	10	165	20
totaal	22	31	43	4	833	100
inkomen						
laag	20	36	40	4	168	27
mid-laag	29	38	30	3	141	23
mid-hoog	19	33	48	-	181	30
hoog	7	15	70	8	121	20
totaal	19	31	46	4	611	100

Opmerkingen bij tabel 1.

1. Er is in de kolommen onderscheid gemaakt tussen lagere klasse (= LA), lagere middenklasse (= LM), hogere middenklasse (= HM) en hogere klasse (= HO). De rijen geven een vergelijkbare vierdeling maar dan voor opleidingspeil en inkomen. De laatste kolom (= PROC) vermeldt de procentuele verdeling van opleidingsklassen en inkomensklassen over het geheel.
2. Er is een sterke samenhang tussen opleiding en sociale klasse ($\gamma = 0,586$) en een iets zwakkere tussen sociale klasse en inkomen ($\gamma = 0,266$). De correlatie tussen opleiding en inkomen is in deze steekproef verrassend zwak ($\gamma = 0,148$).

Tabel 2 Aandeel (procent) van sociale klasse in de positieve scores op diverse indicatoren, 1996

	LA	LM	HM	HO	BOV	GEM	COR
a. meer ongelijkheid OK	12	28	53	7	60	19	0,259
b. steun rechtse politiek	15	25	55	5	60	26	-
c. goed & kwaad duidelijk	13	29	53	5	58	60	0,329
d. politieke interesse	17	25	53	5	58	60	0,356
e. vrouw als opvoedster	18	30	47	5	52	58	0,166
f. vrije seks meisjes	20	30	45	5	50	40	-
g. demonstreren OK	21	30	45	4	49	74	-
h. werkende moeder OK	21	30	45	4	49	90	0,145
i. toestaan euthanasie	23	28	45	4	49	61	-
j. meer repressieve aanpak	19	33	45	3	48	50	-
k. huishouden delen	21	31	44	4	48	90	-
l. opl. meisjes belangrijk	20	32	44	4	48	93	0,165
m. Nederland bovenaan	21	31	43	5	48	71	-
n. opvoeding jongens	21	32	43	4	47	81	0,126
o. gedragingen achteruit	22	31	44	3	47	60	-
p. seksuele trouw	22	32	42	4	46	75	-
q. echtscheiding OK	24	30	42	4	46	53	-
r. inburgering probleem	23	33	41	3	44	52	-
s. neg. oordeel allochtonen	24	32	40	4	44	64	0,164
t. nationale eigenheid	29	32	35	4	39	41	0,208
u. sterke leiders nodig	31	34	30	5	35	30	0,185
v. asociale hard aanpakken	29	36	32	3	35	20	0,214
w. weinig vertrouwen	33	33	32	2	34	34	0,279
x. neg. oordeel maatschappij	33	36	28	3	31	11	0,278
totaal	22	31	43	4	47	-	-

Opmerkingen bij tabel 2

1. Indeling is hetzelfde als in tabel 1. Bijgevolg brengen we een onderscheid tussen lagere klasse (LA), lagere middenklasse (LM), hogere middenklasse (HM) en hogere klasse (HO) aan (kolom 1-4). Voegt men de aandelen van de twee laatste bij elkaar (kolom 5) dan krijgen we een indruk van de sociale bovenlaag (BOV).
2. De cijfers geven aan hoeveel procent van respondenten uit deze klassen op de genoemde variabelen een positieve score haalt. Ik geef ook de gemiddelde waarde (GEM) voor een positieve score aan (kolom 5). Verder wordt vermeld wat de correlatie (COR) tussen de betreffende score en sociale klasse is (kolom 6, correlatie gemeten in gamma). De items zijn gerangschikt op grond van hun positieve scores voor de sociale bovenlaag (kolom 5).
3. De positieve scores betreffende de volgende onderwerpen: a. meer ongelijkheid wenselijk (egalitaire habitus); b. rechtse politiek; c. verschil tussen goed en kwaad is duidelijk (morele habitus); d. interesse voor politiek (politieke habitus); e. vrouw kan beter opvoeden; f. seksuele vrijheid meisjes (seksuele habitus); g. acceptatie demonstraties; h. acceptatie werkende moeder; i. acceptatie euthanasie; j. repressiever optreden wenselijk (repressieve habitus); k. gelijke taakverdeling huishouden (emancipatoire habitus); l. opleiding voor meisjes belangrijk; m. Nederland als beste land; n. jongens niet vrijer opvoeden; o. gedragingen gaan achteruit; p. seksuele trouw belangrijk; q. acceptatie echtscheiding; r. inburgering migranten problematisch; s. negatief oordeel over migranten (habitus allochtonen); t. waardering nationaliteit (nationale habitus); u. sterke leiders wenselijk; v. asociale harder aanpakken; w. medemensen niet betrouwbaar; x. ongunstig oordeel maatschappij.

Tabel 3 Aandeel (procent) van opleidingsklasse in positieve scores op diverse indicatoren, 1996

	LA	LM	HM	HO	BOV	GEM	COR
goed & kwaad duidelijk	12	29	31	28	59	60	0,347
politieke interesse	13	29	30	28	58	61	0,404
vrije seks meisjes	17	28	27	28	55	40	0,177
steun rechtse politiek	13	33	35	19	54	26	0,172
meer ongelijkheid OK	15	32	26	27	53	19	0,114
demonstreren OK	19	30	27	24	51	74	0,175
vrouw als opvoedster	18	32	28	22	50	59	0,114
opvoeding jongens	19	31	28	22	50	81	0,201
werkende moeder OK	19	32	27	22	49	89	0,226
opl. meisjes belangrijk	20	32	26	22	48	93	0,201
huishouden delen	20	32	26	22	48	89	0,127
toestaan euthanasie	21	33	28	18	46	70	-
seksuele trouw	22	33	26	19	45	75	0,136
echtscheiding OK	22	33	24	21	45	52	-
gedragingen achteruit	22	34	26	18	44	59	-
meer repressieve aanpak	22	34	26	18	44	50	-
Nederland bovenaan	22	34	23	21	44	70	-
neg. oordeel maatschappij	31	26	31	12	43	10	0,226
inburgering probleem	24	35	24	17	41	50	0,151
ationale eigenheid	29	34	23	14	37	40	0,258
neg. oordeel allochtonen	27	37	24	12	36	63	0,375
sterke leiders nodig	33	36	18	13	31	19	0,282
asocialen hard aanpakken	31	39	16	14	30	20	0,274
weinig vertrouwen	35	39	16	10	26	34	0,420
totaal	22	34	23	21	44	-	-

Opmerkingen bij tabel 3.

1. De opzet van deze tabel is dezelfde als in tabel 2, alleen gaat het nu niet om de relatie met sociale klasse maar om de samenhang met opleiding. Er is onderscheid gemaakt tussen een laag (LA), lager middelbaar (LM), hoger middelbaar (HM) en hoger (HO) onderwijsniveau. De items zijn nu gerangschikt op grond van hun positieve scores in de bovenlaag qua opleiding (kolom 5).
2. De onderwerpen zijn hetzelfde als in tabel 2, zij het dat ze in een andere volgorde geplaatst worden. Voegt men de laatste twee groepen samen dan ontstaat opnieuw een bovenlaag (BOV).

Tabel 4 Aandeel (procent) van inkomensklasse in positieve scores op diverse indicatoren, 1996

	LA	LM	HM	HO	BOV	GEM	COR
steun rechtse politiek	25	15	32	28	60	25	-
politieke interesse	26	18	31	25	56	63	0,254
meer ongelijkheid OK	22	23	26	29	55	20	0,204
goed & kwaad duidelijk	25	22	28	25	53	62	0,214
neg. oordeel allochtonen	27	23	33	17	50	60	-
vrije seks meisjes	30	20	29	21	50	44	-
opl. meisjes belangrijk	29	23	28	20	48	94	-
opvoeding jongens	29	23	29	19	48	82	-
meer repressieve aanpak	27	25	28	20	48	52	-
toestaan euthanasie	29	24	29	18	47	60	-
gedragingen achteruit	30	23	31	16	47	58	-
seksuele trouw	29	24	29	18	47	75	-
huishouden delen	29	24	28	19	47	92	-
werkende moeder OK	30	23	28	19	47	90	-
Nederland bovenaan	30	23	27	20	47	69	-
vrouw als opvoedster	28	26	27	19	46	59	-
echtscheiding OK	29	25	28	18	46	51	-
demonstreren OK	30	24	27	19	46	78	-
inburgering probleem	32	22	30	16	46	48	-
ationale eigenheid	29	28	29	15	44	20	-
weinig vertrouwen	32	25	30	13	43	30	0,113
neg. oordeel maatschappij	38	29	17	16	33	10	0,156
sterke leiders nodig	33	24	29	14	43	16	-
asociale hard aanpakken	32	25	28	15	43	19	-
totaal	29	23	29	19	48	-	-

Opmerkingen bij tabel 4.

1. De opzet van deze tabel is dezelfde als in tabel 2, alleen gaat het nu niet om de relatie met sociale klasse maar om de samenhang met inkomen. Er is onderscheid gemaakt tussen een laag (LA), lager middelbaar (LM), hoger middelbaar (HM) en hoger (HO) inkomenspeil. Voegt men de laatste twee groepen samen dan ontstaat opnieuw een bovenlaag (BOV) qua inkomen.
2. De onderwerpen zijn hetzelfde als in tabel 2, zij het dat ze opnieuw in een wat andere volgorde geplaatst worden. De items zijn nu gerangschikt op grond van hun positieve scores in de bovenlaag qua inkomen (kolom 5).

Tabel 5 Aandeel (procent) van moderne resp. traditionele opvattingen over het gezinsleven naar culturele achtergrond in 1998

	ISLAM	CARAIB	NEDERL	GEM
arbeidsdeling				
modern	1	1	1	1
overgang	43	78	74	63
traditioneel	56	21	25	36
besluitvorming				
modern	26	49	63	42
overgang	63	47	36	52
traditioneel	11	4	1	6
emancipatie				
modern	31	62	59	48
overgang	60	35	36	46
traditioneel	9	3	5	6

Opmerkingen bij tabel 5.

1. Er is onderscheid gemaakt naar drie soorten culturele achtergrond. Bij Turkse en Marokkaanse respondenten spreken we van een islamitische (ISLAM), bij Surinamers en Antillianen van een Caraïbische (CARAIB) en bij autochtone respondenten van een Nederlandse (NEDERL) achtergrond.
2. De cijfers geven aan hoeveel procent van de betrokken groepen voor een moderne dan wel een traditionele houding kiest én hoeveel procent voor een tussenpositie kiest. In de laatste kolom geven we het gemiddelde (GEM) voor de steekproef in zijn geheel.
3. Voor de betekenis van de items en de operationalisatie van het onderscheid tussen modern en traditioneel verwijst ik naar hoofdstuk 4, paragraaf 4.3.

Tabel 6 Aandeel (procent) van moderne resp. traditionele opvattingen over de positie van ouderen en kinderen naar culturele achtergrond in 1998

	ISLAM	CARAIB	NEDERL	GEM
positie ouderen				
modern	3	9	27	10
overgang	50	70	70	61
traditioneel	47	21	3	29
positie kinderen				
modern	8	11	16	10
overgang	74	74	78	75
traditioneel	18	15	6	15

Opmerking bij tabel 6.

1. De opzet is hetzelfde als in tabel 5, alleen gaat het nu om de positie van ouderen en die van kinderen.

Tabel 7 Aandeel (procent) van moderne resp. traditionele opvattingen over seksualiteit, euthanasie en geloofsleven naar culturele achtergrond in 1998

	ISLAM	CARAIB	NEDERL	GEM
seksualiteit				
modern	1	8	20	7
overgang	31	54	63	46
traditioneel	68	38	17	47
euthanasie				
modern	34	69	88	57
overgang	14	10	6	11
traditioneel	52	21	6	32
geloofsleven				
modern	9	23	39	20
overgang	57	68	55	61
traditioneel	34	9	6	19

Opmerking bij tabel 7.

1. De opzet is hetzelfde als in tabel 5, alleen staan nu om vragen rond seksualiteit, euthanasie en geloofsleven.

Tabel 8 Aandeel (procent) van de positieve scores inzake modern privé-leven naar culturele achtergrond in 1998

	ISLAM	CARAIB	NEDERL	GEM	COR
arbeidsdeling	3	6	4	4	0,415
besluitvorming	45	74	85	64	0,452
positie ouderen	9	26	60	25	0,568
emancipatie	63	87	84	76	0,360
inspraak kinderen	23	26	43	28	0,202
seksualiteit	3	18	36	15	0,530
euthanasie	34	69	88	58	0,526
geloofsleven	20	55	70	42	0,530

Opmerkingen bij tabel 8.

1. In deze tabel gaat het om de samenhang tussen culturele achtergrond en de mate van moderniteit in het privé-leven. Voor dit laatste is een nieuwe 7-puntsschaal geconstrueerd.
2. De cijfers geven aan hoeveel procent van de betrokken groepen tegenover de genoemde items een moderne houding aanneemt. We geven ook het gemiddelde aandeel voor de steekproef als geheel (GEM).
3. Verder wordt voor elk item de correlatie (in gamma) tussen culturele achtergrond en de mate van moderniteit bepaald (COR). De totale gemiddelde waarde van gamma is 0,448.

Tabel 9 Gemiddelde score (7-puntschaal) voor modern privé-leven naar culturele achtergrond in 1998

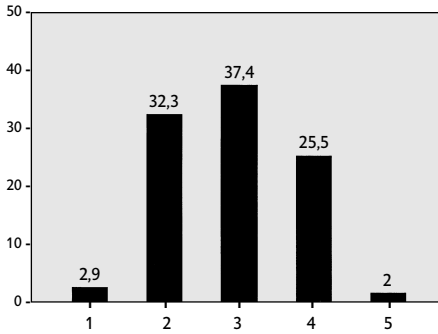
	ISLAM	CARAIB	NEDERL	GEM
gezinsleven				
arbeidsdeling	2,4	3,3	3,3	2,9
besluitvorming	4,4	5,3	5,8	5,0
positie ouderen	2,7	3,7	4,8	3,5
emancipatie	4,6	5,6	5,5	5,2
inspraak kinderen	3,7	3,8	4,3	3,8
seksualiteit	2,2	3,2	4,1	2,9
geloofsleven	3,3	4,5	5,0	4,1
gezinsvorming				
huwelijksleeftijd	21,7	25,5	25,6	23,8
leeftijd moederschap	24,3	25,6	27,2	25,3
ideale aantal kinderen	2,9	2,6	2,3	2,7

Opmerkingen bij tabel 9.

1. Deze tabel geeft de gemiddelde score voor moderniteit in het privé-leven. Er is gebruik gemaakt van de 7-puntsschaal uit tabel 8.
2. In het tweede deel geven we de gemiddelde waarden voor het antwoord op drie vragen: a. Wat vindt u voor een vrouw een goede leeftijd om te trouwen? b. Wat vindt u voor een vrouw een goede leeftijd om het eerste kind te krijgen? c. Wat is voor een gezin het beste aantal kinderen?

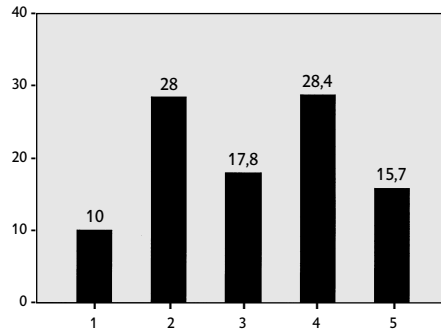
BIJLAGE 6: STAAFDIAGRAMMEN

Diagram 1
Politieke oriëntatie
Percentages in 1994

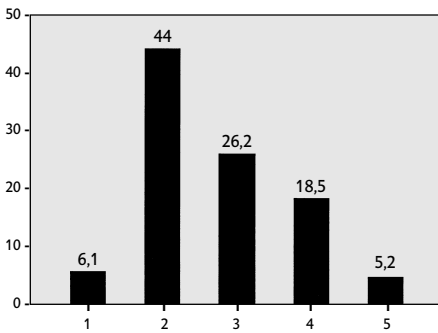
1 = zeer links, 2 = links, 3 = midden, 4 = rechts,
 5 = zeer rechts

Diagram 2
Mensen niet meer betrouwbaar
Percentages in 1975

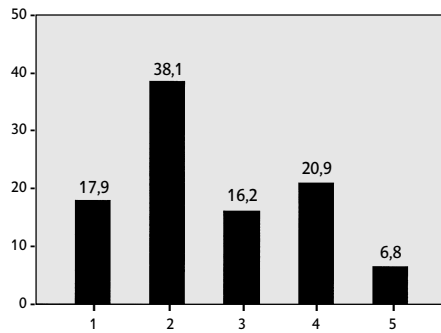
1 = geheel mee eens, 2 = mee eens, 3 = eens/oneens,
 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 3
Migranten een verrijking?
Percentages in 1995

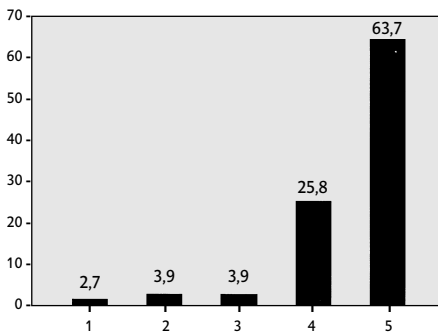
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens,
 5 = geheel oneens

Diagram 4
Vrouwen beter als opvoeder
Percentages in 1975

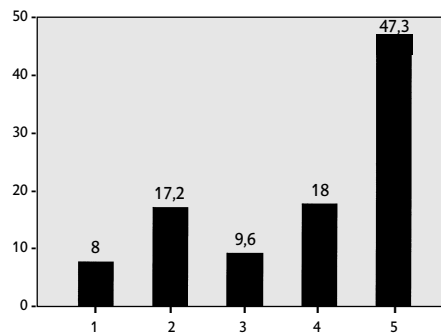
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens,
 5 = geheel oneens

Diagram 5
Opleiding meisje minder nodig
Percentages in 1992

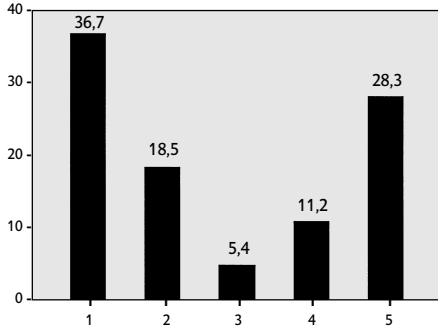
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens,
 5 = geheel oneens

Diagram 6
Asocialen harder aanpakken
Percentages in 1979

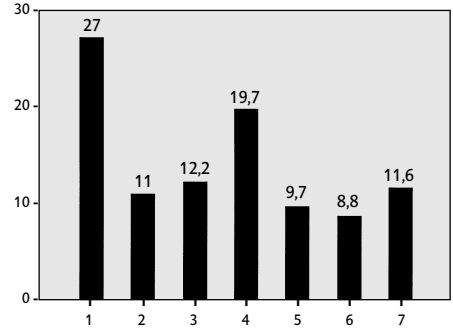
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens,
 5 = geheel oneens

Diagram 7
Geloof in het hiernaams
Percentages in 1970

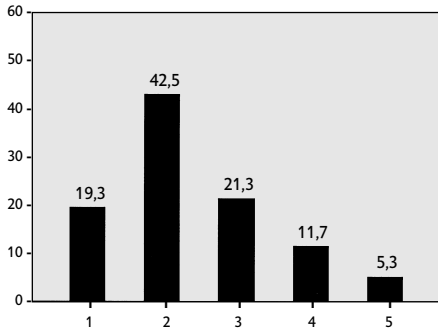
1 = gelooft sterk, 5 = gelooft helemaal niet

Diagram 8
Seksuele vrijheid meisjes
Percentages in 1975

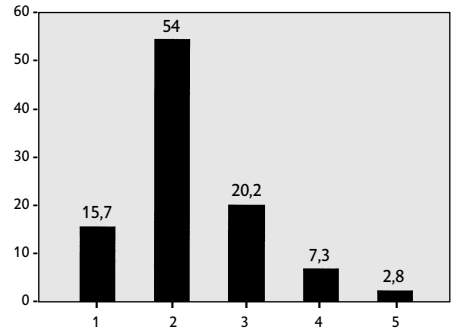
1 = weinig vrijheid, 7 = veel vrijheid

Diagram 9a
Nederland het beste land
Percentages in 1970

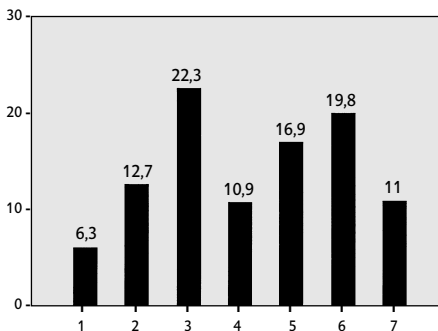
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 9b
Nederland het beste land
Percentages in 1996

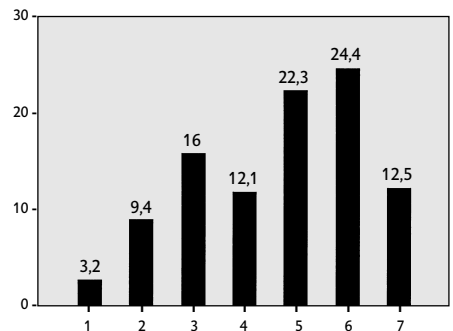
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 10a
Morele zekerheid
Percentages in 1970

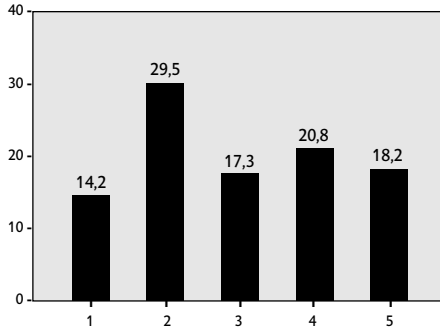
1 = weinig zekerheid, 2 = grote zekerheid

Diagram 10b
Morele zekerheid
Percentages in 1996

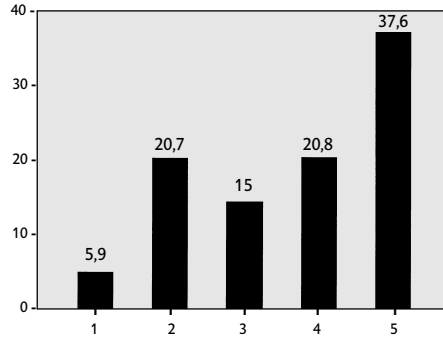
1 = weinig zekerheid, 2 = grote zekerheid

Diagram 11a
Sterke leiders wenselijk
Percentages in 1980

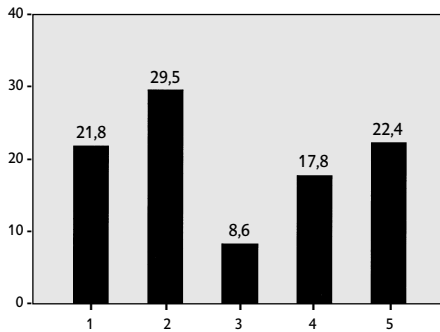
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 11b
Sterke leiders wenselijk
Percentages in 1991

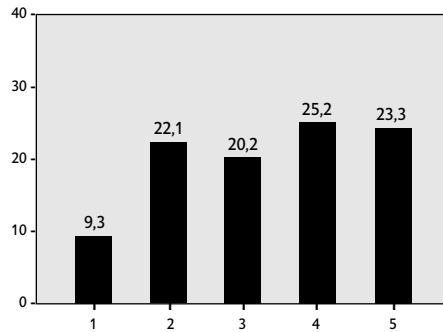
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 12a
Avontuurtje moet kunnen
Percentages in 1970

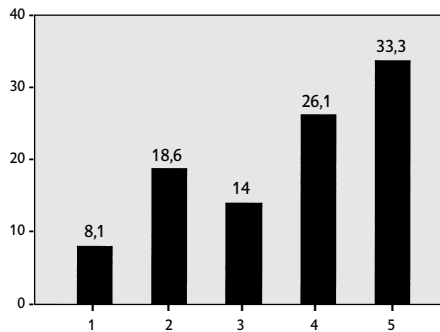
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 12b
Avontuurtje moet kunnen
Percentages in 1980

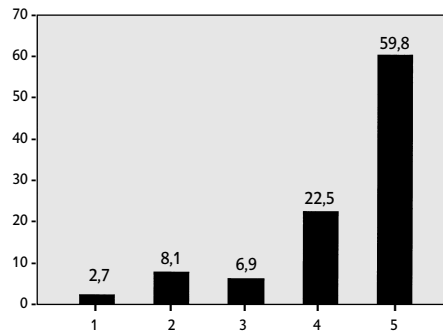
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 12c
Avontuurtje moet kunnen
Percentages in 1991

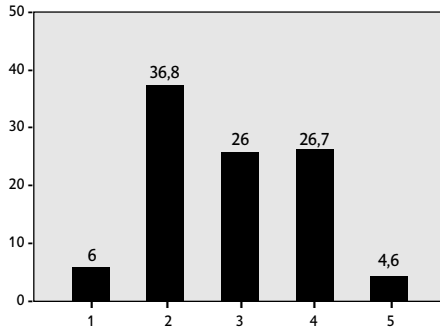
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 12d
Avontuurtje moet kunnen
Percentages in 1997

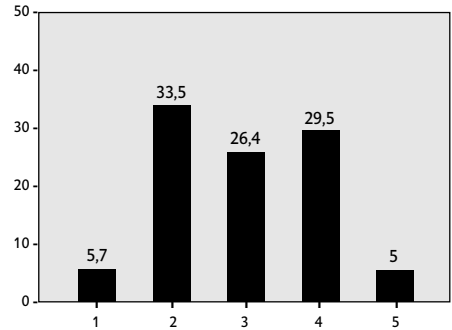
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 13a
Oordeel maatschappij
Percentages in 1970

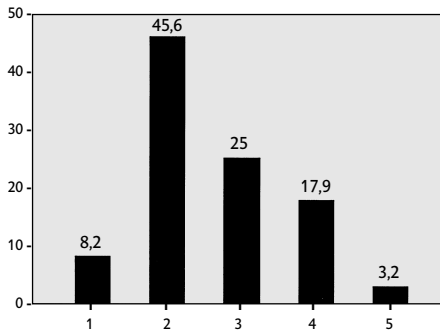
1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

Diagram 13b
Oordeel maatschappij
Percentages in 1975

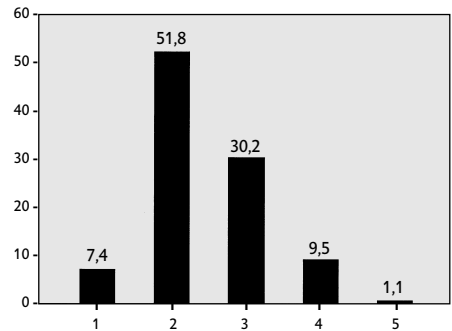
1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

Diagram 13c
Oordeel maatschappij
Percentages in 1991

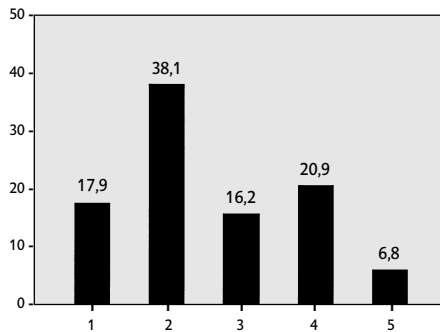
1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

Diagram 13d
Oordeel maatschappij
Percentages in 1996

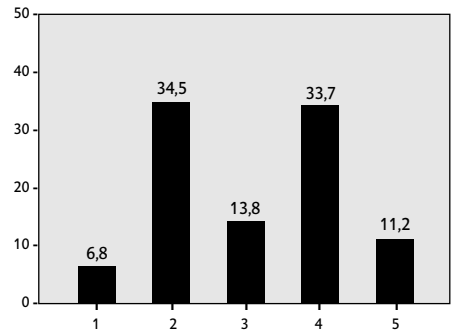
1 = gunstig, 2 = vrij gunstig, 3 = gunstig/ongunstig, 4 = ongunstig, 5 = zeer ongunstig

Diagram 14a
Vrouwen beter als opvoeder
Percentages in 1975

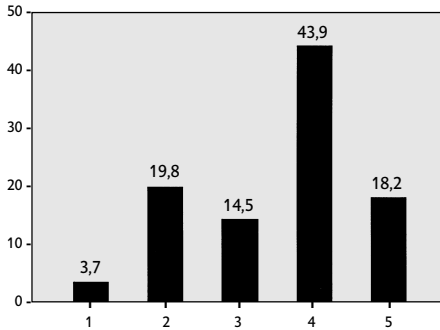
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 14b
Vrouwen beter als opvoeder
Percentages in 1980

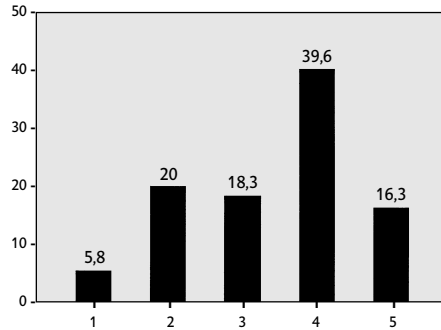
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 14c
Vrouwen beter als opvoeder
Percentages in 1991

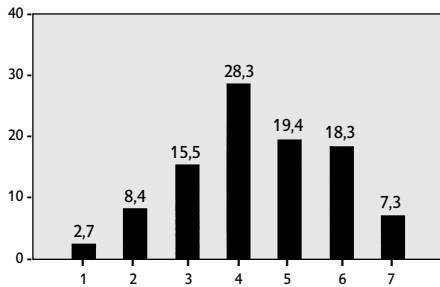
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 14d
Vrouwen beter als opvoeder
Percentages in 1997

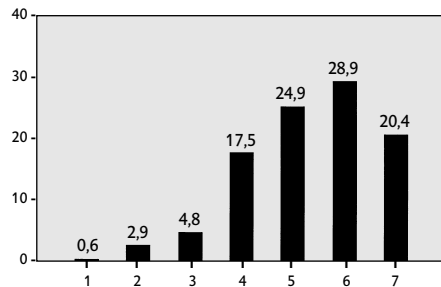
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 15a
Gezamenlijke besluitvorming: Islamitisch
Percentages in 1998

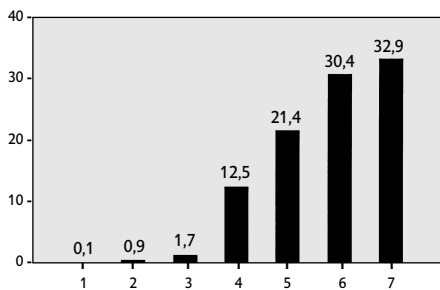
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 15b
Gezamenlijke besluitvorming: Caraïbisch
Percentages in 1998

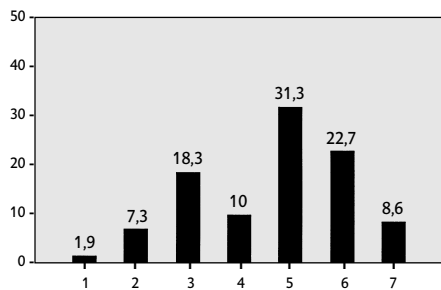
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 15c
Gezamenlijke besluitvorming: Autochtoon
Percentages in 1998

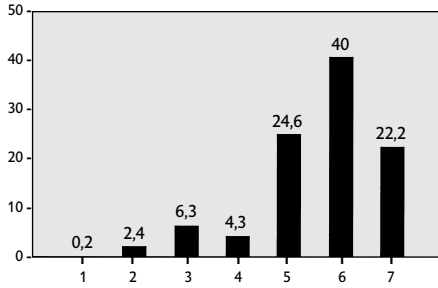
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 16a
Gelijkheid jongens en meisjes: Islamitisch
Percentages in 1998

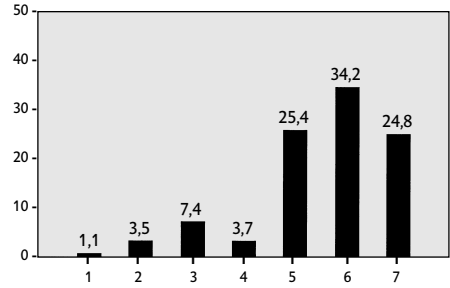
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 16b
Gelijkheid jongens en meisjes: Caraïbisch
Percentages in 1998

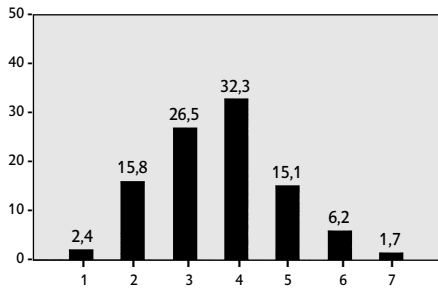
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 16c
Gelijkheid jongens en meisjes: Autochtoon
Percentages in 1998

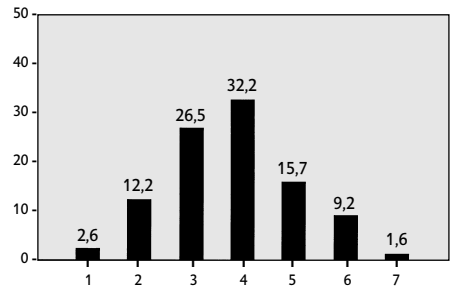
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 17a
Zeggenschap van kinderen: Islamitisch
Percentages in 1998

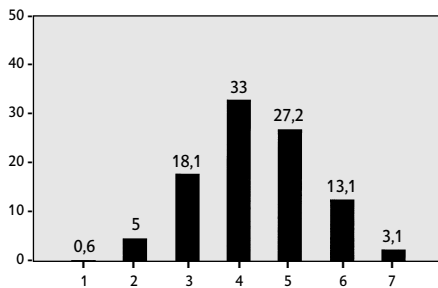
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 17b
Zeggenschap van kinderen: Caraïbisch
Percentages in 1998

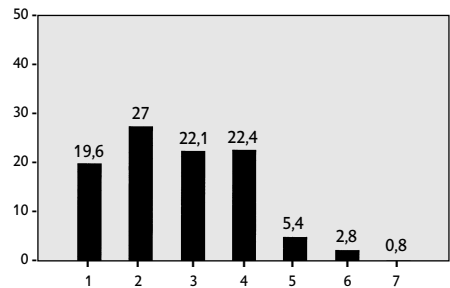
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 17c
Zeggenschap van kinderen: Autochtoon
Percentages in 1998

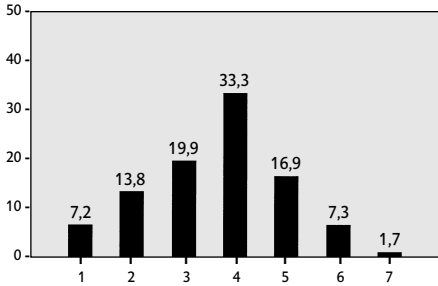
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 18a
Positie oudere generatie: Islamitisch
Percentages in 1998

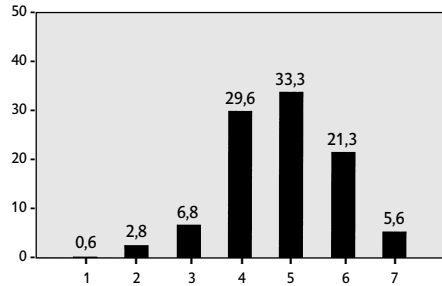
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 18b
Positie oudere generatie: Caraïbisch
Percentages in 1998

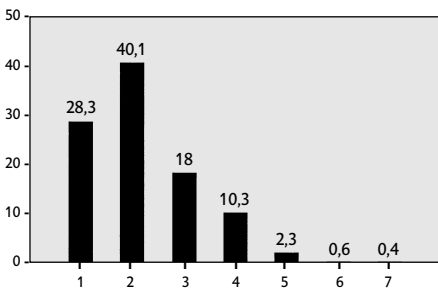
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 18c
Positie oudere generatie: Autochtoon
Percentages in 1998

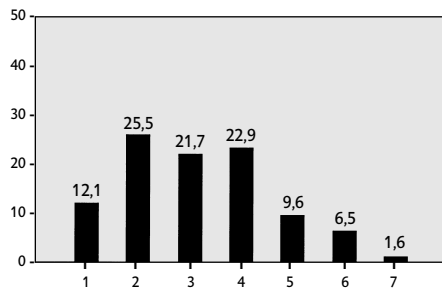
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 19a
Mening over seks en huwelijk: Islamitisch
Percentages in 1998

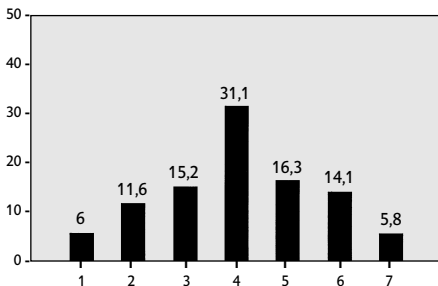
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 19b
Mening over seks en huwelijk: Caraïbisch
Percentages in 1998

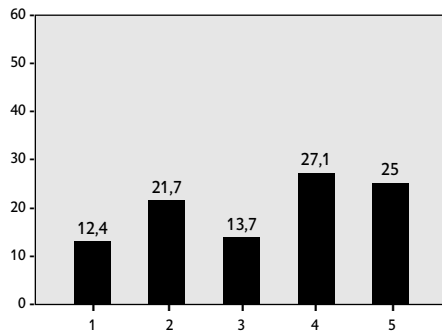
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 19c
Mening over seks en huwelijk: Autochtoon
Percentages in 1998

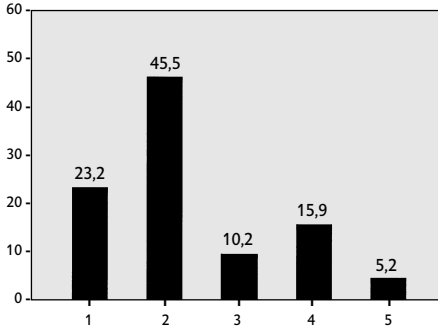
1 = zeer traditioneel, 7 = zeer modern

Diagram 20a
Instemming euthanasie: Islamitisch
Percentages in 1998

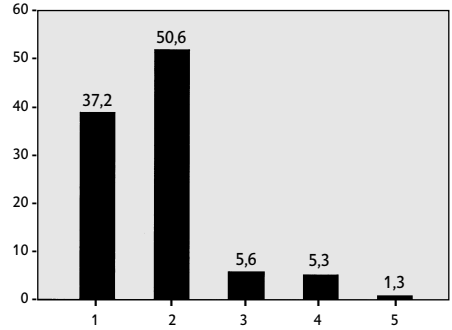
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 20b
Instemming euthanasie: Caraïbisch
Percentages in 1998

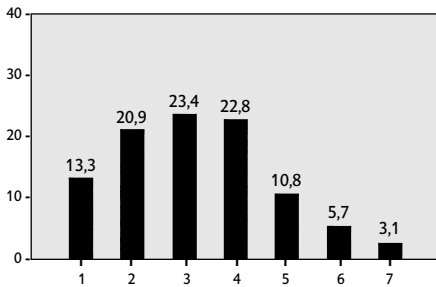
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 20c
Instemming euthanasie: Autochtoon
Percentages in 1998

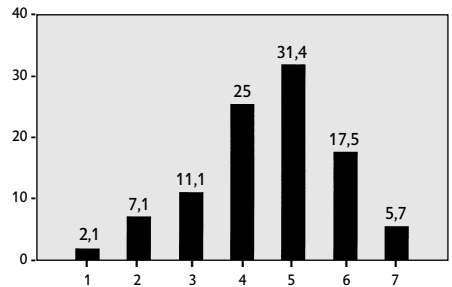
1 = geheel mee eens, 2 = eens, 3 = eens/oneens, 4 = oneens, 5 = geheel oneens

Diagram 21a
Belang van geloofsbrieven: Islamitisch
Percentages in 1998

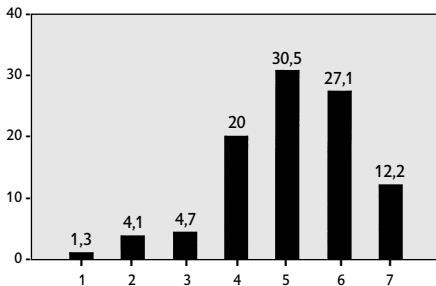
1 = zeer groot, 7 = zeer gering

Diagram 21b
Belang van geloofsbrieven: Caraïbisch
Percentages in 1998

1 = zeer groot, 7 = zeer gering

Diagram 21c
Belang van geloofsbrieven: Autochtoon
Percentages in 1998

1 = zeer groot, 7 = zeer gering

RAPPORTEN AAN DE REGERING

Eerste raadsperiode (1972-1977)

- 1 Europese Unie*
- 2 Structuur van de Nederlandse economie*
- 3 Energiebeleid
Gebundeld in één publicatie (1974)*
- 4 Milieubeleid (1974)*
- 5 Bevolkingsgroei (1974)*
- 6 De organisatie van het openbaar bestuur (1975)*
- 7 Buitenlandse invloeden op Nederland: Internationale migratie (1976)*
- 8 Buitenlandse invloeden op Nederland: Beschikbaarheid van wetenschappelijke en technische kennis (1976)*
- 9 Commentaar op de Discussienota Sectorraden (1976)*
- 10 Commentaar op de nota Contouren van een toekomstig onderwijsbestel (1976)*
- 11 Overzicht externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 12 Externe adviesorganen van de centrale overheid (1976)*
- 13 Maken wij er werk van? Verkenningen omtrent de verhouding tussen actieven en niet-actieven (1977)*
- 14 Interne adviesorganen van de centrale overheid (1977)*
- 15 De komende vijfentwintig jaar – Een toekomstverkenning voor Nederland (1977)*
- 16 Over sociale ongelijkheid – Een beleidsgerichte probleemverkenning (1977)*

Tweede raadsperiode (1978-1982)

- 17 Etnische minderheden (1979)*
 - A. Rapport aan de Regering
 - B. Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid?
- 18 Plaats en toekomst van de Nederlandse industrie (1980)*
- 19 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 1: Een poging tot uitlokking (1980)*
- 20 Democratie en geweld. Probleemanalyse naar aanleiding van de gebeurtenissen in Amsterdam op 30 april 1980*
- 21 Vernieuwingen in het arbeidsbestel (1981)*
- 22 Herwaardering van welzijnsbeleid (1982)*
- 23 Onder invloed van Duitsland. Een onderzoek naar gevoeligheid en kwetsbaarheid in de betrekkingen tussen Nederland en de Bondsrepubliek (1982)*
- 24 Samenhangend mediabeleid (1982)*

Derde raadsperiode (1983-1987)

- 25 Beleidsgerichte toekomstverkenning
Deel 2: Een verruiming van perspectief (1983)*
- 26 Waarborgen voor zekerheid. Een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen (1985)
- 27 Basisvorming in het onderwijs (1986)
- 28 De onvoltooide Europese integratie (1986)
- 29 Ruimte voor groei. Kansen en bedreigingen voor de Nederlandse economie in de komende tien jaar (1987)
- 30 Op maat van het midden- en kleinbedrijf (1987)
Deel 1: Rapport aan de Regering;
Deel 2: Pre-adviezen
- 31 Cultuur zonder grenzen (1987)*
- 32 De financiering van de Europese Gemeenschap. Een interimrapport (1987)
- 33 Activerend arbeidsmarktbeleid (1987)
- 34 Overheid en toekomstonderzoek. Een inventarisatie (1988)

Vierde raadsperiode (1988-1992)

- 35 Rechtshandhaving (1988)
- 36 Alloctonenbeleid (1989)
- 37 Van de stad en de rand (1990)
- 38 Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90 (1990)
- 39 Technologie en overheid (1990)
- 40 De onderwijsverzorging in de toekomst (1991)
- 41 Milieubeleid. Strategie, instrumenten en handhaafbaarheid (1992)
- 42 Grond voor keuzen. Vier perspectieven voor de landelijke gebieden in de Europese Gemeenschap (1992)
- 43 Ouderen voor ouderen. Demografische ontwikkelingen en beleid (1993)

Vijfde raadsperiode (1993-1997)

- 44 Duurzame risico's. Een blijvend gegeven (1994)
- 45 Belang en beleid. Naar een verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen (1994)
- 46 Besluiten over grote projecten (1994)
- 47 Hoger onderwijs in fasen (1995)
- 48 Stabiliteit en veiligheid in Europa. Het veranderende krachtenveld voor het buitenlands beleid (1995)
- 49 Orde in het binnenlands bestuur (1995)
- 50 Tweedeling in perspectief (1996)
- 51 Van verdelen naar verdienen. Afwegingen voor de sociale zekerheid in de 21e eeuw (1997)
- 52 Volksgezondheidszorg (1997)
- 53 Ruimtelijke-ontwikkelingspolitiek (1998)
- 54 Staat zonder land. Een verkenning van bestuurlijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologie (1998)

Zesde raadsperiode (1998-2002)

- 55 Generatiebewust beleid (1999)
- 56 Het borgen van publiek belang (2000)
- 57 Doorgroei van arbeidsparticipatie (2000)
- 58 Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur (2001)
- 59 Naar een Europabrede Unie (2001)
- 60 Nederland als immigratiesamenleving (2001)
- 61 Van oude en nieuwe kennis. De gevolgen van ICT voor het kennisbeleid (2002)
- 62 Duurzame ontwikkeling: bestuurlijke voorwaarden voor een mobiliserend beleid (2002)
- 63 De toekomst van de nationale rechtsstaat (2002)
- 64 Beslissen over biotechnologie (2003)
- 65 Slagvaardigheid in de Europabrede Unie (2003)
- 66 Nederland handelsland. Het perspectief van de transactiekosten (2003)
- 67 Naar nieuwe wegen in het milieubeleid (2003)

Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 68 Waarden, normen en de last van het gedrag (2003)

Rapporten aan de Regering nrs 1 t/m 67 en publicaties in de reeks *Voorstudies en achtergronden* zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Sdu Klantenservice, Binckhorstlaan 403, Postbus 20014, 2500 EA 's-Gravenhage, tel. 070-3789880, fax 070-3789783. Rapport nr. 68 is uitgegeven bij Amsterdam University Press (www.aup.nl).

VERKENNINGEN

Zevende raadsperiode (2003-2007)

- 1 Jacques Pelkmans, Monika Sie Dhian Ho en Bas Limonard (red.) (2003) Nederland en de Europese grondwet
- 2 P.T. de Beer en C.J.M. Schuyt (red.) (2004) Bijdragen aan waarden en normen

Uitgegeven bij Amsterdam University Press (www.aup.nl).

VOORSTUDIES EN ACHTERGRONDEN

Hieronder worden de publicaties uit de WRR-serie Voorstudies en achtergronden opgesomd vanaf de vijfde raadsperiode. Een volledig overzicht van de voorstudies is beschikbaar op de WRR-website (<http://www.wrr.nl>) of aan te vragen bij het bureau van de WRR (070 - 356 46 25).

Vijfde raadsperiode (1993-1997)

- V82 W.J. Dercksen e.a. (1993) Beroepswijs onderwijs. Ontwikkelingen en dilemma's in de aansluiting van onderwijs en arbeid
- V83 W.G.M. Salet (1994) Om recht en staat. Een sociologische verkenning van sociale, politieke en rechtsbetrekkingen
- V84 J.M. Bekkering (1994) Private verzekering van sociale risico's
- V85 C. Lambers, D.A. Lubach, M. Scheltema (1994) Versnelling juridische procedures grote projecten
- V86 CSНОВ (1995) Aspecten van hoger onderwijs. Een internationale inventarisatie
- V87 T. van der Meij e.a. (1995) Ontwikkelingen in de natuur. Visies op de levende natuur in de wereld en scenario's voor het behoud daarvan
- V88 L. Hagendoorn e.a. (1995) Etnische verhoudingen in Midden- en Oost-Europa
- V89 H.C. Posthumus Meyjes, A. Szász, Christoph Bertram, W.F. van Eekelen (1995) Een gedifferentieerd Europa
- V90 J. Rupnik e.a. (1995) Challenges in the East
- V91 J.P.H. Donner (rapporteur) (1995) Europa, wat nu?
- V92 R.M.A. Jansweijer (1996) Gouden bergen, diepe dalen: de inkomensgevolgen van een betaalbare oudedagsvoorziening
- V93 W. Derksen, W.A.M. Salet (red.) (1996) Bouwen aan het binnenlands bestuur
- V94 SEO/Intomart (1996) Start-, slaag- en faalkansen van hoger opgeleide startende ondernemers
- V95 L.J. Gunning-Schepers, G.J. Kronjee and R.A. Spasoff (eds.) (1996) Fundamental Questions about the Future of Health Care
- V96 H.B.G. Ganzeboom en W.C. Ultee (red.) (1996) De sociale segmentatie van Nederland in 2015
- V97 J.C.I. de Pree (1997) Grenzen aan verandering. De verhouding tussen reorganisatie en structuurprincipes van het binnenlands bestuur
- V98 M.F. Gelok en W.M. de Jong (1997) Volatilisering in de economie
- V99 A.H. Kleinknecht, R.H. Oostendorp, M.P. Pradhan (1997) Patronen en economische effecten van flexibiliteit in de Nederlandse arbeidsverhoudingen
- V100 J.P.H. Donner (1998) Staat in beweging
- V101 W.J. Vermeulen, J.F.M. van der Waal, H. Ernste, P. Glasbergen (1997) Duurzaamheid als uitdaging. De afweging van ecologische en maatschappelijke risico's in confrontatie en dialoog
- V102 W. Zonneveld en A. Faludi (1998) Europese integratie en de Nederlandse ruimtelijke ordening
- V103 Verslag en evaluatie van de vijfde raadsperiode (1998)

Zesde raadsperiode (1998-2002)

- V104 Krijn van Beek (1998) De ondernemende samenleving. Een verkenning van maatschappelijke verandering en implicaties voor beleid
- V105 W. Derksen et al. (1999) Over publieke en private verantwoordelijkheden
- V106 Henk C. van Latesteijn (1999) Land use in Europe. A methodology for policy-oriented future studies
- V107 Aart C. Liefbroer en Pearl A. Dykstra (2000) Levenslopen in verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970

- V108 Bart Wissink (2000) Ontworpen en ontstaan. Een praktijktheoretische analyse van het debat over het provinciale omgevingsbeleid
- V109 H. Mommaas, m.m.v. W. Knulst en M. van den Heuvel (2000) De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen
- V110 H. Dijkstra en C.J.M. Schuyt, red. (2002) De publieke dimensie van kennis
- V111 M.C.E. van Dam-Mieras en W.M. de Jong, red. (2002) Onderwijs voor een kennissamenleving. De rol van ICT nader bekeken
- V112 Wendy Asbeek Brusse, Harry van Dalen en Bart Wissink (2002) Stad en Land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek
- V113 G.A. van der Knaap (2002) Stedelijke bewegingsruimte. Over veranderingen in stad en land.
- V114 F.J.P.M. Hoefnagel (2002) Internet en cultuurbeleid. Over de gevolgen van ICT voor het cultuurbeleid van de Nederlandse overheid
- V115 Gabriël van den Brink (2002) Mondiger of moeilijker? Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers
- V116 Willem Witteveen, Bart van Klink, met bijdragen van Wouter de Been en Peter Blok (2002) De sociale rechtsstaat voorbij. Twee ontwerpen voor het huis van de rechtsstaat
- V117 Rein de Wilde, Nikki Vermeulen en Mirko Reithler (2003) Bezeten van genen. Een essay over de innovatieoorlog rondom genetisch gemodificeerd voedsel

Overige publicaties

- Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken (1987)
- Eigentijds burgerschap. WRR-publicatie onder leiding van H.R. van Gunsteren (1992)
- Mosterd bij de maaltijd. 20/25 jaar WRR (1997)
- De vitaliteit van de nationale staat in een internationaliserende wereld (2002)